

ISSN – 2616-6275

ISSN (online) 2617-9822

Інститут історії України Національна
Академія Наук України

Institute of History of Ukraine of
National Academy of Sciences of
Ukraine

ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький
державний педагогічний університет
імені Г. Сковороди»

SHEI «Pereiaslav-Khmelnytskyi
Hryhorii Skovoroda State Pedagogical
University»

Центральноукраїнський національний
технічний університет

Central Ukrainian National Technical
University

УКРАЇНСЬКИЙ
НУМІЗМАТИЧНИЙ
ЩОРІЧНИК

THE UKRAINIAN
NUMISMATIC
ANNUAL

Випуск

3

Issue

Київ
Kyiv

Переяслав-Хмельницький
Pereiaslav-Khmelnytskyi

Кропивницький
Kropyvnytskyi

2019

УДК 737(062.552)

Рекомендовано до друку Вченою радою
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди».
Протокол №2 від 18.09.2019 р.

Український нумізматичний щорічник. Вип. 3. Переяслав-Хмельницький, 2019. 154 с.
The Ukrainian Numismatic Annual. Issue 3, Pereiaslav-Khmelnyskyi, 2019, 154 p.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого ЗМІ КВ 22861-12761Р від 03.07.2017 р.
Збірник включено в міжнародні бази даних:
ResearchBib, DOAJ (Directory of Open Access Journals)

Журнал розрахований на науковців, викладачів, аспірантів, докторантів, студентів, працівників музейних установ, експертів-мистецтвознавців, й усіх, хто цікавиться питаннями нумізматики та спеціальних галузей історичної науки.

Редакційна колегія не обов'язково поділяє позицію, висловлену авторами у статтях, та не несе відповідальності за достовірність наведених даних і посилань.

Головний редактор: **Василь ОРЛИК**, д.і.н., проф.

Заступник головного редактора: **Інна ДЕМУЗ**, д.і.н., проф.

Відповідальний секретар: **Андрій БОЙКО-ГАГАРІН**, к.і.н.

Редколегія:

Віктор КОЦУР, д.і.н., проф., академік НАПН України (Переяслав-Хмельницький, Україна)

Світлана ОРЛИК, д.і.н., проф. (Кропивницький, Україна)

Ренат РІЖНЯК, д.і.н., проф. (Кропивницький, Україна)

Наталія ПАСІЧНИК, д.і.н., доц. (Кропивницький, Україна)

Микола НІКОЛАЄВ, д.і.н. (Миколаїв, Україна)

Лілія ЦИГАНЕНКО, д.і.н., проф. (Ізмаїл, Україна)

Маріуш МЕЛЬЧАРЕК, д-р хабілітований, проф. (Варшава, Польща)

Кшиштоф ФІЛПОВ, д-р хабілітований, проф. (Білосток, Польща)

Адріан ПОПЕСКУ, д-р (Кембрідж, Велика Британія)

Вольфганг ШУЛЬЦ, д-р (Ессен, Німеччина)

Лілія ДЕРГАЧОВА, д-р (Бухарест, Румунія)

Дочка ВЛАДІМІРОВА-АЛАДЖОВА, д-р (Софія, Болгарія)

Рада рецензентів:

Геннадій БОРЯК, д.і.н., проф. член-кореспондент НАН України; **Олександр ДЗИГОВСЬКИЙ**, д.і.н., проф.; **Сергій КУЛЄШОВ**, д.і.н., проф.; **Валерій ЛАСТОВСЬКИЙ**, д.і.н., проф.; **Олександр ПОТИЛЬЧАК**, д.і.н., проф.; **Ірина ХРОМОВА**, к.і.н.; **Микола ТУПЧІЄНКО**, к.і.н., доц.; **Кирило МИЗГІН**, д-р (Польща); **Збішек ШУСТЕК**, д-р (Словаччина),

Літературні редактори:

Валерій МИЦЕНКО, (редактор англomовних текстів)

Ганна БОНДАРЕНКО, (літературний редактор)

Усі електронні версії статей збірника оприлюднюються на офіційній сторінці видання

<https://numismatic-journal.com/index.php/journal>

<https://doi.org/10.31470/2616-6275-2019-3>

© Український нумізматичний щорічник 2019

© Автори статей 2019

Зміст

Статті

Ніколаєв М. Ономастика та просопографія у відновленні монетних монограм (на прикладі Ольвії IV ст. до н.е.).....	5
Надвірняк О., Погорілець О. «Фальшивомонетництво», «неофіційні імітації» чи «неофіційне монетне виробництво»? До питання присутності «литих» денаріїв I-III століття н.е на «вавварських» територіях Південно-Східної Європи (за матеріалами межиріччя середнього Дністра і Південного Бугу).....	28
Тупчієнко М., Пересунчак О. Монети римського часу з шкільного музейного зібрання Гайворонщини.....	42
Хромов К. Блукаючи шляхами «Via Tatarica» (Проблеми визначення торгових шляхів джучидської доби на теренах сучасної України).....	53
Крижанівський А. Визначення ступенів рідкості при складанні каталогу на прикладі монет Галицької Русі XIV-XV ст.....	67
Романкевич В., Янов Д. Комплекс з османськими монетами XV ст., знайдений в Криму.....	77
Нечитайло В. Теорії щодо емісій українськими Гетьманами власних монет.....	88
Крицук Р. Денежно-вещевой клад второй половины 60-х годов XVII века из окрестностей деревни Погост-Загородский (из коллекции Национального Исторического Музея Республики Беларусь, находка 1966 г.).....	105
Бутко А. Нумізматична колекція Світловодського міського краєзнавчого музею як джерело вивчення історії грошового обігу Задніпрських місць Гетьманщини.....	114
Пасічник Н., Куклік Б. Грошова реформа Є.Ф. Канкріна (1839–1843 рр.) в історико-критичному огляді П.П. Мігуліна.....	125
Гуржій І., Деменко Л. Видання з нумізматики у відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій Інституту книгознавства Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського.....	136

Огляди конференції

Огляд Всеукраїнського фахового семінару «Грошовий обіг на теренах Південно-Східної Європи в XIV – XVII ст.».....	147
--	-----

Рецензії

Бойко-Гагарін А. Рецензія на дисертацію Янова Д. «Обіг монет Османської імперії у Карпато-Дністровському регіоні (1381-1691 рр.)».....	148
--	-----

Події

Filipow K. In memoriam. <i>Jaroslaw Dutkowski</i> (1954-2019).....	151
Колесніченко Є. In memoriam. <i>Владлен Опанасович Анохін</i> (1930-2019).....	153

Contents

Articles

Nikolayev M. Onomastics and prospography in restoration of coin monograms (on the example of Olbia IV century B.C.).....	5
Nadvirniak O., Pogorilets O. «Counterfeiting», «unofficial» or «unofficial coin production»? To the question presented «cast» denarius of the I-III centuries and presented on «barbaric» territories of the South-Eastern Europe (based on the materials of the inter-rivers of the Middle Dniester and Southern Bug).....	28
Tupchienko M., Peresunchak A. The Roman coins of the school museum collections of the Hayvoron district.....	42
Khromov K. Wandering along the roads «Via Tatarica» (Problems of determining the trade routes of the Juchid era in the territory of modern Ukraine).....	53
Kryzhanivsky A. Determination of the degree of rarity in the compilation of the catalog on the example of coins of Galician Rus' in XIV-XV centuries.....	67
Romankevich V., Yanov D. A 15th century deposit of Ottoman coins discovered in Crimea.....	77
Nechitaylo V. The theories about minting the coins by Ukrainian Hetmans.....	88
Krytsuk R. Monetary hoard of the second half of the 60s of the 17th century from the vicinity of the Pogost-Zagorodsky village (from the collection of the National historic museum of the Republic of Belarus, was found in 1966).....	105
Butko A. The numismatic collection of the Svitlovodsk city local history museum as the source of study of the history of the monetary circulation of Zadneprsky places Hetmanate.....	114
Pasichnyk N., Kuklik B. Money reform of E.F. Kankrin (1839-1843) in historical and critical review by P.P. Migulin.....	125
Gurzhiy I., Demenko L. Issues on numismatics in the department of library collections and historical collections of the Institute of book science of the National library of Ukraine V. I. Vernadsky.....	136

Conference reviews

Review of the all-Ukrainian professional seminar «The monetary circulation on the territory of the South-Eastern Europe in <i>XIV – XVII cent.</i> ».....	147
---	-----

Critical reviews

Boiko-Gagarin A. Critical review on the dissertation of Yanov D. « <i>Circulation of coins of the Ottoman Empire in the Carpathian-Dniester (1381-1691)</i> ».....	148
--	-----

Events

Filipow K. In memoriam. <i>Jaroslav Dutkowski (1954-2019)</i>	151
Kolesnichenko Ye. In memoriam. <i>Vladlen Opanasovych Anokhin (1930-2019)</i>	153

Микола Ніколаєв

доктор історичних наук,
незалежний дослідник
(Миколаїв) Україна
olbiopol@gmail.com

Mykola Nikolayev

Doctor of History (Dr. habil),
independent researcher
(Mykolayiv) Ukraine
olbiopol@gmail.com

ОНОМАСТИКА ТА ПРОСОПОГРАФІЯ У ВІДНОВЛЕННІ МОНЕТНИХ МОНОГРАМ (НА ПРИКЛАДІ ОЛЬВІЇ IV СТ. ДО Н. Е.)

ONOMASTICS AND PROSPOGRAPHY IN RESTORATION OF COIN MONOGRAMS (ON THE EXAMPLE OF OLBIA IV CENTURY B.C.)

Анотація

На прикладі монетної справи Ольвії встановлено, притаманне античній нумізматиці взагалі, існування двох груп монетних монограм та скорочень, котрі істотно різняться як за способом розкриття, так і за наслідками їхнього тлумачення. Перша група пов'язана з відомими історичними особами, наприклад, монархами та розкривається на ґрунті просопографічних (історичних) відомостей. Друга група, що складає переважну більшість, приховує імена так званих монетних магістратів і, зазвичай, розкривається формальним (ономастичним) підбором багатьох відповідних імен, тобто без врахування історичного контексту. Ціллю статті є розвідка щодо перетворення ономастичного матеріалу з монетних легенд другої групи у повноцінне історичне джерело. Ціль статті досягається шляхом застосування запровадженого автором відновленого літочислення пізньокласичної-елліністичної Ольвії та основ її просопографії – синхронізації та відновлення розміру епонімного каталогу *IPE* I² 201.

Виконане теоретичне обґрунтування алгоритму просопографічної реконструкції, наведені приклади його практичного застосування в лапідарній, керамічній та магічній епіграфіці Ольвії, також, розглянуті аргументи, що підвищують надійність хронологічних та просопографічних побудов і переборюють критичні зауваження опонента. Запропоновано, зокрема, розкриття монетних скорочень та монограм іменами реальних історичних осіб – монетних магістратів, які виконували також і обов'язки міських епонімів, агораномів тощо. У хронологічному діапазоні другої – третьої чверті IV ст. до н. е. виявлено принаймні дві групи хронологічно безперервних монетних монограм (скорочень), що збігаються з іменами епонімів із відповідних ділянок епонімного каталогу: 345, 344, 343, 342, 341, 340, 339 та 330, 329, 328, 326, 325, 324, 320, 317 рр. до н. е. Це є доброю ознакою, що вказує на порівняно високу ймовірність пропонованих хронологічних та просопографічних гіпотез, тобто набуття історичного контексту в розкритті окремих монограм (скорочень). Оскільки, згідно з античною традицією, посада монетного магістрата виконувалася хронологічно близько до посади епоніма, застосування епонімного каталогу дозволяє отримати найбільш точну дату випуску монети. Запропонована класифікація монетних скорочень та монограм щодо каталогу епонімів Ольвії. Також у науковий обіг уведено новий варіант диференту на першому випуску “борисфенів”, що підтверджує як факт осад Ольвії Зопіріоном, так і роль видатного діяча Каллініка Євксенова в запровадженні реформи грошового обігу орієнтовно 330 р. до н. е. Перспективами подальших досліджень у пропонованому напрямі слід вважати розширення хронологічного діапазону дослідження, також аналогічні розвідки для Пантикапею та Херсонесу Таврійського, окрім того, одночасне застосування притаманних нумізматиці методів дослідження в сукупності з методами просопографії.

Abstract

The current state of the theory and practice of interpretations of coin monograms and abbreviations is unsatisfactory; there is an urgent need to develop the appropriate algorithms and methods. On the example of Olbia's coin -research affair, the existence of two groups of monograms and abbreviations was established. These groups differ significantly in the way of their disclosure and also in the consequences of their interpretation. The first group is associated with well-known historic figures, for example, monarchs. Monograms are revealed on the basis of the prosopographical (historical) information. For example, the coin legends ΣΚΥΛ and ΑΡΙΧΟ are associated with the Scythian king Scyl and his half-brother Oric. These persons are known from the work of Herodotus. The second group of monograms constitutes the overwhelming majority and hides the names of so-called coin magistrates. These monograms are usually "opened" by the formal (onomastic) selection of many corresponding names, that is, in the absence of the historical context. For example, in the ancient world, the monogram of the HP is quite commonly known as Ἡροσῶν, Ἡρόδοτος, Ἡρόφιλος, and so on. The obvious striking differences in the interpretation of the two groups of monograms according to the historical context (the existence of two groups of monograms is generally inherent in ancient numismatics). Meanwhile, the needs of modern science dictate the necessity to find methods that, in contrast to the formal onomastic approach, are able to take into account the historical context. This is the unsolved part of the general problem of disclosure of monograms. Consequently, behind each monogram, abbreviation or fragment of a name there is a real historical figure. In numismatics, that is a monarch or eponym or a person (a group of people), involved in organization of coinage (or financing) of the issue – a coin magistrate. In ceramic epigraphy (without taking into account household graffiti) -that is an agoranom (astinom). In the magic inscriptions – the persons who is cursed. In lapidary epigraphy, as a rule-a prominent historical person, and so on. In general, is it possible to identify a fragment of a name, or its abbreviation, or a monogram with a real historical person in case that this person is, for example, a city official and not a monarch known in the ancient world? Obviously, in order to acquire the historical context in the process of identifying a monogram, it is necessary to describe such a person, at least in two-dimensional space, chronological and genealogical. To a certain extent prosopography is able to provide these requirements – a special historical discipline, which operates exclusively with real historical persons in time, limited by the range of activity of these individuals. The purpose of the article is to investigate the transformation of the onomastic material from the coin legends into a complete historic source. The purpose of the article is achieved by applying the restored chronology of the late-classical-Hellenistic Olbia introduced by the author and the essence of its prosopography – synchronizing and restoring the size of the eponymous catalog *IPE I² 201*. The theoretical substantiation of the prosopographic reconstruction algorithm is fulfilled, the examples of its practical application are given, as well as arguments increasing the reliability of chronological and prosopographical constructions and overcoming the criticisms of the opponent are also proposed. The disclosure of coins monograms by the names of real historical figures is proposed – those are coin magistrates, who also fulfilled the duties of city eponyms, agoranomes and others. In the chronological diapason of the second – the third quarter of IV century BC at least two groups of coin monograms (abbreviations) coinciding with the names of eponyms from the corresponding sections of the eponymous catalog are found: 345, 344, 343, 342, 341, 340, 339 BC, respectively, ΦΙΑΙ – Φιλί(σκος Ἡροδώρου), ΑΡΙΣΤ – Ἄριστ(οκράτης Ἀρίστωνος), ΘΕΟ – Θεο(κλῆς Ἀρίστωνος), ΑΛΦ (ΦΛΑ) – Ἄλφ(ῖνος Ποσειδωνίου), ΚΑΛΛΙ – Κάλλι(πος Καλλινίκου), ΕΥΠΡ – Εϋ(δωρος) Πρ(ωτογένους), ΛΕΟΝΤ – Λεοντ(ομένης Ἰκεσίου) and 330, 329, 328, 326, 325, 324, 320, 317 BC, respectively, Πο(λύμνηστος Μένωνος) (or Πο(σειδώνιος Ἐπικράτου)), Κ(αλλίνικος) Ε(υξένου)/Φιλοξένου, Εϋ(ρήμων) Τι(μησιθέου), Θε(οκύδης Παγκράτου), Δ(υστέφης) Ἐ(στιαίου), Π(ρωτογένης) Ε(ϋδώρου), Ἐκα(τέων Παντακλέους), Κλε(όμβροτος Παντακλέους). This is a good sign indicating the relatively high probability of the existence of the proposed chronological and

prosopographic hypotheses, that is, the acquisition of the historical context in the disclosure of individual monograms and abbreviations (there are others not considered in the article groups of monograms that correlate with other parts of the eponymous catalog). According to the ancient tradition, a coin magistrate performed the duties chronologically close to the position carried out by an eponym; the use of the eponymous catalog allows to obtain the most accurate date of issue of the coin. The classification of monograms concerning the catalog of Olbia eponyms is proposed. Also, a new version of the monogram on the first issue of «borysphenes» was introduced into scientific circulation, confirming both the fact of the siege of Olbia conducted by Zopyrion and the role of the prominent figure of Kallinic Euxenus in introducing the monetary reform around 330 BC. The expansion of the chronological range of research should be considered as the prospects for further research, as well as similar researches for Panticapaeus and Chersonese Taurice, the simultaneous numismatics applications of research methods in combination with methods of dissemination.

Ключові слова: Ольвія, монети, монограми, скорочення, ономастика, просопографія, хронологія, історичний контекст.

Key words: Olbia, coins, monograms, abbreviations, onomastic, prosopography, chronology, historical context.

Займаючись античною нумізматикою, ніколи не слід забувати застереження О. М. Зографа про те, що "...розшифрування монограм становить одне з найважких та невдячних завдань в античній нумізматичі. Дуже рідкі випадки, коли авторові подібного розшифрування вдається шляхом переконливих зіставлень відразу завоювати своєму тлумаченню монограми загальносуспільне визнання"¹. Поодиноким, безсумнівно, вдалим, є, наприклад, тлумачення О. М. Зографом² однієї монограми перших ст. н. е., як такої, що позначає титул першого архонта. Але надалі розглядаються монограми, які приховують тільки імена.

Отже, оскільки розкриття переважної більшості складних монограм та скорочень є гіпотетичним, зі згаданого застереження О. М. Зографа витікає **постановка проблеми в загальному вигляді:** сучасний стан теорії та практики розкриття монограм є незадовільним; існує нагальна потреба в розробці відповідних алгоритмів та методів. Це, безсумнівно, буде сприяти розвитку теоретичних основ античної нумізматичі загалом та їхньому практичному втіленню, і, як підсумок, підвищенню ефективності історичних досліджень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з проблеми обмежений інтерпретацією монетних монограм та скорочень з античних держав Північного Причорномор'я, переважно, Ольвії, також вибірково Херсонеса Таврійського – найзначніших грецьких колоній на території сучасної України. Уже на початковому етапі дослідження було виявлено, що монограми (скорочення) можливо умовно поділити на дві групи, котрі істотно різняться як за способом їхнього розкриття, так і за результатами їхнього тлумачення.

До першої групи віднесені монограми (та/або скорочення), які належать переважно до монарших осіб та інших діячів, широко відомих в античному світі. Особливість розкриття та тлумачення монограм цієї категорії осіб полягає, насамперед, в урахуванні просопографічної (історичної) інформації з літературних та/або лапідарних джерел. "Класичним" прикладом для цієї групи є широко відоме ототожнення монетного скорочення ΒΑΣΙ ΣΑΥΜ з ім'ям Савмака, згаданого в херсонеському декреті IPE I² 352 107 р. до н. е. на честь Діофанта. Також за

¹ Зограф А. Н., Фролова Н. А. О монограмме первого архонта на монетах Ольвии. Монеты Ольвии в собрании Государственного исторического музея : каталог Н. А. Фролова, М. Г. Абрамзон ; Гос. ист. музей. М. : РОССПЭН, 2005. С. 33-37.

² Там само.

обґрунтованою думкою Є. Я. Туровського¹, монетна легенда $\Sigma\rho\rho\iota\sigma\kappa\omicron\nu$ Херсонесу Таврійського згадує, вірогідно, історика Сіріска, сина Гераклідова, відомого з декрету *IPE* I² 344. На сьогодні ефективна наукова діяльність у цьому напрямі здійснюється, зокрема, М. М. Чорефом, котрий поєднує вивчення суто технічних заходів побудови та розкриття складних монограм, переважно монарших осіб, з аналізом просопографічного (історичного) контексту. Дослідження М. М. Чорефа стосуються монет Мітрідата VI Евпатора Діоніса², династій Боспорського царства³ тощо.

Автором даної статті було запропоновано розкриття складної монограми на рідких субератних ольвійських монетах часів Мітрідата VI Евпатора ім'ям, можливо, його неофіційного представника Стефана Олександрова зі Смірни. Розкриття монограми дозволило виконати суттєве уточнення датування двох лапідарних пам'яток, що згадують Стефана⁴; зауважимо, що розкриття цієї монограми і В.І.Наумовим, і В.О.Анохіним проводилося на ґрунті ономастики, без урахування історичних відомостей.

У нумізматиці Ніконія та Ольвії історичний контекст присутній у монетних легендах ΣKY , ($\Sigma\text{KY}\Lambda$, $\Sigma\text{KY}\Lambda\text{E}$) та APIXO . Як широко відомо, ці легенди обґрунтовано пов'язуються, відповідно, зі скіфським царем Скілом та його зведеним братом Оріком*. Нами також була запропонована гіпотеза про розкриття скорочення $\Theta\Upsilon$ ім'ям, мабуть, управителя царя Скіла в Ольвії, Тімна, тобто $\Theta\upsilon\mu\nu\iota\omicron\varsigma = \Theta\acute{\upsilon}\mu\nu\iota\omicron\varsigma$ ⁵. Усі ці історичні особи відомі з твору Геродота. Очевидно немає потреби нагадувати читачу про пов'язану з історичним контекстом інтерпретацію монетних легенд, що згадують царя Скілура тощо. У монографії В. О. Анохіна запропоновані до розкриття окремі скорочення та монограми з урахуванням історичної інформації. Так, керуючись чинними на той час хронологічними уявленнями про політичну історію Ольвії, дослідник ототожнював скорочення $\text{P}\Omega\text{THP}$, $\text{P}\Omega$ з дідом евергета Протогена, відомого з декрету *IPE* I² 32, та вважав окремі літери Н та П на монетах з абрєвіатурою $\text{B}\Sigma\text{E}$ позначками реальних історичних осіб – жерців-епонімів Геродора та Плістарха зі згаданого декрету⁶.

Відома також гіпотеза В. О. Анохіна⁷ про інтерпретацію абрєвіатури $\text{B}\Sigma\text{E}$ ім'ям згаданого в декреті *IPE* I² 32 на честь Протогена царя саїв як $\beta\alpha\sigma\iota\lambda\acute{\epsilon}\omicron\varsigma \Sigma\alpha\iota\tau\alpha\phi\acute{\alpha}\rho\nu\omicron\nu \epsilon\iota\rho\eta\nu\eta\varsigma$, тобто “Світу царя Сайтафарна” (є близькі гіпотези інших дослідників). Але, згідно із сучасними хронологічними уявленнями, емісія $\text{B}\Sigma\text{E}$ відстає майже на півстоліття від подій, змальованих у декреті на честь Протогена. Що стосується скорочення (чи абрєвіатури) BA EI PH , то В. О. Анохін відносив його до царя Акроси, а П. О. Каришковський – до міського царя (згадки про такого відсутні в елліністичній Ольвії; посада царя-епоніма відома в Херсонесі

¹ Туровский Е. Я. Личные имена на херсонесских монетах и керамических клеймах: опыт сравнения. Античный мир и археология: Межвуз. сб. науч. тр. Саратов: изд-во “Научная книга” 2015. Вып. 17. С. 342-351.

² Чореф М. М. К дешифровке монограмм на анонимных боспорских оболах Митридата VI Евпатора Диониса. *Stratum plus*. 2017. № 6. С. 149-157.

³ Чореф М. М. Династическая история Боспора рубежа новой эры по данным нумизматики. *Stratum plus*. 2013. №6 С. 127-156; Чореф М. М. К просопографии Боспорского царства: по данным нумизматики. *Stratum plus*. 2018. № 4. С. 297-310.

⁴ Николаев Н. И. Ольвия и Митридат: новый исторический источник. *Историчний архів. Наукові студії*. 2013. Вип.10. С. 166-173.

* Тобто $\text{O}\rho\iota\kappa\omicron\varsigma = \text{A}\rho\iota\chi\omicron\varsigma$. Це, без перебільшення, видатна гіпотеза Р. Ісмагіла.

⁵ Николаев М. И. З історії відносин населення Північно-Західного Причорномор'я з Ольвією Понтійською. *Українознавчий вимір у сучасній науці: гуманітарний аспект: матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції*. м. Миколаїв : МНАУ. 2018. С. 61-65.

⁶ Анохин В. А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья. К. : Наук. думка, 1989. С. 49

⁷ Там само, С. 48.

Таврійському). До речі, П. О. Каришковським¹ було виконано дослідження істрійського декрету *IScM I 15* рубежу III–II ст. до н. е. на честь Агафокла, сина Антифіла, та отримано важливий історичний висновок: згадуваний у цьому декреті цар Ремакс (Ρημαξος), царство якого, ймовірно, містилося в південній частині Дунайсько-Дністровського межиріччя, грав більш значну роль для територій Північно-Західного Причорномор'я на рубежі III–II ст. до н. е., ніж це передбачається. Цей висновок дослідника може бути використаний нами для одного з варіантів інтерпретації легенд ВΣΕ і ΒΑ ΕΙ ΡΗ². Отже, розглянемо фразу з декрету *IScM I 15* ...τήν] Σκυθίαν καὶ τὰς [Ε]λληνίδας πόλεις τὰς [τασσομένα?]ς ὑπ[ὸ βασι]λέα Ρημαξον... – “...Скіфію та грецькі міста, підвладні царю Ремаксу...”, яка свідчить про могутність царя Ремакса, та, за аналогією з іншими царями, не виключає можливість здійснення ним монетних емісій. До речі, в емісії ВΣΕ є відомими свинцеві, вірогідно, “облогові” примірники³. Отже, у розвиток гіпотези В. О. Анохіна та з врахуванням згаданої вище фрази з декрету *IScM I 15*, пропонується варіант розшифровки ВΣΕ = βασιλέος τῶν Σκυθῶν καὶ τῶν Ἑλλήνων – “цар скіфів та еллінів” (маючи на увазі, як варіант, Ремакса або його наступника Фраδ[...?]). Безумовно, це є лише гіпотезою. Відповідно, ΒΑ ΕΙ ΡΗ = βα[σιλέος] εἰ[ρήνης] Ρη[μαξου], тобто “Світу царя Ремакса”. Ця гіпотеза, на відміну від попередньої, добре підкріплюється антропонімією (в елліністичній Ольвії відсутні імена, що починаються на “Р”), співзвучна гіпотезі В. О. Анохіна, відповідає історичному висновку П. О. Каришковського, до того ж, має історичну аналогію (контрольовані скіфським царем Скілом території майже 250 років тому⁴), хронологічно погоджену, але, з усім тим, потребує більш обґрунтованого підтвердження*. “Захоплюватися” такими розшифровками треба дуже обережно; адже жоден із відомих в Ольвії варварських царів не карбував монети із застосуванням аббревіатур у легендах. Не менш реальним варіантом є відновлення скорочень іменами групи монетних магістратів, що існувала декілька років⁵.

Слід згадати скорочення Α та Ε на монетах першої чверті II ст. до н. е., які В. О. Анохін⁶ вважав позначками, вірогідно, родосців Агесікла (?) Агесандрова та Гелланіка, відомих з ольвійських декретів *IOIb 24* та *IPE I² 30*, відповідно. *Наведеною інформацією практично вичерпаний перелік гіпотез про розкриття монетних монограм (скорочень) іменами відомих історичних діячів пізньокласичної-елліністичної Ольвії.* (Такі, що мають історичний контекст, чисельні монетні монограми та скорочення Ольвії римського часу, не розглядаються).

¹ Карышковский П. О. Истрия и ее соседи на рубеже III–II вв. до н.э. Вестник древней истории. 1971. № 2. С. 36–55.

² Ніколаєв М. І. З історії відносин населення Північно-Західного Причорномор'я з Ольвією Понтійською. Українознавчий вимір у сучасній науці: гуманітарний аспект: матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції. м. Миколаїв. : МНАУ, 2018. С. 61–65.

³ Нечитайло В. В. Каталог античних монет Ольвії. VI в. до н.э. – III в. н.э. : каталог. К., 2000. №543.

⁴ Виноградов Ю. Г. Политическая история ольвийского полиса VII–I вв. до н.э. : ист.-эпиграф. исслед. ; отв. ред. Е. С. Голубцова ; АН СССР, Ин-т всеобщ. истории. М. : Наука, 1989. 288 с.

* Останнім часом нами запропонована обережна гіпотеза, про те, що однією з причин заснування Неаполя Скіфського ольвіополітами на рубежі III–II ст. до н. е. могла бути зовнішня загроза, зокрема, від фракійців, яка не знайшла явного відбивання в лапідарних та інших джерелах. Така гіпотеза витікає зі співставлення свинцевих монет ВΣΕ, монетної аббревіатури ΒΑ ΕΙ ΡΗ, декрету *IPE I² 30* на честь Геланіка, декрету Істрії *IScM I 15* на честь Агафокла Антифілова та, мабуть, епітафії Аргота з Неаполя Скіфського, навіть з урахуванням її не синхронності до обох декретів.

⁵ Ніколаєв М. І. З історії відносин населення Північно-Західного Причорномор'я з Ольвією Понтійською. Українознавчий вимір у сучасній науці: гуманітарний аспект: матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції. м. Миколаїв : МНАУ, 2018. С. 61–65.

⁶ Анохин В. А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья. К. : Наук. думка, 1989. С. 46

До другої групи можливо віднести монограми (або скорочення), які не стосуються монарших осіб, їхнього оточення та/або відомих історичних діячів. Такі монограми складають переважну більшість. У розкритті цих монограм традиційно застосовується ономастичний підхід, який не передбачає наявності історичного контексту. Усі відомі на 1960-ті роки монетні монограми та скорочення Ольвії цієї групи наведені в докторській дисертації П. О. Каришковського¹. Ономастичне розкриття монограми є, у сутності, формальним підбором імен, які відповідають літерам із цієї монограми. Наприклад, досить поширені в античному світові монограми AP та HP розкриваються, відповідно, “абстрактними” іменами Ἀριστοκράτης, Ἀριστόκριτος, Ἀρίστων, Ἀριστοδῆμος, Ἀριστοκλῆς тощо та Ἦροσῶν, Ἦρόδοτος, Ἦρόφιλος тощо. Очевидно, що ономастична інтерпретація монограми є багатозначною. Навіть трапляються випадки, коли пропоновані до розкриття імена навіть не є притаманними для відповідної місцевості. У цьому сенсі традиційний ономастичний принцип дещо удосконалив П. О. Каришковський², розкриваючи скорочення та монограми насамперед іменами, відомими в Ольвії, далі – іменами, відомими в Мілеті, і, нарешті, – загальногрецькими іменами. Удосконалення П. О. Каришковського враховує особливості ареалу того чи іншого імені та вказує на таку очевидну властивість скорочення чи монограми як *локальність*. Мається на увазі, що за поширеними в античному світові монограмами, наприклад, AP, у кожному полісі стоїть окрема історична особа.

Отже, різноманіття ономастичних варіантів розкриття монограми або скорочення визначає, у підсумку, те, що результат такого розкриття перебуває поза історичним контекстом та має умовний, ілюстративний характер. Очевидні різючі відмінності в історичній (просопографічній) інтерпретації монограм, що позначають відомих осіб, наприклад, монархів та монограм, вірогідно, рядових міських чиновників. Будь-яка інформація про останніх у разі застосування традиційних методів невідома.

Між тим потреби сучасної науки диктують необхідність пошуку методів, які, на відміну від формального ономастичного підходу, у змозі врахувати історичний контекст, тобто виконувати ототожнення монограм другої групи з реальними історичними особами. Це і є **невирішена раніше частина загальної проблеми**, пов’язаної з розкриттям монограм та скорочень*.

Отже, за кожною монограмою, скороченням або фрагментом імені стоїть реальна історична постать. У нумізматиці – це монарх або епонім, чи особа (група осіб), причетна до організації карбування (або фінансування) випуску – монетний магістрат³. У керамічній епіграфіці (без урахування побутових графіті) – агораном (астином), у магічних написах – особа, що проклинається, в лапідарній епіграфіці – зазвичай видатний історичний діяч тощо. А взагалі, чи можливо ототожнити фрагмент імені, чи його скорочення або монограму з реальною історичною особою у випадку, коли ця особа, наприклад, міський чиновник, а не відомий в античному світові

¹ Карышковский П. О. Монетное дело и денежное обращение Ольвии. Одесса. 2003. 684 с.

² Там само. С. 131.

* Втім, проблема врахування історичного контексту майже аналогічного характеру притаманна й лапідарній, керамічній та магічній епіграфіці. Йдеться про присутність фрагментів імен історичних осіб у, зазвичай, пошкоджених пам’ятках лапідарної епіграфіки, скорочення імен агораномів у керамічних штампах на мірних посудинах та гирях, також, імена осіб (зазвичай, без патронімів) у магічних списках. Однак, у порівнянні з пам’ятками лапідарної, керамічної та магічної епіграфіки, специфікою монетних монограм є значно більша складність їхньої розшифровки. Це обумовлено очевидними обмеженими можливостями монетного поля для розміщення будь-якої репрезентативної інформації.

³ Туровский Е. Я. Личные имена на херсонесских монетах и керамических клеймах: опыт сравнения. Античный мир и археология: Межвуз. сб. науч. тр. Саратов: изд-во “Научная книга” 2015. Вып. 17. С. 342-351.

монарх? Очевидно, що в цьому випадку для набуття історичного контексту в процесі ототожнення монограми потрібен опис такої особи, принаймні, у двовірному просторі, хронологічному та генеалогічному. Зазначені вимоги певною мірою в змозі забезпечити *просопографія* – спеціальна історична дисципліна, яка оперує виключно реальними історичними особами в часі, обмеженому діапазонами активності цих осіб.

Просопографія, через свою відносну “молодість”, традиційно вважається вторинною до ономастики, лінгвістики й палеографії. Парадокс полягає в тому, що за досягнення відповідного рівня вивчення конкретної міської громади, наприклад, Ольвії, просопографія стає домінуючою в дослідженні пам’яток, що містять імена історичних осіб, у тому числі, у вигляді фрагментів, скорочень або монограм¹. Відповідно, **мета статті** – *розвідка щодо можливості застосування просопографії в розкритті монетних монограм та скорочень з урахуванням історичного контексту*. Зокрема, виконане теоретичне обґрунтування алгоритму просопографічної реконструкції, наведені приклади його практичного застосування, запропоновані аргументи, що підвищують надійність хронологічних та просопографічних побудов і переборюють критичні зауваження. Дослідження здійснено на прикладі ольвійської нумізматики другої–третьої чверті IV ст. до н. е. Втім, очевидно, що *навіть теоретично неможливо претендувати на відновлення всіх скорочень та монограм з урахуванням історичного контексту*. Відповідно, далі мова йде лише про вибіркове відновлення. Також не є темою дослідження технічні нюанси розкриття монограм, а результат відновлення монограми та скорочення ім’ям реальної історичної особи здебільшого не що інше, як гіпотеза*.

Виклад основного матеріалу дослідження починаємо з очевидного твердження: історія монетної справи є нерозривною частиною загальної соціально-політичної історії, зокрема, Ольвії.

Отже, у 80-ті роки минулого століття Ю. Г. Виноградовим² і, незалежно від нього, В. В. Рубаном³, була висловлена без перебільшення революційна гіпотеза про діахронний (епонімний) характер каталогу ольвійських громадян *IPE I² 201*, яка відкривала перспективу відновлення літочислення пізньокласичної-елліністичної Ольвії. Практична реалізація цієї гіпотези унаслідок обмеженості традиційних методів епіграфіки стала можливою лише в останнє десятиліття. І синхронізація, і відновлення початкового розміру каталогу епонімів Ольвії IV–I ст. до н. е. *IPE I² 201* було досягнуто на базі загальнотехнічних методів системного аналізу та математичного моделювання, які активно проникають у гуманітарну сферу останнім часом⁴. Важливо зауважити, що *параметри синхронізованого (тобто жорстко прив’язаного до абсолютного літочислення) каталогу IPE I² 201 не змінюються з моменту публікації. Навіть будь-які часткові зміни його взагалі неможливі, оскільки каталог є системою, а окремої частини системи, як відомо, не має*. Оскільки календар Ольвії епонімний, тобто, містить імена та патроніми найвпливовіших осіб полісу за період майже 300 років (з лакунами), одночасно були розроблені й основи просопографії головних ольвійських родин – порівняно репрезентативні відомості про сім головних також епізодичні відомості про декілька десятків другорядних елітних родів. Важливою є інформація про те, що майже 92% лапідарного архіву Ольвії, що

¹ Николаев Н. И. Развитие просопографической модели общины небольшого античного города (на примере Ольвии). Древние цивилизации: социум и человек. Ярославль: 2018. С. 99.

* Також є очевидним, що монети, які не мають монограм та скорочень імен історичних осіб, взагалі, не є об’єктом просопографічного дослідження, наприклад, легенда ОІ ЕПТА.

² Виноградов Ю. Г. Варвары в просопографии Ольвии VI–V вв. до н.э. Демографическая ситуация в Причерноморье в период великой греческой колонизации : материалы II Всесоюзного симпозиума по древней истории Причерноморья, Цхалтубо, 1979. Тбилиси : Мецниереба, 1981. С. 131-148.

³ Рубан В. В. Магістратура агораномів в Ольвії. Археологія. 1982. № 39. С. 39-40.

⁴ Николаев Н. И. Просопография Ольвии Понтийской V в. до н.э. – I в. н.э. : (монография в двух книгах). К. : Издатель Олег Филук, 2014.

утримує імена ольвіополітів, стосується представників семи головних елітних родин. Як підсумок, соціально-політична історія ольвійського поліса пізньокласичного-елліністичного періоду (орієнтовно 380-ті рр. до н. е. – орієнтовно 96 р. до н. е.) отримала, як її творців – реальних історичних осіб, так і надійну хронологічну основу – синхронізований епонімний каталог *IPE* I² 201. Відповідно, створені умови для критичного перегляду з єдиних хронологічних та просопографічних позицій групи традиційних історичних гіпотез, які міцно «закріпилися» в науці та стосуються Ольвії, Херсонесу Таврійського, Неаполя Скіфського тощо. Зокрема, за останні роки запропонована нова хронологічна модель декрету *IPE* I² 32 на честь Протогена, що спирається на хронологію активності восьми персонажів декрету, уточнені датування декретів *IPE* I² 34 на честь Нікерата та *IOIb* 28+29+123+*IPE* I² 240 на честь синів херсонесита Аполлонія, спростована традиційна «красива легенда» щодо стосунків видатного ольвіополіта Посидея Посідеїва із царем Скілуром, виконана просопографічна інтерпретація десятків інших епіграфічних пам'ятників, що містять імена ольвіополітів. Автором уже оприлюднена низка досліджень з ототожнення з реальними історичними особами фрагментів імен в лапідарній епіграфіці¹, скорочень імен агораномів у керамічній епіграфіці² та просопографічної інтерпретації осіб, згадуваних у магічних написах³. Виконані також і перші спроби відновлення деяких монетних скорочень та монограм Ольвії⁴. Останнім часом тенденція до врахування історичного контексту у разі розкриття монограм та скорочень починає викликати інтерес науковців^{5*}.

Згідно з античною традицією *посада монетного магістрата виконувалася хронологічно близько до посади епоніма*⁶; це означає, що застосування епонімного каталогу дозволяє отримати найбільш точну дату випуску монети, що втримує ім'я магістрата у разі збігу його з ім'ям епоніма. Згідно з гіпотезою П. О. Каришковського⁷ та В. В. Рубана⁸, яка отримала за останні роки переконливе підтвердження, *вужька група осіб поперемінно виконувала вищі державні посади епонімів, архонтів, стратегів, агораномів, монетних магістратів тощо*. Саме серед цієї кількісно обмеженої спільноти і слід шукати тих осіб, які залишили свої імена в монограмах та скороченнях. Пропоноване дослідження виходить із того, що *діяльність впливової історичної особи хронологічно фіксується відповідною ділянкою епонімного каталогу, а просопографічно – групою майже синхронних (тобто, хронологічно обмежених періодом активності цієї особи) епіграфічних пам'яток: монетних легенд або скорочень, керамічних клейм, графіті, лапідарних написів, магічних списків тощо*.

¹ Nikolayev N. Νέα ανάγνωση της επιγραφής *IosPE* I² 161 από την Ολβία // ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΟΝ. ΑΘΗΝΑ. 2013. № 2. Σελ. 67-70; Николаев М. І. До реконструкції присвятного напису жерців-Леократидів з Ольвії. Наукові праці [ЧДУ ім. Петра Могили]. Серія : Історія. 2010. Вип. 116. Т. 129. С. 118-125.

² Николаев М. І. Агораноми елліністичної Ольвії. Історія торгівлі, податків та мита: Зб. наук. праць. Дніпро: 2017. № 1 (15). С. 12-30.

³ Николаев Н. И. О преобразовании ономастического материала в полноценный исторический источник (на примере нового магического описографа из Ольвии). *SCRIPTA ANTIQUA*. 2019. У друці.

⁴ Николаев М. І. Монетні магістрати Ольвії 380–330 рр. до н. е. Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки: тези доповідей V міжнародної науково-практичної конференції. Меджибіж – Переяслав-Хмельницький – Кропивницький. Київ: 2018. С.10-12.

* Так, згадувана вище стаття Є. Я. Туровського присвячена порівняльному дослідженню особистих імен з монетних легенд та керамічних клейм Херсонеса Таврійського. Йдеться вже не про абстрактні імена, а про реальних осіб – носіїв цих імен, котрі виконували функції монетних магістратів, агораномів, астиномів тощо. Нами, також, у розвиток матеріалів статті Є. Я. Туровського, з урахуванням виконаної в першому наближенні синхронізації літочислення Ольвії та Херсонесу, виконано порівняльне хронологічне дослідження реальних історичних діячів – монетних магістратів та астиномів Херсонесу Таврійського. Див.: Николаев Н. И. Ольвийские декреты в честь граждан Херсонеса в контексте локальных хронологий Ольвии, Херсонеса и Понтийского царства. *Аристей*. XV. 2017. С. 55-76.

⁶ Зограф А. Н. Античные монеты. М. : Изд-во АН СССР, 1951. С. 85.

⁷ Каришковский П. О. Ольвийские эпонимы. *Вестник древней истории*. 1978. № 2. С. 82-88.

⁸ Рубан В. В. Магістратура агораномів в Ольвії. *Археологія*. 1982. № 39. С. 30-40.

У розвиток досліджень П. О. Каришковського, останніми роками Є. Я. Туровським та Є. О. Колесниченко була проведена велика робота щодо впорядкування та осучаснення читань скорочень імен монетних магістратів Ольвії пізньокласичного періоду. Наприклад, відома легенда АГОРА відновлена як НРАГОРАΣ тощо (див. нижче). Дослідники цілком слушно загострюють увагу на тезі П. О. Каришковського про те, що кожне нове ім'я на монеті відповідає одному року, а зведення імен магістратів є цінним та об'єктивним джерелом хронологічних побудов¹. На нашу думку, матеріали Є. Я. Туровського та Є. О. Колесниченко слід вважати необхідним підготовчим етапом до проведення досліджень скорочень та монограм із сучасних позицій, які враховують історичний контекст.

Далі, у рамках алгоритму просопографічної реконструкції розглянуто декілька практичних гіпотез щодо розкриття скорочень імен монетних магістратів Ольвії другої і третьої чверті IV ст. до н. е.

Синхронізований каталог епонімів Ольвії *IPE* I² 201 пошкоджений, зокрема, у горішній частині та фактично починається з 357 р. до н. е.; у неушкодженому вигляді каталог починався з 380-х рр. до н. е. Саме на цей час припадає різке загострення кланової боротьби між двома найпотужнішими олігархічними угрупованнями. Подолавши, не виключено, тиранію Мольпагорів-Аристократидів, до влади в Ольвії прийшли Леократиди-Євресибіади-Леопрепиди (Євресибій Сирісків), Діонісії (Аристид, син такого-то), Пантакли-Клеомбрати (Гікесій Гекатеонів) та деякі інші другорядні роди. В епонімному літочисленні сталася суттєва зміна: місце айсимнетів мольпів зайняли жерці храму Аполлона² – почалося ведення епонімного каталогу *IPE* I² 201. Вірогідно першими епонімами – жерцями Аполлона Дельфінія стали саме лідери олігархічного угруповання переможців. Зміна літочислення є синхронною до початку випуску карбованої монети із зображенням Деметри та гербу Ольвії синопського типу. Отже, існує висока ймовірність того, що перші епоніми в суміжні роки виконували й обов'язки монетних магістратів. Виходячи саме з цієї гіпотези, можливо виконати достатньо обґрунтовану реконструкцію як горішньої хронологічної лакуни першого стовпця епонімного каталогу *IPE* I² 201, так і відновлення деяких монетних скорочень. Методологічно для проведення просопографічних досліджень у відсутній горішній частині першого стовпця каталогу можливо скористатися такою властивістю полісної громади, як родовий протекціонізм (традиційна передача «у спадок» своїм синам займаної посади) та основним законом генеалогії (тридцятирічний період діяльності особи). Отже, імена монетних магістратів, що хронологічно належать до відсутньої частині каталогу, можуть бути присутніми у вигляді патронімів тих епонімів, які належать ділянці каталогу з 357 р. до н. е та нижче. Очевидно, що датування таких скорочень не є дуже точним, а вірогідність гіпотез не є високою.

ЕУ (*Anokhin* № 207; 380–360 рр. до н. е.): гіпотезу про розкриття цього скорочення ім'ям видатної історичної особи – тираноборця Євресибія Сіріскова (Εὐ(ρησιβίος Συρίσκου)) запропонували Г. С. Русяєва та М. В. Русяєва³. Додамо деякі просопографічні відомості про цю історичну особу, яка була стінобудівником, можливо, тираноборцем та, вірогідно, стала одним із перших епонімів-жерців Аполлона Дельфінія у 380-х рр. до н. е. Гіпотезу дослідниць ми

¹ Туровский Е. Я., Колесниченко Е. А. Еще раз о первых сериях чеканенной ольвийской меди. Стародавнє Причорномор'я. Одеса. 2016. Вип 11. С. 542-546.

² Николаев Н. И. Борьба кланов в Ольвии IV – III вв. до н. э. *Stratum plus*. № 6. 2018. С. 73-87.

³ Русяева А. С., Русяева М. В. Ольвия Понтийская. Киев. 2004. С. 80.

приймаємо лише як один із варіантів тлумачення*. Розрахунковий пік активності Евресибія Сіріскова – 375 р. до н. е. Відомий його син Леоократ Євресибіїв, вірогідний епонім 360-х рр. до н. е. та чисельні онуки, у тому числі епоніми 356, 318 рр. до н. е. та правнук, епонім 295 р. до н. е. тощо. Як видно, пік активності цього монетного магістрата потрапляє майже в середину хронологічного діапазону, що його запропонував В. О. Анохін. Водночас, скорочення ЕΥ відповідає багатьом іншим іменам та може належати іншим магістратам та іншим хронологічним періодам.

ΑΡΙΣΤ (*Anokhin* № 198; 380–360 рр. до н. е.): у хронологічній лакуні каталогу можлива присутність епоніма на ім'я Аристид, син такого-то (Ἀριστείδης τοῦ δεῖνος) з роду Діонісіїв. Він – батько епоніма 355 р. до н. е. Діонісія Аристидова (Διονύσιος Ἀριστείδου) та, можливо, один з учасників олігархічного перевороту. Пік активності Аристида, сина такого-то, “тяжіє” до 385 р. до н. е. Як видно, розрахунковий пік активності Аристида потрапляє у верхню частину хронологічного діапазону, що його встановив В. О. Анохін для монет зі скороченням ΑΡΙΣΤ.

Розгляну альтернативний варіант відновлення скорочення ΑΡΙΣΤ ім'ям Аристон, син такого-то (Ἀρίστων τοῦ δεῖνος). Цей Аристон був батьком епонімів 344, 343, 333, 331 рр. до н. е., відповідно, Ἀριστοκράτης Ἀρίστωνος, Θεοκλῆς Ἀρίστωνος, Θρασυδάμας Ἀρίστωνος та Ἰκέσιος Ἀρίστωνος з роду Аристократидів; розрахунковий пік його активності припадає на 373 р. до н. е. Історична доля Аристократидів, які отримали поразку в клановій боротьбі не простежується в ольвійській історії 380 – 360 рр. до н. е. Можливо Аристократиди перебували в цей час у вигнанні; одночасно, їхні політичні партнери – Мольпагори – назавжди зникають з ольвійського політичного та релігійного олімпу з 380-х рр. до н. е.¹. Отже, розглянутий альтернативний варіант відновлення скорочення ΑΡΙΣΤ ім'ям Аристона з роду Аристократидів менш вірогідний.

Загальним підсумком розглянутих варіантів тлумачення скорочень ЕΥ та ΑΡΙΣΤ існує очевидна необхідність подальших досліджень шляхом комбінування суто нумізматичних методів із методами просопографічними.

ΤΙ (*Anokhin* № 214; 380–360 рр. до н. е.): вважаємо, що за цим скороченням приховано ім'я магістрата Тимесіфея, сина такого-то (Τιμησίθεος τοῦ δεῖνος), що, вірогідно, був і епонімом близько до 360 р. до н. е. Підставою для такої гіпотези є інформація про його сина – монетного магістрата та епоніма 328 р. до н. е. Евримона Тимесіфеїва (Εὐρήμων Τιμησιθέου), що відзначився монограмами **Ε**, **Ε** (*Anokhin* № 267, 290). Відомий і онук цього Тимесіфея, епонім 298 р. до н. е. Аристокл Евримонів (Ἀριστοκλῆς Εὐρήμωνος). Аристокл Евримонів виконав посаду монетного магістрата ΑΡ (*Karyshkovskij* С. 81. табл. 4. №19. Кінець IV – початок III ст. до н. е.). Він був агораномом, залишивши клеймо на мірній посудині Ἀριστοκλέ(ου)ς Εὐρήμωνος \ ἀγορανό(μου/μοῦνος) – «агоранома Аристокла Евримонова». Окрім того, можливо ця історична особа згадується й на знайденому в ольвійському дикастерії остраконі Ἀριστοκλῆς, що його оприлюднила Е. І. Леві².

Отже, розрахунки піку активності Тимесіфея за роками виконання епонімії його сином [(328+30)=358 р. до н. е.] та, відповідно, онуком [(298+30*2)=358 р. до н. е.], збігаються. Як видно, пік активності цього монетного магістрата потрапляє в нижню частину хронологічного діапазону, що його встановив В. О. Анохін.

* На нашу думку, на відміну від традиційних уявлень, скорочення імен на найперших випусках карбованих монет з Деметрою та гербом синопського типу були відсутніми. Тобто, вірогідно, початкова емісія цих монет здійснювалася державою. Скорочення з'явилися дещо пізніше. Ця гіпотеза витікає з простих розрахунків: кількість скорочень не збігається з майже 50-ті річною емісією. Ця тема потребує подальшого дослідження.

¹ Николаев Н. И. Борьба кланов в Ольвии IV – III вв. до н. э. *Stratum plus*. № 6. 2018. С. 73-87.

² Левы Е. И. Ольвия: Город эпохи эллинизма отв. ред. К. К. Марченко. Л. : Наука. Ленингр. отд-ние, 1985. С. 95.

Розглянемо близьке до ТІ скорочення ТІМ (*Anokhin* № 187; 400–380 рр. до н. е.). Раніше нами були введені в науковий обіг¹ монети зі скарбу з такою легендою, фасовий горгонейон яких свідчить про їхню належність до 360–350 рр. до н. е. Тож вважаємо, що скорочення ТІМ є різновидом скорочення ТІ та належить воно згадуваному вище Тимесіфею. Водночас В. О. Анохін датує скорочення ТІМ 400–380 рр. до н. е., але не пояснює такого датування.

Очевидно, що побудова гіпотез про розкриття скорочень та монограм, особливо таких, що стосуються другорядних елітних родів, навіть за наявності твердої хронологічної основи та деякої просопографічної інформації, є ризикованим та відповідальним процесом. У ньому не повинна бути присутньою будь-яка ейфорія. Так, ще декілька років тому нами приймалась, як більш вірогідна, гіпотеза про походження магістрата ТІ з другорядного роду Батаків²; однак, інформація про мірну посудину з клеймом агоранома Аристокла Евримонова дозволила перебороти альтернативу на користь другорядного роду Евримонів.

ΠΟΣΕΙ (*Anokhin* № 213; 380–360 рр. до н. е.): магістрат Посидоній, син такого-то (Ποσειδώνιος τοῦ δεῖνος), що, вірогідно, був батьком магістратів та епонімів Ἀριστόκριτος Ποσειδωνίου (ΑΡΙΣ, епонім 346 р. до н. е.), Ἀλφῖνος Ποσειδωνίου (ΑΛΦ, ΦΛΑ, епонім 342 р. до н. е.), Σωκράτης Ποσειδωνίου (ΣΩΚΡ, епонім 335 р. до н. е.). Належить Посидоній до роду Посидоніїв. Розрахунок піку активності Посидонія за роками виконання епонімії його синами: $[(346+30)+(342+30)+(335+30)]/3=371$ р. до н. е. Як видно, розрахунковий пік його активності потрапляє майже в середину хронологічного діапазону, що його встановив В. О. Анохін.

ΕΥΒΙΟ (*Anokhin* № 204; 380–360 рр. до н. е.): магістрат Євбіот, син такого-то (Εὐβίωτος τοῦ δεῖνος), вірогідно, як варіант тлумачення, є батьком епонімів Δημοκῶν Εὐβιότου 349 р. до н. е. та/або Горυῖας Εὐβιότου 334 р. до н. е. Розрахунок піку активності Євбіота за роками виконання епонімії його синами: $[(349+30)+(334+30)]/2=371$ р. до н. е. Як видно, розрахунковий пік активності Євбіота потрапляє майже в середину хронологічного діапазону, що його встановив В. О. Анохін.

ΠΑΡ³: як варіант, Парміс, син такого-то (Πάρμις τοῦ δεῖνος), є батьком епоніма 310 р. до н. е. Τυρόθεος Πάρμιος. Рід невідомий. Згідно з законом генеалогії $[(310+30)=340$ р. до н. е.] монета зі скороченням ПАР «тяжіє» до 340-х рр. до н. е., що дозволяє дещо звузити хронологічний діапазон (360 – 330 рр. до н. е.), запропонований В. В. Нечитайлом. Цей Парміс не виконував епонімну посаду. Інша інформація відсутня. Рідкість імені дозволяє стверджувати про високу ймовірність цієї гіпотези.

ΜΟΣΧ, ΜΟΣΧΙ (*Anokhin* № 245, 254; ориєнтовно 330 р. до н. е.): магістрат, що був батьком епоніма 300 р. до н. е. Афінодора Мосхова (Ἀθηνόδωρος Μόσχου). Другорядний рід Мосхів. Відоме клеймо ΜΟΣΧΟ на місцевій черепиці⁴. Μόσχος, ймовірно, був фабрикантом, але не епонімом. П. О. Каришковський вважав, що ця особа є ідентичною монетному магістрату ΜΟΣΧ(Ι) 340–335 рр. до н. е., але зазначив різницю імен Μόσχος і Μοσχίων⁵. Однак, Μόσχος і Μοσχίων, ймовірно, згідно з традицією, брати з роду Мосхів⁶. Оскільки Ἀθηνόδωρος Μόσχου

¹ Николаев Н. И. Просопография Ольвии Понтийской V в. до н.э. – I в. н.э. : (монография в двух книгах). К. : Издатель Олег Филюк, 2014. С. 152.

² Там само. С. 153

³ Нечитайло В. В. Каталог античных монет Ольвии. VI в. до н.э. – III в. н.э. : каталог. К., 2000. №199.

⁴ Брашинский И. Б. Комплекс кровельной черепицы из раскопок ольвийской агоры 1959–1960 г. Ольвия : Теменос и агора : [сб. ст.]. Акад. наук СССР. Ин-т археологии. Наука [Ленингр. отд-ние], 1964. С. 308.

⁵ Карышковский П. О. Монетное дело и денежное обращение Ольвии. Одесса. 2003. С. 137.

⁶ Николаев Н. И. Просопография Ольвии Понтийской V в. до н.э. – I в. н.э. : (монография в двух книгах). К. : Издатель Олег Филюк, 2014. С. 45.

виконав епонімну посаду в 300 р. до н. е., датування клейма ΜΟΣΧΟ, відноситься до третьої чверті IV ст. до н. е. Розрахунок піку активності Мосха за роком виконання епонімії його сином: $[(300+30)=330$ р. до н. е.]. Як видно, пік активності Мосха абсолютно збігається з датуванням монет ΜΟΣΧ, що його встановив В. О. Анохін. Рідкість імені дозволяє стверджувати про високу ймовірність цієї гіпотези.

ΑΘΗ (*Anokhin* № 246; орієнтовно 330 р. до н. е.): як варіант, магістрат, що був батьком епоніма 299 р. до н. е. Аментора Афінодорова (Ἀμύντωρ Ἀθηνοδώρου). Аментор належить до другорядного роду Мосхів. Інша просопографічна інформація про нього відсутня. Розрахунок піку активності Афінодора за роками виконання епонімії його сином: $[(299+30)=329$ р. до н. е.]. Як видно, розрахунковий пік активності Афінодора абсолютно збігається з датуванням монет ΑΘΗ, що його встановив В. О. Анохін. Втім, дослідник наводить й інші монети зі скороченням ΑΘΗ, що належать іншим періодам (*Anokhin* № 196; 380–360 рр. до н. е.; № 215; 380–360 рр. до н. е.). Велику кількість імен, що починаються на ΑΘΗ, утримують магичні написи Ольвії. Приймати гіпотезу про розкриття скорочення ΑΘΗ ім'ям батька епоніма 299 р. до н. е. Аментора Афінодорова слід із застереженнями.

ΜΗ (ΗΜ) (*Anokhin* № 207; 380–360 рр. до н. е.): магістрат Митродор, син такого-то (Μητροδώρος τοῦ δεῖνος), вірогідно, батько епонімів Ἦρόδοτος Μητροδώρου та/або Εὐφρόνιμος Μητροδώρου, відповідно, 354 р. до н. е. та 323 р. до н. е. Розрахунок піку активності Митродора за роками виконання епонімії його синами: $[(354+30)+(323+30)]/2=374$ р. до н. е. Як видно, пік активності Митродора потрапляє близько до середини хронологічного діапазону, що його встановив В. О. Анохін. Водночас, ім'я Митродор є надзвичайно поширеним та таким, що не несе родової ознаки; слід дуже обережно ставитися до просопографічних розвідок із застосуванням цього імені.

Далі розглядається низка монетних скорочень, які розкриваються безпосередньо іменами епонімів. Такі скорочення дозволяють виконати порівняно точне датування монет:

ΑΝ, ΑΝΤ¹: магістрат Антіместор Агатинів (Ἀντ(ι)μ[ή]στωρ Ἀ[γαθίνου]), що був епонімом у 357 р. до н. е. Антіместор є вихідцем із другорядного роду Агатинів, якій входив в угруповання Діонісіїв, Леократидів-Євресибіадів-Леопрепидів та Пантаклів-Клеомбротів. Він згаданий у *defixio*, що перебуває в стадії публікації². Датування монет із цим скороченням, встановлене В. В. Нечитайлом, 400–370 рр. до н. е., що, на нашу думку, уже є застарілим, адже, карбування монет із Деметрою та гербом Ольвії синопського типу почалося синхронно із запровадженням нового літочислення за жерцями Аполлона Дельфінія орієнтовно в 380-ті рр. до н. е. Існують *підстави вважати, що монети з Деметрою та гербом Ольвії синопського типу отримали додаткові скорочення імен не раніше 370–360-х рр. до н. е. (це питання необхідно ретельно дослідити з одночасним застосуванням просопографічних та нумізматичних методів аналізу)*. Датування монет зі скороченням ΑΝ, ΑΝΤ, вірогідно, належать близько до 360–355 рр. до н. е.

ΔΙΟ (*Anokhin* № 201; 380–360 рр. до н. е.): магістрат Діонісій Аристидів (Διο(νύσιος Ἀριστείδου)), що був епонімом у 355 р. до н. е. Рід Діонісіїв. Ця особа згадується, вірогідно, у великій групі лапідарних та магичних написів³.

ΦΙΛΙ (*Anokhin* № 259; орієнтовно 330 р. до н. е.): магістрат Філіск Геродорів (Φιλί(σκος Ἠροδώρου)), що був у 345 р. до н. е. епонімом Ольвії. Рід Геросонів-Геродорів. Датування цього скорочення близьке до 347–343 рр. до н. е.

¹ Нечитайло В. В. Каталог античних монет Ольвіи. VI в. до н.э. – III в. н.э. : каталог. К., 2000. № 126.

² Николаев Н. И. О преобразовании ономастического материала в полноценный исторический источник (на примере нового магического опистографа из Ольвии). SCRIPTA ANTIQUA. 2019. У друці.

³ Николаев М. И. До соціально-політичної історії Ольвії 380–340 рр. до н. е. Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. 2015. Число 26/27. С. 69-83.

ΑΡΙΣ (*Anokhin* № 244; близько до 330 р. до н. е.): “класичний” випадок нездоланої альтернативної інтерпретації іменами двох реальних історичних діячів, активність яких припадає на суміжні або близькі роки. По-перше, це може бути магістрат Аристокрит Посідоніїв (Ἀριστόκριτος Ποσειδωνίου), що був у 346 р. до н. е. епонімом Ольвії. Цей Аристокрит належить до роду Посідоніїв, який реперзентативно представлений як в епонімному каталозі (360-ті, 346, 342, 335, 332, 321, 319 рр. до н. е.), так і в монетному карбуванні (ΠΟΣΕΙ, ΑΛΦ, ΣΩΚΡ).

Альтернативний варіант передбачає магістрата, що був епонімом через два роки після Аристокрита, тобто в 344 р. до н. е. Це Аристократ Аристонів (Ἀριστ(οκράτης) Ἀρίστωνος). Походить він із могутнього роду Аристократидів, які ймовірно повернулись із вигнання на рубежі 350–340 рр. до н. е. Окрім епонімного каталогу присутність Аристократидів у 340-х рр. до н. е. фіксується і двома магічними написами¹. На користь розкриття скорочення ім'ям Аристократа Аристонова свідчить і скорочення ΘΕΟ, яке очевидно належить його рідному брату Теоклу Аристонову, епоніму 343 р. до н. е. (дивись нижче). Поява Аристократидів із 344–343 рр. до н. е. в епонімному каталозі, магічних написах та монетному карбуванні є деяким аргументом із того, що саме в цей час з ініціативи цього роду був втілений декрет *IPE* I² 24 про грошовий обіг, відомий як декрет Каноба Трасидамантова. Адже ім'я та патронім Каноба є характерними для роду Аристократидів.

Врешті-решт не виключений і варіант інтерпретації скорочення ΑΡΙΣ як належного до епоніма 346 р. до н. е. Аристокрита Посідонієва, а монограми (*Anokhin* № 223; 360–350 рр. до н. е.) – до епоніма 344 р. до н. е. Аристократа Аристонова (або навпаки). Як видно, *властивість багатозначності, що притаманна ономастиці, інколи присутня й у деяких просопографічних дослідженнях, але тут вона набуває іншого змісту. Зокрема, альтернативні варіанти розкриття скорочення (чи монограми) стосуються двох-трьох реальних історичних осіб. У даному випадку датування скорочення ΑΡΙΣ та монограми (Anokhin № 223, 229) незалежно від їхньої альтернативної просопографічної інтерпретації “тяжіє” близько до 348–342 рр. до н. е.*

ΘΕΟ (*Anokhin* № 209; 380–360 рр. до н. е.): магістрат Теокл Аристонів (Θεο(κλῆς) Ἀρίστωνος)), що був у 343 р. до н. е. епонімом Ольвії, рідний брат епоніма 344 р. до н. е. Аристократа Аристонова. Належить Теокл до роду Аристократидів. Пропоноване В. О. Анохіним датування цього скорочення можливо скоригувати та звузити, наприклад, до 345–341 рр. до н. е.

ΑΛΦ, ΦΛΑ (*Anokhin* № 232; 360–350 рр. до н. е.): магістрат Алфін Посідоніїв (Ἀλφ(ίτος) Ποσειδωνίου)), що був у 342 р. до н. е. епонімом. Рід Посідоніїв. Пропоноване В. О. Анохіним датування цього скорочення можливо дещо скоригувати та звузити до 345–340 рр. до н. е.

ΚΑΛΛΙ (*Anokhin* № 210; 380–360 рр. до н. е.): магістрат Калліп Каллініків (Κάλλι(ππος) Καλλινίκου)), що був у 341 р. до н. е. епонімом Ольвії. Κάλλιππος є представником другорядного роду Каллініків. Традиції «сімейного протекціонізму» фіксуються першим випуском «борисфенів» та інших монет (див. нижче). Датування цього скорочення В. О. Анохіним можливо скоригувати та звузити, наприклад, до 345–340 рр. до н. е.

ΕΥΠΡ (*Anokhin* № 205; 380–360 рр. до н. е.): магістрат Євдор Протогенів Εϋ(δωρος) Πρ(ωτογένους)), що був у 340 р. до н. е. епонімом Ольвії. Євдор походить з роду Протогенів. Цей епонім та магістрат згаданий, вірогідно, в магічному списку *IGDOP* 104, що датується близько до 340 р. до н. е. Датування цього скорочення В. О. Анохіним можливо скоригувати та звузити, принаймні, до 342 – 338 рр. до н. е.

¹ Николаев Н. И. О преобразовании ономастического материала в полноценный исторический источник (на примере нового магического описографа из Ольвии). *SCRIPTA ANTIQUA*. 2019. У друці.

ΛΕΟΝΤ: скорочення нещодавно уведено до наукового обігу Е. Я. Туровським та Е. О. Колесниченко¹. Магістрат Леонтомен Гікесіїв (Λεοντ(ομ)ένης Ἰκεσί(ο)υ)), що був у 339 р. до н. е. епонімом Ольвії належить до роду Пантаклів-Клеомбротів. Датування цього скорочення можливо встановити близько до 341–337 рр. до н. е.

ΣΩΚΡ:² магістрат Σωκρ(ά)της Ποσειδών(ι)ου), що був у 335 р. до н. е. епонімом. Рід Посідоніїв. Цьому епоніму та магістрату, вважаємо, належить і фрагментована посвята *IPE* Γ² 161³. Датування цього скорочення можливо встановити близько до 337–333 рр. до н. е.

Особливістю розглянутих вище деяких скорочень у сукупності є їхня хронологічна безперервність (345, 344, 343, 342, 341, 340, 339 рр. до н. е.), яка корелює з відповідною ділянкою епонімного каталогу. Це є доброю ознакою, що вказує на порівняно високу ймовірність пропонувананих хронологічних та просопографічних гіпотез, тобто набуття історичного контексту. Чи є вірогідним те, що безперервна низка скорочень імен магістратів, тотожних епонімам 345, 344, 343, 342, 341, 340, 339 рр. до н. е., вказує на епонімні дати? Очевидно для дослідження цього питання необхідно застосувати нумізматичні методи (аналіз штемпелів).

Існує група скорочень, яка не розкривається іменами епонімів, але іменами історичних осіб, відомих з інших епіграфічних пам'яток. Відповідно, датування цих скорочень виконується на основі порівняльних досліджень з іншими джерелами:

ΗΡΑΓΟΡΑΣ: легенда введена в науковий обіг Є. Я. Туровським та Є. О. Колесниченко⁴. Раніше легенда ΗΡΑΓΟΡΑΣ внаслідок поганого зберігання монет невірно читалась як ΑΓΟΡΑ (*Anokhin* № 194; 380–360 рр. до н. е.). Вірогідно, легенда ΗΡΑΓΟΡΑΣ пов'язана з магістратом на ім'я Герагор Праксианактів (Ἡραγόρης Πρα[ξι]ανακτοῦς?). Праксианакти – другорядний рід, що входив у клан Леократидів-Евресибіадів-Леопрепідів та Діонісіїв. Окрім монетної легенди відомі ще три епіграфічні пам'ятки, які згадують, ймовірно, цього магістрата. По-перше, це магичні написи *IGDOP* 109 та *IGDOP* 106, які мають просопографічне датування⁵ близько до 345–335 рр. до н. е. Окрім того, Ἡραγόρης Πρα[ξι]ανακτοῦς? – один із дедікантів посвяти *IOb* 71 жерців Євресибія 328–322 рр. до н. е. Відомо, що на цей час Герагор був уже особою похилого віку⁶.

Датування легенди ΗΡΑΓΟΡΑΣ В. О. Анохіним можливо скоригувати та звузити, принаймні, до 345–335 рр. до н. е. Ім'я Герагор у монетній легенді, (на відміну від інших епіграфічних пам'яток з іонійським діалектом), передано в аттичному діалекті; на цей період припадає початок проникнення цього діалекту в Ольвію. На противагу датуванню В. О. Анохіна зауважимо, що застосування аттичного діалекту в Ольвії в 380–360 рр. до н. е. мало ймовірне. Не виключено, що майстер, який вирізав штемпель для виготовлення монети, походив, наприклад, з Атен.

ΚΡΙ (*Anokhin* № 186; 400–380 рр. до н. е.): вірогідно, магістрат Критон Нікератів (Κρί(των) Νικηράτου?). Рід Нікератів. Згаданий у *defixio* *SEG* 50:702, IV орієнтовно 352–347 рр. до н. е.⁷. Монета зі скороченням ΚΡΙ є близьким аналогом монет зі скороченням ΤΙΜ та датується, відповідно, 360–350 рр. до н. е.

¹ Туровский Е. Я., Колесниченко Е. А. Еще раз о первых сериях чеканенной ольвийской меди. Стародавнє Причорномор'я. Одеса. 2016. Вип. 11. С. 542-546.

² Монеты Тавриды <http://tauriscoins.ru/index.php/katalog-monet/monety-olvii/246-2462-detail>

³ Nikolayev, N. Νέα ἀνάγνωση της ἐπιγραφῆς *IosPE* Γ² 161 ἀπὸ τῆν Ολβία. *ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΟΝ*. ΑΘΗΝΑ. 2013. № 2. Σελ. 67-70.

⁴ Туровский Е. Я., Колесниченко Е. А. Еще раз о первых сериях чеканенной ольвийской меди. Стародавнє Причорномор'я. Одеса. 2016. Вип. 11. С. 542-546.

⁵ Николаев Н. И. О преобразовании ономастического материала в полноценный исторический источник (на примере нового магического опистόγραφα из Ольвии). *SCRIPTA ANTIQUA*. 2019. У друці.

⁶ Там само.

⁷ Николаев М. И. До соціально-політичної історії Ольвії 380–340 рр. до н. е. Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. 2015. Число 26/27. С. 69-83.

APTE (*Anokhin* № 199; 380–360 pp. до н. е.): як варіант інтерпретації, магістрат Артемідор Герофілів (Ἀρτεμίδωρος Ἡεροφίλο) з другорядного роду Герофілів. Розрахунковий пік активності Артемідора¹ припадає на 341 р. до н. е. Цей Артемідор згаданий у *defixio IGDP* 104, поряд з епонімом та магістратом 340 р. до н. е. Євдором Протогеновим (див. составне скорочення ЕУПР).

MONI (*Anokhin* № 201; 380–360 pp. до н. е.): П. О. Каришковський розкривав це скорочення розповсюдженим в античному світові ім'ям Μόνιμος. Гіпотеза дослідника підтверджується знахідкою надгробка Ἀριστήνωρ Μονίμου². Втім, фрагментарна інформація про другорядний рід Монімів є недостатньою для побудови будь-яких хронологічних та просопографічних висновків.

Датування групи монетних скорочень ЕУПР, ΠΡΑΓΟΡΑΣ, ΚΡΙ, ΑΡΤΕ із застосуванням хронологічної та просопографічної основи історії Ольвії, на відміну від датувань В. О. Анохіна (380–360 pp. до н. е.), припадає на 350–340 pp. до н. е. На нашу думку, ці скорочення були запровадженні синхронно з початком емісії великих литих монет із фасовим зображенням Деметри.

Орієнтовно у 330 р. до н. е. відбулося реформування ольвійської монетної справи – повновагові монети були замінені “борисфенами”³. Монограми на “борисфенах” отримали назву *диферентів*. Перший випуск “борисфенів” містить монограму **Ε** або її графічний варіант **Ε** (*Karyshkovskij* С. 81. табл. 4. №1, 2; 331–323 pp. до н. е.). Традиційне ономастичне тлумачення цієї монограми П. О. Каришковським передбачало ім'я Гекатеон (Ἐκατέων)⁴. У 2012 р. нами був встановлений важливий нумізматичний факт: *група синхронних (331–329 pp. до н. е.) золотих, срібних, свинцевих (“облогових”) монет та перший випуск “борисфенів” містять спільну монограму Ε. Одночасно була запропонована просопографічна гіпотеза про читання цієї монограми ім'ям реальної історичної особи – видатного державного діяча Каллініка Євксенова (Καλλίνικος Ευξένου)⁵. У такий спосіб наше тлумачення монограми підтверджувало датування та інтерпретацію П. О. Каришковським та Ю. Г. Виноградовим декрету *IPE* I² 25+31 на честь Каллініка Євксенова, як пов'язаного з подіями зопіріонової облоги Ольвії в 331–329 pp. до н. е. та запровадженням само в цей час Каллініком реформи грошового обігу⁶.*

Емісію ольвійських свинцевих (“облогових”) монет дослідив В. О. Анохін⁷, визнавши, що така фінансова стратегема є традиційною в античному світові під час зовнішньої загрози. Водночас, *випуск свинцевих монет є точно датованим фактом ольвійської історії, оскільки пов'язується з подіями облоги. Звертаємо увагу на суперечності в хронологічних побудовах В. О. Анохіна: дослідник, визнаючи датування золотих, срібних та свинцевих монет, часом зопіріонової облоги (Anokhin № 261, 262, 263, 274; 330 – 325 pp. до н. е.), датує аналогічну монограму на першому випуску “борисфенів” 310–290 pp. до н. е. (Anokhin № 295).*

¹ Николаев М. И. До социально-политической истории Ольвии 380–340 pp. до н. е. Специальные исторические дисциплины: вопросы теории и методики. 2015. Число 26/27. С. 69-83.

² Николаев Н. И. Просопография Ольвии Понтийской V в. до н.э. – I в. н.э. : (монография в двух книгах). К. : Издатель Олег Филук, 2014. С. 100.

³ Карышковский П. О. Монетное дело и денежное обращение Ольвии. Одесса. 2003. 684 с.

⁴ Там само. С. 134.

⁵ Николаев М. И. Нові матеріали про діяльність Каллініка Євксенова в Ольвії в IV ст. до н. е. Гілея : Науковий вісник. 2012. Вип. 57. С. 158-167.

⁶ Виноградов Ю. Г., Карышковский П. О. Каллиник, сын Евксена: проблемы политической и социально-экономической истории Ольвии второй половины IV в. до н.э. Вестник древней истории. 1982. № 4. С. 26-46; 1983. № 1. С. 21-39.

⁷ Анохин В. А. Поход Зопириона и финансовая стратегема ольвиополитов. Материалы, исследования и заметки по археологии и нумизматике : сб.; Ин-т археологии НАН Украины. К.: Стило, 2010. С. 37-46.

Важливо зазначити, що в результаті досліджень ольвійського епонімного каталогу *IPE* I² 201, зокрема, була визначена його ділянка, що хронологічно відповідає подіям облоги. Йдеться про епонімію 329⁺² р. до н. е. Каллініка Філоксенова (Καλλίνικος Φίλοξένου), вірогідно, згідно з традицією, родича магістрата та державного діяча Каллініка Євксенова (Καλλίνικος Ευξένου). Хронологічне визначення ділянки епонімного каталогу, як такої, що належить до подій зопіріонової облоги, дозволило продовжити ідентифікацію іменами реальних історичних осіб групи монетних скорочень та монограм. Зокрема,

 (Anokhin № 277; 325–320 pp. до н. е.; Karyshkovskij С. 81. табл. 4. № 4): магістрат Полімнест Менонів (Πολύμνηστος Μένωνος), епонім 330 р. до н. е. Рід невідомий. Втім, у вузькому хронологічному діапазоні (332–330 pp. до н. е.) присутня й така, що її неможливо перебороти, альтернатива: не виключено, що монограма розкривається ім'ям епоніма 332 р. до н. е. та представника гілки роду Посідоніїв – Посідонія Євкратова (Ποσειδώνιος Ἐλικράτου)). З огляду на те, що представники роду Посідоніїв періодично виконували магістратські посади (див. вище) гіпотеза про розкриття монограми ім'ям Посідонія є достатньо вагомою. На нашу думку, монети, що мають розглянуту монограму, датуються близько до 329 р. до н. е.

 (Anokhin № 267; 330–325 pp. до н. е. № 290; орієнтовно 315 р. до н. е.): магістрат Евримон Тимесіфеїв ΕΥ(ρήμων) ΤΙ(μησιθέου), епонім 328 р. до н. е. На нашу думку, розглянуті монограми є графічними варіантами зображення імені та патроніму однієї особи – Евримона Тимесіфеїва та датуються вони близько до 328 р. до н. е.

 (Anokhin № 286; 320 – 315 pp. до н. е.; Karyshkovskij С. 81. табл. 4. №7, 8; 330–320 pp. до н. е.): епонім Ольвії 326 р. до н. е. та магістрат Теокуд Панкратів (ΘΕ(οκύδης Παγκράτου)) з другорядного невідомого роду. Очевидно, відбувалося поступове спрощення графічного зображення монограми.

 (Anokhin № 273; 330–325 pp. до н. е.; Karyshkovskij С. 81. табл. 4. №12; 330–320 pp. до н. е.): магістрат Дістеф Гестіаїв (Δ(ιστέφης) Ἐ(στιαίου)), епонім 325 р. до н. е. Невідомий другорядний рід. Хронологічні діапазони, що встановлені П. О. Каришковським та В. О. Анохіним для цієї монограми загалом відповідають епонімному каталогу. Очевидно, відбувалося поступове спрощення графічного зображення монограми.

 (Anokhin № 300; 310–290 pp. до н. е.; Karyshkovskij С. 81. табл. 4. №9; 331–323 pp. до н. е.): магістрат Протоген Євдорів (Π(ρωτογένης) Ε(υδόρου)), епонім 324 р. до н. е. Походить із роду Протогенів. Тлумачення монограми на основі ономастики ім'ям Педей (Πε(διεύς)), що його запропонував В. Ф. Столба¹, на нашу думку, не погоджене хронологічно*. Датування П. О. Каришковського, якій помістив ці монети між 331–323 pp. до н. е., більшою мірою відповідає просопографічному датуванню (орієнтовно 324 р. до н. е.).

 (Karyshkovskij С. 81. табл. 4. №13, №14; 331–323 pp. до н. е.; Anokhin №287; 320–315 pp. до н. е.; Anokhin №304, №305; 310–280 pp. до н. е.): епонім 320 р. до н. е. та магістрат Гекатеон Пантаклів (Ἐκα(τέων Παντακλέους)) з роду Пантаклів-Клеомбротів. П. О. Каришковський² помістив ці монети між 330–320 pp. до н. е. Але В. О. Анохін, датуючи тетрадрахму з відповідною монограмою 320–315 pp. до н. е., чомусь таку ж монограму на “борисфені” першого випуску відносить до 310–290 pp. до н. е. На нашу думку, датування монет із цими монограмами можливо уточнити: вони належать близько до 320 р. до н. е. Очевидно відбувалося поступове спрощення графічного зображення монограми. Наведені в статті

¹ Stolba V. 2015. ‘Archers’ of the Blessed City: City’s Deliverance in the Coinage of Early Hellenistic Olbia. *Notae Numizmaticae*. Vol. 10. С.43-63.

* Епонім з рідким ім'ям та патронімом Ζώϊλος Πεδιέως, що походить із другорядного роду Педей, виконував свою посаду у 336 р. до н. е.

² Карышковский П. О. Ольвийские «борисфены». *Нумизматика и сфрагистика*. 1968. Вып. 3. С. 74.

матеріали свідчать на користь гіпотези про те, що *однакові монограми та скорочення на різних монетах у хронологічному відрізьку, що охоплює одне покоління, як правило, належать до однієї особи.*

КЛЕ (*Karyshkovskij* С. 66. 331–323 рр. до н. е.; *Anokhin* №253; Близько до 330 р. до н. е.): епонім 317 р. до н. е. та магістрат Клеомброт (I) Пантаклів (КЛЕ(όμβροτος Παντακλέους)). Рід Пантаклів-Клеомбротів. Клеомброт, також, був стінобудівником та присвятив вежу Гераклу (посвята *IPE* Γ² 179). Вважаю, що монети зі скороченням КЛЕ датуються близько до 317 р. до н. е.

Але в деяких випадках є наявними однакові монограми (або скорочення), притаманні одній державі (полісу), але суттєво рознесені хронологічно. Наприклад, монетне скорочення КЛЕ (*Karyshkovskij* С. 66. 331–323 рр. до н. е.; *Anokhin* № 253; Близько до 330 р. до н. е.) належить як епоніму Ольвії 317 р. до н. е., стінобудівнику (посвята *IPE* Γ² 179) та магістрату Клеомброту (I) Пантаклову, так і його онуку, епоніму 222 р. до н. е. стінобудівнику (напис *IPE* Γ² 180) та магістрату Клеомброту (II) Пантаклову (*Anokhin* № 440; 220–210 рр. до н. е.). Очевидно, що у даному випадку фіксується така властивість монограм як можливість родового наслідування. Завданням майбутніх періодів, безперечно, є відповідне порівняльне дослідження інших випадків родового наслідування.

Повертаємось до розгляду спільної монограми **Ε** на золотих, срібних, свинцевих (“облогових”) монетах та першому випуску “борисфенів”. У розвиток згаданого на початку статті застереження О. М. Зографа, з’явилася можливість надати додаткові докази вірності читання монограми ім’ям Каллініка Євксенова. У науковий обіг вводиться новий (ускладнений) графічний варіант диференту (рис. 1, зліва) на “борисфені” першого випуску, який нещодавно був виставлений на вітчизняному нумізматичному аукціоні – **Ε**. “Борисфен” має вагу 14,49 г на відміну від сталої ваги монет першої групи приблизно 12 г. З огляду на рідкість примірника, його слід відносити до ранніх, можливо, пробних випусків. *Монограма розкривається початковими літерами імені та патроніма магістрата Каллініка Євксенова, відповідно, К та Ε що, за умови сумісного розгляду її зі спрощеним варіантом (рис. 1, справа), безперечно, свідчить проти її розкриття ім’ям Гекатеон.*

З урахуванням деяких інших монограм (див. вище) простежується тенденція до послідовного спрощення графічного зображення монограми, що має, на нашу думку, загальний характер; це потрібно ретельно дослідити в майбутньому.

Отже, у поєднанні з розглянутими вище майже безперервними низками монограм* епонімів 345, 344, 343, 342, 341, 340, 339 та 330, 329, 328, 326, 325, 324, 320, 317 рр. до н. е., новий варіант диференту підтверджує виконану раніше інтерпретацію диферентів №1, 2 початковими літерами імені та патроніма видатної історичної постаті – Каллініка Євксенова – та є важливим джерелом, що пов’язується з історичними подіями облоги Ольвії військом Зопіріона (у викладенні П. О. Каришковського, Ю. Г. Виноградова та В. О. Анохіна).

Рис. 1

* Поза темою цієї статті залишилася ще одна безперервна низка монетних скорочень, що корелює з хронологічною ділянкою епонімного каталогу рубежу IV – III ст. до н. е. та підтверджує відповідне датування П. О. Каришковським “борисфенів” другої групи.

Втім, надалі необхідно ознайомити читача з тісно пов'язаними з цим розглядом критичними зауваженнями щодо виконуваних нами просопографічних реконструкцій та показати шлях переборення цих зауважень.

Отже, у 2017 р. відомим російським епіграфістом В. П. Яйленком¹ була опублікована авторська компіляція досліджень минулих років, іноді дещо перероблених та доповнених, загальним обсягом майже 1000 сторінок. Дослідник, як і багато років тому, вважає епонімний каталог *IPE I² 201*, (який фактично формувався упродовж майже трьохсот років), синхронним списком ольвіополітів останньої чверті III ст. до н. е. Така інтерпретація каталогу, як показано в наших критичних відгуках², можлива лише за застосування антинаукових та хибних методів аналізу, свідомого замовчування низки фактів, ігноруванні хронологічних лакун каталогу тощо та призводить до суттєвого спотворення політичної історії Ольвії. Відповідно, у власних просопографічних побудовах вчений вимушений, як нами передбачалося раніше, використовувати гіпотетичних (“клонуваних”) одноіменних осіб, що є родичами з інших поколінь щодо епонімів каталогу. Наприклад, розглянуті вище безперервні низки скорочень імен магистратів, тотожних епонімам 345, 344, 343, 342, 341, 340, 339 та 330, 329, 328, 326, 325, 324, 320, 317 рр. до н. е. в рамках концепції В. П. Яйленка можуть бути інтерпретовані, відповідно, як *сім та вісім послідовно розташованих у каталозі одноіменних праправнуків із різних родів*.

В цілому монографія В. П. Яйленка є своєрідним антиподом наших досліджень як з інтерпретації базового документа – епонімного каталогу *IPE I² 201*, так і з визнання алгоритму просопографічної реконструкції, на якому базуються відновлення монетних монограм та скорочень. Зокрема, виконана нами понад 10 років тому просопографічна реконструкція фрагментованої посвяти *SEG 58:766* евергета Пантакла (II) Клеомбротова, епоніма 195 р. до н. е. за залишками двох літер імені [...]HN³ була піддана брутальній за формою критиці В. П. Яйленком⁴, (з традиційних ономастичних позицій), що взагалі є притаманним цьому вченому, у тому разі щодо колег, яких уже немає з нами. Критичні напади В. П. Яйленка були однозначно переборені шляхом поєднання фрагмента *SEG 58:766* зі знайденим в 1949 р. на агорі фрагментом *IOLb 125⁵*. Поєднання фрагментів посвяти, що підтверджує виконану нами понад 10 років тому реконструкцію, є *фактом, а не гіпотезою. Це є безперечним доказом реальності та дієвості алгоритму просопографічної реконструкції, який застосовується й у розшифровках монетних скорочень та монограм*.

Спотворення політичної історії Ольвії В. П. Яйленком, зокрема, стосується й заперечення факту осади Ольвії Зопіріоном близько до 331–329 р. до н. е. Декрет *IPE I² 25+31* на честь Каллініка Євксенова, який пов'язаний з осадом та запровадженням грошової реформи, датується цим вченим III ст. до н. е. Дослідник навіть свинцеві пращові кулі з ім'ям царя Олександра [B]ΑΣΙΛΕ(ΩΣ) / ΑΛΕΞΑΝ(ΔΡΟΥ), що знайдено поблизу Ольвії, інтерпретує як свідчення дружніх стосунків сторін⁶. Втім В. П. Яйленко, будуючи власні гіпотези, не бере до уваги розглянуту вище безперервну хронологічну низку скорочень та монограм 330–320 рр. до н. е.,

¹ Яйленко В. П. История и эпиграфика Ольвии, Херсонеса и Боспора VII в. до н.э.– VII в. н.э. СПб. 2017. 1064 с.

² Николаев Н. И. Критические заметки к монографии В. П. Яйленко «История и эпиграфика Ольвии, Херсонеса и Боспора VII в. до н. э. – VII в. н. э.». *ЕМІНАК: науковий щоквартальник*, 2018. 1(2 (22)). С. 155-159.

³ Николаев Н. И. Политическая и культовая элита Ольвии IV – I вв. до н.э. : научное монографическое издание. Николаев : ЧП Шамрай, 2008. 262 с.

⁴ Яйленко В. П. История и эпиграфика Ольвии, Херсонеса и Боспора VII в. до н.э.– VII в. н.э. СПб. 2017. С. 484.

⁵ Николаев М.І. Просопографічна реконструкція скорочених і фрагментованих імен історичних осіб (на прикладі Ольвії). *ЕМІНАК: науковий щоквартальник*. 2019. 1(25).

⁶ Яйленко В. П. История и эпиграфика Ольвии, Херсонеса и Боспора VII в. до н.э.– VII в. н.э. СПб. 2017. С. 385.

яка починається з “облогових” статерів та є безперечним доказом існування факту навали Зопіріона. Складається враження, що цьому науковцю бракує як елементарних навичок аналізу даних, так і наукової мужності визнати свої багаторічні просопографічні розвідки тупиковими.

Висновки з дослідження й перспективи подальших розвідок. У відповідних місцях основної частини статті нами курсивом уже виділялися окремі висновки з дослідження та перспективи подальших розвідок. Наразі сформулюємо підсумковий висновок: *маючи на меті набуття історичного контексту, у разі відновлення монограм та скорочень імен монетних магистратів перспективним є застосування ольвійської просопографії, на відміну від традиційної ономастики.* На наш погляд, подальші дослідження в цьому руслі мають виконуватися як в більш широкому хронологічному діапазоні, так і в поєднанні просопографічних та нумізматичних методів, зокрема, у співставленні просопографії з аналізом штемпелів тощо. Існують передумови для виконання відповідних просопографічних досліджень не тільки для Ольвії з її синхронізованим епонімним каталогом, а й для Херсонеса Таврійського, Пантікапею тощо.

Використана література

1. Анохин В. А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья. К. : Наук. думка, 1989. 128 с.
2. Анохин В. А. Поход Зопириона и финансовая стратегема ольвиополитов. Материалы, исследования и заметки по археологии и нумизматике : сб. Ин-т археологии НАН Украины. К. : Стило, 2010. С. 37-46.
3. Брашинский И. Б. Комплекс кровельной черепицы из раскопок ольвийской агоры 1959–1960 г. Ольвия : Теменос и агора : [сб. ст.]. Акад. наук СССР. Ин-т археологии : Наука [Ленингр. отд-ние], 1964. – С. 285-313.
4. Виноградов Ю. Г. Варвары в просопографии Ольвии VI–V вв. до н.э. Демографическая ситуация в Причерноморье в период великой греческой колонизации : материалы II Всесоюзного симпозиума по древней истории Причерноморья, Цхалтубо, 1979. Тбилиси : Мецниереба, 1981. С. 131-148.
5. Виноградов Ю. Г., Карышковский П. О. Каллиник, сын Евксена: проблемы политической и социально-экономической истории Ольвии второй половины IV в. до н.э. Вестник древней истории. 1982. № 4. С. 26-46 ; 1983. № 1. С. 21-39.
6. Виноградов Ю. Г. Политическая история ольвийского полиса VII–I вв. до н.э. : ист.-эпиграф. исслед. отв. ред. Е. С. Голубцова ; АН СССР, Ин-т всеобщ. истории. М. : Наука, 1989. 288 с.
7. Зограф А. Н. Античные монеты. М. : Изд-во АН СССР, 1951. 308 с.
8. Зограф А. Н. О монограмме первого архонта на монетах Ольвии. Фролова Н. А. Монеты Ольвии в собрании Государственного исторического музея : каталог. Н. А. Фролова, М. Г. Абрамзон ; Гос. ист. музей. М. : РОССПЭН, 2005. С. 33-37.
9. Карышковский П. О. Ольвийские «борисфены». Нумизматика и сфрагистика. 1968. Вып. 3. С. 62-85.
10. Карышковский П. О. Истрия и ее соседи на рубеже III – II вв. до н.э. Вестник древней истории. 1971. № 2. С. 36-55.
11. Карышковский П. О. Ольвийские эпонимы. Вестник древней истории. 1978. № 2. С. 82-88.
12. Карышковский П. О. Монетное дело и денежное обращение Ольвии. Одесса. 2003. 684 с.
13. Леви Е. И. Ольвия: Город эпохи эллинизма. Отв. ред. К. К. Марченко. Л. : Наука. Ленингр. отд-ние, 1985. Л. : Наука, 1985. 152 с.
14. Нечитайло В. В. Каталог античных монет Ольвии. VI в. до н.э. – III в. н.э. : каталог. К., 2000. 91 с.

15. Николаев Н. И. Политическая и культовая элита Ольвии IV – I вв. до н.э. : научное монографическое издание. Николаев : ЧП Шамрай, 2008. 262 с.
16. Ніколаєв М. І. До реконструкції присвятного напису жерців – Леократидів з Ольвії. Наукові праці [ЧДУ ім. Петра Могили]. Серія : Історія. 2010. Вип. 116. Т. 129. С. 118-125.
17. Ніколаєв М. І. Нові матеріали про діяльність Калініка Євксенова в Ольвії в IV ст. до н. е. Гілея : науковий вісник. 2012. Вип. 57. С. 158-167.
18. Николаев Н. И. Ольвия и Митридат: новый исторический источник. Историчний архів. Наукові студії. 2013. Вип.10. С. 166-173.
19. Николаев Н. И. Просопография Ольвии Понтийской V в. до н.э. – I в. н.э. : (монография в двух книгах). К. : Издатель Олег Филюк, 2014. 316 с.
20. Ніколаєв М. І. До соціально-політичної історії Ольвії 380–340 рр. до н. е. Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. 2015. Число 26/27. С. 69-83.
21. Николаев Н. И. Ольвийские декреты в честь граждан Херсонеса в контексте локальных хронологий Ольвии, Херсонеса и Понтийского царства. Аристей. XV. 2017. С. 55-76.
22. Ніколаєв М. І. Агораноми елліністичної Ольвії. Історія торгівлі, податків та мита: Зб. наук. праць. Дніпро: 2017. № 1 (15). С. 12-30.
23. Николаев Н. И. Борьба кланов в Ольвии IV – III вв. до н. э. Stratum plus. № 6. 2018. С. 73-87.
24. Николаев Н. И. Критические заметки к монографии В. П. Яйленко «История и эпиграфика Ольвии, Херсонеса и Боспора VII в. до н. э. – VII в. н. э.». *ЕМИНАК: науковий щоквартальник*, 2018. 1(2 (22)). С. 155-159.
25. Ніколаєв М. І. З історії відносин населення Північно-Західного Причорномор'я з Ольвією Понтією. Українознавчий вимір у сучасній науці: гуманітарний аспект: матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції. м. Миколаїв. : МНАУ, 2018. С. 61-65.
26. Ніколаєв М. І. Монетні магістрати Ольвії 380–330 рр. до н. е. Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки: тези доповідей V міжнародної науково-практичної конференції. Меджибіж – Переяслав-Хмельницький – Кропивницький. Київ: 2018. С.10-12.
27. Николаев Н. И. Развитие просопографической модели общины небольшого античного города (на примере Ольвии). Древние цивилизации: социум и человек. ЯрГУ. Ярославль: 2018. С. 99-104.
28. Ніколаєв М. І. Просопографічна реконструкція скорочених і фрагментованих імен історичних осіб (на прикладі Ольвії). *ЕМИНАК: науковий щоквартальник*. 2019. 1 (25).
29. Николаев Н. И. О преобразовании ономастического материала в полноценный исторический источник (на примере нового магического опистографа из Ольвии). *SCRIPTA ANTIQUA*. 2019 У друці.
30. Рубан В. В. Магістратура агораномів в Ольвії. *Археологія*. 1982. № 39. С. 30-40.
31. Русяева А. С., Русяева М. В. Ольвия Понтийская. Киев. 2004.
32. Туровский Е. Я. Личные имена на херсонесских монетах и керамических клеймах: опыт сравнения. *Античный мир и археология: Межвуз. сб. науч. тр. Саратов: изд-во “Научная книга”*. 2015. Вып. 17. С. 342-351.
33. Туровский Е. Я., Колесниченко Е. А. Еще раз о первых сериях чеканенной ольвийской меди. *Стародавнє Причорномор'я*. Одеса. 2016. Вип 11. С. 542-546.
34. Чореф М. М. Династическая история Боспора рубежа новой эры по данным нумизматики. *Stratum plus*. 2013. №6 С. 127-156.
35. Чореф М. М. К дешифровке монограмм на анонимных боспорских оболых Митридата VI Евпатора Диониса. *Stratum plus*. 2017. № 6. С. 149-157.
36. Чореф М. М. К просопографии Боспорского царства: по данным нумизматики. *Stratum plus*. 2018. № 4. С. 297-310.

37. Яйленко В. П. История и эпиграфика Ольвии, Херсонеса и Боспора VII в. до н.э. – VII в. н.э. СПб. 2017. 1064 с.
38. Nikolayev, N. Νέα ανάγνωση της επιγραφής *IosPE I² 161* από την Ολβία. *ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΟΝ*. ΑΘΗΝΑ. 2013 № 2. Σελ. 67-70.
39. Stolba V. 2015. ‘Archers’ of the Blessed City: City’s Deliverance in the Coinage of Early Hellenistic Olbia. *Notae Numismaticae*. Vol. 10. P.43-63.
40. Монеты Тавриды URL: <http://tauriscoins.ru/index.php/katalog-monet/monety-olvii/246-2462-detail> (дата звернення 14 07 2019).

References

- Anohin, V. A. (1989). *Monety antichnih gorodov Severo-Zapadnogo Prichernomor'ja*. [Coins of ancient cities of the North-Western Black Sea region]. Kyiv: [In Russian].
- Anohin, V. A. (2010). Pohod Zopiriona i finansovaja strategema ol'viopolitov. [Zopyrion's campaign and olviopolits financial strategy]. *Materialy, issledovaniya i zametki po arheologii i numizmatike*. Kyiv: 37-46 [In Russian].
- Brashinskij, I. B. (1964). Kompleks krovel'noj cherepicy iz raskopok ol'vijskoj agory 1959–1960 [The complex of roofing tiles from the excavations of the Olvian Agora 1959–60]. *Ol'vija: Temenos i agora*. [Olbia. Temenos and agora]. Moscow–Leningrad: 285-313 [In Russian].
- Choref, M. M. (2013). *Dinasticheskaja istorija Bospora rubezha novoj jery po dannym numizmatiki* [Dynastic History of Bosphorus at the Turn of AD by Numismatic Data]. *Stratum plus*, 6, 127-156 [In Russian].
- Choref, M. M. (2017). *K deshifrovke monogramm na anonimnyh bosporskih obolah Mitridata VI Eypatora Dionisa*. [Towards Deciphering of Monograms on Anonymous Bosporan Obols of Mithridates VI Eupator Dionysus]. *Stratum plus*, 6, 149-157. [In Russian].
- Choref, M. M. (2018). *K prosopografii Bosporskogo carstva: po dannym numizmatiki* [Towards Prosopography of the Bosporan Kingdom: by numismatic data] *Stratum plus*, 4, 297-310 [In Russian].
- Jajlenko, V. P. (2017). *Istorija i jepigrafika Ol'vii, Hersonesa i Bospora VII v. do n. je. – VII v. n. je.* [A History and Epigraphy of Olbia, Chersonesus and Bosphorus VII Century B.C. – VII Century A.D.]. St. Petersburg: Nestor-Historia [In Russian].
- Karyshkovskij, P. O. (1968) *Ol'vijskie «borisfeny»* [The Olbian “borysphens”]. *Numizmatika i sfragistika* [Numismatics and Sphragistics], 3, 62-85 [In Russian].
- Karyshkovskij, P. O. (1971). *Istrija i ee sosedi na rubezhe III–II vv. do n. je.* [Istria and its neighbors at the turn of the III – II centuries. BC.]. *Vestnik drevnej istorii* [Journal of ancient history], 2, 36-55 [In Russian].
- Karyshkovskij, P. O. (1978) *Ol'vijskie jeponimy*. [The Olbian eponyms]. *Vestnik drevnej istorii* [Journal of ancient history], 2, 82-88 [In Russian].
- Karyshkovskij, P. O. (2003). *Monetnoe delo i denezhnoe obrashhenie Ol'vii* [Coins of Monetary Circulation in Olbia] Odessa: Friedman A. S. [In Russian].
- Levi, E. I. (1985). *Ol'vija: gorod jepohi jellinizma* [Olbia: a city of the Hellenistic era.]. Leningrad: Nauka [In Russian].
- Monety Tavridy [Coins of Tavride] Retrieved from : <http://tauriscoins.ru/index.php/katalog-monet/monety-olvii/246-2462-detail>
- Nechitajlo, V. V. (2000). *Katalog antichnyh monet Ol'vii. VI v. do n. je. – III v. n. je.* [Catalogue of antique coins of Olbia]. Kyiv: [In Russian].
- Nikolaev, N. I. (2008). *Politicheskaja i kul'tovaja jelita Ol'vii IV – I vv. do n. je.* [Political and cult Olbian elite IV–I cent. B.C.]. g. Nikolaev: “Shamray” [In Russian].

Nikolaiev, M. I. (2010). *Do rekonstruktsii prysviatnoho napysu zhertsiv-Leokratydiv z Ol'vii* [On the reconstruction of the dedicatory inscription of priests-Leokratids from Olbia]. *Naukovi pratsi ChDU im. Petra Mohyly*. Seriiia : Istoriiia. 116,129, 118-125 [In Ukrainian].

Nikolaiev, M. I. (2012). *Novi materialy pro diial'nist' Kallinika Yevksenova v Ol'vii v IV st. do n. e.* [New materials about the activities of Callinicus Euxsenou in Olbia in the IV-th century BC]. *Hileia*, 57(2),158-167 [In Ukrainian].

Nikolaev, N. I. (2013). *Ol'vija i Mitridat: novyj istoricheskij istochnik*. [Olbia and Mithridates: new historical source]. *Istorichnij arhiv. Naukovi studii* [historical archive: scientific studies] 10, 166-173 [In Russian].

Nikolayev, N. (2013). *Néa ανάγνωση της επιγραφής IosPE P 161 από την Ολβία. ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΟΝ. ΑΘΗΝΑ*: 2, 67-70 [In Greek].

Nikolaev, N. I. (2014). *Prosopografija Ol'vii Pontijskoj V v. do n. je. – I v. n. je.* [Prosopography of Olbia Pontika V cent. B.C.– I cent. A. D.]. Kyiv: [In Russian].

Nikolaev, N. I. (2017). *Ol'vijskie dekrety v chest' grazhdan Hersonesa v kontekste lokal'nyh hronologij Ol'vii, Hersonesa i Pontijskogo carstva*. [Olbian decrees in honor of citizens of Chersonesos in context of local chronologies of Olbia, Chersonesos and Pontos]. *Aristej*, XV, 55-76 [In Russian].

Nikolaiev, M. I. (2017). *Ahoranomy ellinistychnoi Ol'vii* [Agoranoms of the Hellenistic Olbia]. *Istoriiia torhivli, podatktiv ta myta: Zb. nauk. prats'* [History of trade, taxes and duties: collection of scientific papers] Dnipro: 1 (15), 12-30 [In Ukrainian].

Nikolaev, N. I. (2018). *Kriticheskie zametki k monografii V. P. Jajlenko «Istorija i jepigrafika Ol'vii, Hersonesa i Bospora VII v. do n. je. – VII v. n. je.»* [Critical notes to the monograph by V.P. Yailenko «A History and Epigraphy of Olbia, Chersonesus and Bosphorus VII Century B.C. – VII Century A.D.»]. *EMINAK: naukovij shhokvartal'nik*, 1, 2 (22), 155-159 [In Russian].

Nikolaev, N. I. (2018). *Razvitie prosopograficheskoi modeli obshhiny nebol'shogo antichnogo goroda (na primere Ol'vii)* [Development of a Prosopographical Model of a Small Ancient City Community (on the Example of Olbia)]. *Drevnie civilizacii: socium i chelovek* [Ancient civilizations: society and man]. Jaroslavl': "Filigran", 99-104 [In Russian].

Nikolaiev, M. I. (2018). *Monetni mahistraty Ol'vii 380–330 rr. do n. e.* [Coin magistrates of Olbia of 380–330 B.C.]. *Aktual'ni problemy numizmatyky u systemi spetsial'nykh haluzej istorychnoi nauky: tezy dopovidej V mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii*. Medzhybizh – Pereiaslav-Khmel'nyts'kyj – Kropyvnyts'kyj – Kyiv, 10-12 [In Ukrainian].

Nikolaiev, M. I. (2018). *Z istorii vidnosyn naseleennia Pivnichno-Zakhidnoho Prychornomor'ia z Ol'viieiu Pontijs'koiu* [From the history of relations between the population of the Northwest Black Sea and Olbia Pontike]. *Ukrainoznavchyy vymir u suchasnij nautsi: humanitarnyy aspekt: materialy IV Vseukrains'koi naukovo-praktychnoi konferentsii*, m. Mykolaiv: "MNAU", 61-65 [In Ukrainian].

Nikolaev, N. I. (2018). *Bor'ba klanov v Ol'vii IV – III vv. do n. je.* [The Struggle of the Clans in Olbia of the 4th – 3rd Centuries BC]. *Stratum Plus*, 6, 73-87. [In Russian].

Nikolaev, M. I. (2019). *Prosopografichna rekonstruktsiia skorochenykh i frahmentovanykh imen istorychnykh osib (na prykladi Ol'vii)* [Propographic reconstruction of shortened and fragmentary names of historical persons (on the example of Olbia)]. *EMINAK: naukovyj schokvartal'nyk*, 1 (25) [In Ukrainian].

Nikolaev, N. I. (2019). *O preobrazovanii onomasticheskogo materiala v polnocennyj istoricheskij istochnik (na primere novogo magicheskogo opistografa iz Ol'vii)* [On the transformation of onomastic material into a full-fledged historical source (on the example of a new magical opistograph from Olbia)]. *SCRIPTA ANTIQUA*. In print. [In Russian].

Ruban, V. V. (1982). *Mahistratura ahoranomiv v Ol'vii* [Magistrature of agoranoms of Olbia]. *Arkheolohiia* [Archeology], 39, 30-40 [In Ukrainian].

- Rusjaeva, A. S., Rusjaeva, M. V. (2004). *Ol'vija Pontijskaja* [Olbia Pontike]. Kyiv [In Russian].
- Stolba V. (2015). 'Archers' of the Blessed City: City's Deliverance in the Coinage of Early Hellenistic Olbia. *Notae Numismaticae*. 10, 43-63 [In English].
- Turovskij, E. Ja. (2015). *Lichnye imena na hersonesskih monetah i keramicheskikh klejmah: opyt sravnenija* [Personal names on Chersonesus coins and ceramic stamps: a comparison experience]. *Antichnyj mir i arheologija* [Ancient world and archeology]: Mezhevuz. sb. nauch. tr. Saratov: izd-vo "Nauchnaja kniga", 2015, 17, 342-351 [In Russian].
- Turovskij, E. Ja., Kolesnichenko, E. A. (2016). *Eshhe raz o pervyh serijah chekanennoj ol'vijskoj medi*. [Once again about the first series of minted Olvian copper]. *Starodavnie Prychornomor'ia*. Odesa: 11, 542-546 [In Russian].
- Vinogradov, Ju. G. (1981). *Varvary v prosopografii Ol'vii VI-V vv. do n. je.* [Barbarians in the prosopography of Olbia VI – V centuries. BC.]. *Demograficheskaja situacija v Prichernomor'e v period velikoj grecheskoj kolonizacii: materialy II Vsesojuznogo simpoziuma po drevnej istorii Prichernomor'ja*, Chaltubo, Tbilisi : Mecniereba: 131-148 [In Russian].
- Vinogradov, Ju. G., Karyshkovskij, P. O. (1982). *Kalinnik, syn Evksena: problemy politicheskoi i social'no-jeconomicheskoi istorii Ol'vii vtoroj poloviny IV v. do n. je.* [Kallinik, son of Euxen: the problems of Olbia's political and socio-economic history in the second half of the 4th century BC.]. *Vestnik drevnej istorii* [Journal of ancient history], 4, 26-46. [In Russian].
- Vinogradov, Ju. G. (1989). *Politicheskaja istorija Ol'vijskogo polisa VII-I vv. do n. je.* [The political history of the Olbia policy of the 7th-1st BC.]. Moscow: [In Russian].
- Zograf, A. N. (1951). *Antichnye monety* [Antique coins]. Moscow. [In Russian].
- Zograf, A. N. (2005). *O monogramme pervogo arhonta na monetah Ol'vii* [About the monogram of the first archon on the coins of Olbia]. V kn.: Frolova, N. A., Abramzon, M. G. *Monety Ol'vii v sobranii Gosudarstvennogo istoricheskogo muzeja* : katalog. Moscow: 33-37. [In Russian].

Скорочення

- Anokhin* – Анохин В. А. Античные монеты Северного Причерноморья : каталог / В. А. Анохин ; Нац. акад. наук Украины, Ин-т археологии. К. : Стило, 2011. 328 с.
- Iolb* – Надписи Ольвии (1917-1965) / [Введ. Е.И. Леви] ; АН СССР, Ин-т археологии. Л. : Наука. Ленингр. отд-ние, 1968. 133 с.
- IGDOP* – Dubois L. *Inscriptions grecques dialectales d'Olbia du Pont*. Geneva. 1996.
- IosPE I²* – Latishev V. *Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae*. Petropolis. 1916.
- Karyshkovskij* – Карышковский П. О. Монеты Ольвии: очерк денежного обращения Северо-Западного Причерноморья в античную эпоху. 1988.
- SEG* – Supplementum epigraphicum Graecum.

Олександр Надвірняк

координатор проекту «Terra Amadociae»,
(м. Хмельницький, Україна)
amadoca9@gmail.com

Oleksandr Nadvirniak

Khmel'nyts'kyi, Ukraine
(Khmelnitskiy, Ukraine)
amadoca9@gmail.com

Олег Погорілець

директор Державного історико-культурного
заповідника «Межибіж»
(м. Меджибіж, Україна)
pogoreletc@gmail.com

Oleg Pogorilets

Khmel'nyts'kyi, Ukraine
(Medzhibizh, Ukraine)
pogoreletc@gmail.com

**«ФАЛЬШИВОМОНЕТНИЦТВО», «НЕОФІЦІЙНІ ІМІТАЦІЇ» ЧИ «НЕОФІЦІЙНЕ
МОНЕТНЕ ВИРОБНИЦТВО»? ДО ПИТАННЯ ПРИСУТНОСТІ «ЛИТИХ» ДЕНАРІЇВ
І-ІІІ СТОЛІТТЯ Н.Е НА «ВАВРВАРСЬКИХ» ТЕРИТОРІЯХ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ
ЄВРОПИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ МЕЖИРІЧЧЯ СЕРЕДНЬОГО ДНІСТРА І ПІВДЕННОГО
БУГУ)¹**

**«COUNTERFEITING», «UNOFFICIAL» OR «UNOFFICIAL COIN PRODUCTION»?
TO THE QUESTION PRESENTED «CAST» DENARIUS OF THE I-III CENTURIES AND
PRESENTED ON «BARBARIC» TERRITORIES OF THE SOUTH-EASTERN EUROPE
(BASED ON THE MATERIALS OF THE INTER-RIVERS OF THE MIDDLE DNIESTER
AND SOUTHERN BUG)**

Анотація

Однією з «білих» плям, яка ще донедавна досить чітко фіксувалася не лише на тлі проблематики грошового обігу римського часу, але й подій, пов'язаних з процесами формування низки археологічних культур і, зокрема, черняхівської, серед іншого, виокремлювалась тема присутності на теренах Південно-Східної Європи так званих литих денаріїв, які копіювались з емісій I–III століть н.е.

Водночас моніторинг інформаційного простору і, в першу чергу, Інтернет-ресурсів, фіксує чисельне зростання повідомлень про виявлення монет саме цієї групи, що додає аргументації щодо необхідності актуалізації дослідження питань, які стосуються з'ясування джерел їх надходження (або походження), хронології «виробництва» і «обігу», а також місця в повсякденні, культурах та віруваннях населення, яке мешкало на цій території в першій третині I тисячоліття н.е.

Саме ці обставини спонукали у 2014 році, в рамках діяльності проекту «Terra Amadociae», започаткувати програму «Moneta Barbaricum», серед першочергових завдань якої стало накопичення, верифікація, систематизація та аналіз базової інформації, залучення і введення в науковий обіг нових матеріалів і, зокрема, пов'язаних з місцевими осередками «емісій» литих денаріїв. Паралельно з цим у 2016 році було зроблено перші спроби по вивченню елементного складу сплавів литих денаріїв та відходів від їх «виробництва».

¹ В основу статті покладено матеріали доповіді на V Міжнародній науковій конференції «Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей науки»: *Надвірняк О.В., Погорілець О.Г.* Про деякі аспекти локалізації центрів виробництва т.зв. «литих» денаріїв I–III століть н.е. на теренах поширення черняхівської спільноти. Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей науки: тези доповідей V Міжнародної наукової конференції, 21-22 червня 2018 р. Меджибіж – Переяслав-Хмельницький – Кропивницький. Київ, 2018. с.17-21.

Хоч дана тема – специфічна і викликає широку зацікавленість лише у вузькому колі спеціалістів та колекціонерів, однак вона формує передумови для внесення певних коректив у сутність розуміння змісту взаємостосунків між Римською імперією та «варварським» світом. Це торкається і політичних, і військових, і культурних зв'язків між Римом і «варварами», а також, певною мірою, розкриває суть економічних процесів, які відбувалися в контактній зоні Імперії і *Orbis Barbarorum*, якою, власне, і був коридор межиріччя Південного Бугу і Дністра.

Abstract

One of the «white» spots, which, until recently, was clearly fixed not only against the background of the monetary circulation of Roman times, but also the events associated with the formation of some archaeological cultures, and in particular, Chernyakhivsky, among other things, the theme was set out presence «cast» denarius, copied from the emissions of the I-III centuries AD in the South-Eastern Europe area.

At the same time, the monitoring of the information space, and, first of all, internet resources, fixes the growth of messages about the detection of coins from this group, which, in turn, adds arguments that it is necessary to update the research issues which helps to identify sources of their receipt (or origin), chronology of «production» and «circulation», as well as places in everyday life, cults and beliefs of the population living in this territory in the first third of the 1st millennium BC.

These circumstances have led to launch the program «Moneta Barbaricum», in the framework of «Terra Amadociae» project, in 2014, among its primary tasks were the accumulation, verification, systematization and analysis of the basic information, the attraction and introduction new materials into the scientific circulation, and in particular, which was connected with local centers of «emissions» of cast denarians on the outskirts of Korzhyvtsi village, Derazhnyanskiy district and Abrykosivka village, Kamyanets-Podilskiy district of Khmelnytskiy region. In parallel with this, in 2016, the first steps were taken to study the elemental composition of cast alloys of denarius and waste from their «production».

However, the detection and fixation of the activities of «emission» centers in Korzhyvtsi and Abrykosivka, testing of X-ray fluorescent graphy of «finished products» and «waste products» it is only a small percentage that needs to be done to find out the problems associated with the subject of the presence of «replicas» of the Roman denarius of the I-III centuries in the «barbaric» territories of Southeastern Europe, and hence the answer to the questions: «cast» denarius – forgery, unofficial imitation or informal coin production?

In contrast to the materials those were accumulated in the work of foreign researchers, today disclosing the theme of cast denarius in the spread of the Chernyakhiv community operated a rather limited range of sources. However, they also form the basis for preliminary conclusions, namely:

1. Localization of centers of «production» of cast denarians on the territory of the distribution of Chernyakhiv culture (Korzhyvtsi and Abrykosivka in Khmelnytskiy region), as well as on other objects of Rivne, Khmelnytskiy and Vinnitsa regions gives grounds to certify local production of cast denarius.

2. Identified complexes and separate artifacts have fixed two technological techniques of molding: «coin tree» (Korzhyvtsi, Abrykosivka) and in clay (single) forms (Goshchanskiy district of Rivne region).

3. The mapping of the places of production of the cast coin coincides with the zone of formation of the early Chernyakhiv monuments, however, the chronology of their possible function (the second half of the 2nd – the first third of the 3rd centuries) falls out of the generally accepted dating of the lower boundary of Chernyakhiv culture.

Though the theme of the cast denarius is a specific theme, and frankly speaking, it is still an interest only a narrow circle of specialists and collectors, however, it forms the preconditions for making certain adjustments to the essence of understanding the content of the relationship between the Roman Empire and the «barbaric» world. This includes political, military, and cultural ties between Rome and

«barbarians» and reveals the essence of the economic processes that took place in the contact zone of the Empire and the Orbis Barbarorum, which, in fact, was the corridor of the inter-rite Southern Bug and Dniester.

Ключові слова: «литі» денарії, фальшивомонетництво, неофіційне монетне виробництво, рентгено-флуоресцентографія.

Key words: «cast» denarius, counterfeiting, unofficial coin production, XRF.

У вітчизняній нумізматиці з'ясуванню джерел і шляхів надходження римської монети, її місця в процесах зародження і становлення черняхівської культури в контексті військово-політичних та економічних взаємин Римської імперії та «варварських» племінних об'єднань Південно-Східної Європи приділялась постійна увага, присвячено численні публікації¹. Та, незважаючи на багаторічні дослідження в дореволюційній, радянській та й українській історіографії, практично увесь спектр питань, який пов'язується з поширенням римської монети на північний схід від лінії Дунайсько-Таврійського «лімесу» продовжує залишатись об'єктом для дискусій².

Разом з цим слід визнати, що сьогодні ми стали свідками формування нових «інформаційних реалій», які, в ряді випадків, спонукають до перегляду традиційних нумізматичних схем і побудов, або ж ставлять під сумнів усталені теорії. Різке зростання кількості фактів і повідомлень про виявлення окремих монет і депозитів римського часу (в основному – з «табору» скарбощукачів), примушують дослідників вишукувати нові форми і підходи³. У свою чергу, залучення до наукового обігу нових матеріалів і комплексний аналіз

¹ Огляд історіографії див.: *Брайчевський М.Ю.* Римська монета на території України. Київ: видав. АН УРСР. 1959. с.4-6; *Пивоваров С.* Матеріали нумізматики про зв'язки племен черняхівської культури з Римською імперією (історіографічний аспект) // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Зб. наук. праць. Чернівці: Золоті литаври, 1998. Т.1. с.16-30; *Мызгин К.В.* К проблеме источников поступления римских монет I-II вв. к носителям черняховской культуры // Черняхівська культура: матеріали досліджень. ОІУМ. Київ; Луцьк: ІА НАН України; ІО НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2011. №1. с.142-147; *Надвірняк О.В., Погорілець О.Г., Надвірняк О.О.* Про деякі особливості обігу римської монети і проблематику виникнення та формування черняхівської культури в межиріччі Середнього Подністер'я і Південного Побужжя // Наукові записки з української історії: Зб. наук. статей. Переяслав-Хмельницький, 2013b. Вип. 33. с.11-16; та ін.

² *Пивоваров С.* Римські монети в старожитностях черняхівської культури // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Зб. наук. праць. Чернівці: Золоті литаври, 1999. Т.2. с.15-35; *Магомедов Б.В.* Монети як джерело до історії племен черняхівської культури // Археологія. 2006. №4. с.46-51; *Мызгин К.В.* К вопросу о времени поступления римских монет в среду черняховского населения // Вісник Харківського національного університету. Вип. 40: Історія. №782. 2008. с.50-63; *Мызгин К.В.* К проблеме источников поступления римских монет ... с.140-145; *Чорей М.М.* «Non deficit alter aureus», или к вопросу о составе денежного обращения Тавриды в первых веках новой эры // Причерноморье: история, политика, культура. Вып. VIII (III), серия А: Античность и средневековье. Севастополь, 2012. с.152-176; *Мызгин К.В.* Римские монеты в ареале черняховской культуры: проблема источников поступления // Stratum plus. №4. Санкт-Петербург-Кишинев-Одесса-Бухарест, 2013. с.217-233; *Надвірняк О.В., Погорілець О.Г., Надвірняк О.О.* Про деякі особливості обігу римської монети і проблематику виникнення та формування черняхівської культури... с.11-16; *Надвірняк А.В., Погорілець О.Г., Надвірняк А.В.* К проблеме начала поступления римской имперской серебряной монеты в междуречье Среднего Поднестровья и Среднего Поднепровья // Семнадцатая Всероссийская нумизматическая конференция. Тезисы докладов и сообщений. Москва: «Триумф-принт». 2013. с. 30-31.

³ *Анохин О.В.* Фальшивомонетничество у варварских племён на территории современной Украины и Молдовы. Днепропетровск: Середняк Т.К. 2015; *Коцур В.П.* Щодо проблеми використання матеріалів «чорної» археології в наукових дослідженнях з нумізматики // Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки: тези доповідей IV Міжнародної науково-практичної конференції. Київ, 2016. с. 11-14; *Мызгин К.В.* Новые находки ауреусов Гордиана III, Филиппа Араба и Траяна Деция на территории Украины // О. Петраускас, О. Гопкало, С. Горбаненко (ред.) Черняхівська культура: до 85-річчя від дня народження І.С. Винокура (Оіум. № 5). Київ, 2016. с. 141-145; та ін.

наявних джерел дають підстави для внесення певних коректив у сутність розуміння політичних, економічних та етнокультурних контактів Імперії і «варварських» племен на новому фактологічному підґрунті.

Однією з «білих» плям, яка ще донедавна досить чітко фіксувалася не лише на тлі проблематики грошового обігу римського часу, але й подій, пов'язаних з процесами виникнення низки археологічних культур і, зокрема, черняхівської, серед іншого виокремлювалась тема присутності на теренах Південно-Східної Європи т.зв. литих денаріїв¹, які копіювались з емісій I–III століть н.е.

На відміну від зарубіжної², у вітчизняній нумізматичі до цієї тематики зверталися побіжно і епізодично³, хоча, навіть за попередніми підрахунками, серед знахідок монет римського часу на північній сході від Дунайського лімесу на частку литих денаріїв припадає досить значний відсоток⁴.

Характерно, що ареал розповсюдження литих копій римських денаріїв охоплює практично всю територію південного сходу Європи⁵. При цьому спостереження за статистикою окремих знахідок монет на низці археологічних об'єктів і, зокрема, в зоні розповсюдження черняхівських пам'яток, фіксує кількісне домінування литих денаріїв (разом із субератними емісіями) щодо карбованих срібних денаріїв.

Також слід зазначити присутність литих денаріїв як на поселеннях, так і серед підйомного матеріалу в місцях локалізації могильників.

Відсутність належної уваги до наявності в даному регіоні значної кількості литих денаріїв фіксувала в «зоні невизначеності» коло питань, які стосуються джерел їх надходження (або походження), хронології «виробництва» і «обігу», а також місця в повсякденні, економіці, культурах та віруваннях населення, яке мешкало на цій території у першій третині I тисячоліття н.е.

¹ В літературі по нумізматичі римського часу для визначення литих денаріїв також залучаються терміни: «limes falsa», «лімесні денарії», «frontier forgeries», «falsa moneta» та ін., які, в деяких випадках не мають відповідності по суті і змісту. Слід відмітити, що питання з'ясування і усталення термінології та класифікації, остаточного узгодження назв зазначених груп є предметом для окремої розмови і подальшого обговорення.

² *Alföldi M.- R.* Die Gußformen und gegossenen «Fälschungen», kaiserzeitlicher Münzen // *Chiron* 1. 1971. s.351-363; *Boon G.C.* Counterfeit coins in Roman Britain // in Casey J. and Reece R. (eds), *Coins and the Archaeologist* (2nd edn), London, 1988. p.102–188; *Chameroy J.* Münzgussformen des 3. Jahrhunderts in den Sammlungen des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz // *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums* 54. 2007. s.533-572; *Gaspar R.* Counterfeiting Roman coins in the Roman Empire I-III A.D. Study on the Roman provinces of Dacia and Pannonia // *Journal of ancient history and archaeology* №2.4. 2015. p.31-74; *Găzdac C.* The distribution of silver counterfeited coins in the forts from Roman Dacia fraud or monetary policy? // *Limes XX – XXth international congress of Roman frontier studies* 2006. 2009. p.1487-1498; *Găzdac C., Alföldy-Găzdac Á.* The Roman law against counterfeiting between theory and practice: the case of Roman Dacia // *Acta Musei Napocensis* 38/1, p.137-154; *Gitler H., Peter M., Ponting M.* A group of false Roman coin dies // *Swiss Numismatic Revue* 78. 1999. p.101-115; *Morelli A. L.* Monopolio statale e falsificazione: fonti letterarie e dati numismatici per l'età romana // *Rivista Storica dell'Antichità* 20. 1990. p.109-130; *Peter M.* Imitation und Fälschung in römischer Zeit, Faux – contrefaçons – imitations // *Actes du quatrième colloque international du Groupe suisse pour l'étude des trouvailles monétaires* (Martigny, 1-2 March, 2002) [Études de numismatique ed d'histoire monétaire 5] (Lausanne: du Zèbre). 2004. p.19-30; та ін.

³ *Анохин О.В.* Фальшивомонетничество у варварских племён...; *Бурше А., Мызгин К.* К вопросу о технологии производства ранних варварских подражаний римским монетам (по результатам металлографических анализов) // *Нумизматические чтения Государственного исторического музея 2017 года. Материалы докладов и сообщений.* Москва: РИА Внешторгиздат. 2017. с.40-43; *Чореф М.М.* «Non deficit alter aureus»...- с.152-176.

⁴ *Анохин О.В.* Фальшивомонетничество у варварских племён... с.10.

⁵ Крайніми точками їх розповсюдження, на даний момент, на сході – є Білгородська область Російської Федерації (*Петров С.В.* Находки артефактов черняховской культуры и монет Римской империи в Белгородской области // *Год российской истории: от древности до наших дней: сб. материалов Международной краеведческой научно-практической конференции, Вейделевка, 11 февраля 2012 года / [редкол.: Н. Ф.Кисель (гл.ред.) и др.]. Белгород : Везелица, 2013. 164 с. <http://www.ratnik-31.ru/files/file/petrov.pdf>; на півдні – Кримський півострів (*Чореф М.М.* «Non deficit alter aureus»... с.174. Рис 2; 6,7).*

Саме ці обставини спонукали у 2014 році, в рамках діяльності проекту «Terra Amadociae», започаткувати програму «Moneta Barbaricum». Знайомство у музейних фондах та приватних збірках із знахідками монет, які типологічно вирізняють як «римський денарій», а також їх візуальний та статистичний аналіз переконали в доцільності їх розподілу, у даному випадку, за технологією «виробництва» на карбовані – в імперських римських та провінційних монетарнях, а також на литі, які вважаються «продуктом» діяльності фальшивомонетників¹.

Паралельно з цим у 2016 році було зроблено перші кроки по вивченню елементного складу сплавів литих денаріїв². На підготовчому етапі, в ході відпрацювання методики досліджень, системи статистичного аналізу, кількісної і якісної оцінки зразків, для проведення рентгенофлуоресцентографії було відібрано добірку з 32 одиниць, яка, в основному, складалася з виявлених на території Хмельницької області «реплік» цілих і фрагментованих римських денаріїв кінця I – першої третини III століття н.е., які візуально визначалися як литі³.

Серед відібраних зразків основну групу репрезентували так звані «чорні»⁴ денарії – 16 цілих та 8 фрагментованих (Сатанів, Велика Яромирка, Сивороги, Ганівка, Пільний Мукарів, Баламутівка, Шумівці, Меджибіж, Мотрунки). Також для аналізу було залучено два фрагментованих дзеркальця⁵ (з невстановлених об'єктів в Кіровоградській області та Могилів-Подільському районі Вінницької області), на зворотній стороні яких були відливки римських денаріїв.

Попередні результати проведеного аналізу одиниць, задіяних в тестових скануваннях, дали можливість отримати підтвердження припущенням щодо подібності елементного складу сплавів монет з групи «чорних» денаріїв із елементним складом сплавів дзеркалець – типових знахідок на об'єктах черняхівської культури від Пруту і Дністра до Сейму і Сіверського Донця. Подальша

¹ М.-Р. Альфьольді визначає їх як «підробки» – «Fälschungen» (*Alföldi M.- R. Die Gußformen und gegossenen... – s.351; та ін.*), М. Петер – воліє визначати литі денарії як «неофіційні імітації» – «inoffizielle Nachahmungen» (*Peter M. Von Betrug bis Ersatzkleingeld – Falschmünzerei in römischer Zeit, in M. Reuter, R. Schiavone (Hrsg.), Gefährliches Pflaster. Kriminalität im römischen Reich, Xantener Berichte 21, Mainz, 2011, p.106-119; та ін.*). Розглядаючи як явище розповсюдження лиття монет в межах Римської Британії та на решті територій Імперії, Дж. Хелл вживає термін «unofficial coin production» (*Hall J. With Criminal Intent? Forgers at Work in Roman London // Britannia. Vol. 45. 2014. p.165-194*) – «неофіційне монетне виробництво».

² В рамках досліджень було задіяно портативний аналізатор елементного складу сплавів «EXPERT Mobile» (виробництво «НВП Інститут аналітичних методів контролю», за ліцензією «Raytheon Technical Services Company LLC» (США)). Аналізатор призначений для вимірювання масової частки елементів з атомними номерами від 12 (магній) до 92 (уран), що містяться в твердих пробах. Більш детально див.: <http://inam.kiev.ua/expert-mobile/>

³ Надвірняк О.В., Погорілець О.Г. Про деякі підсумки аналізу елементного складу сплавів групи литих монет і литників з об'єктів черняхівської культури Поділля. // Археологічні студії «Межибіж». 2016b. Вип. 5 (готується до друку).

⁴ Серед колекціонерів поширеною є думка щодо «чорних» денаріїв як литих «реплік», які виготовлялися з потіну – сплаву *Cu, Sn, Pb* та *Zn*. І дійсно, зокрема в кельтській традиції, в останні століття до нової ери була поширеною практика емісії монет із сплаву вищезначених металів, а їх ареал поширення займав простір від Атлантики до Балтійського узбережжя (*Bohnaś T. Pólnocna droga napływu importów celtyckich na ziemie polskie – zarys problematyki // B. Gediga, W. Piotrowski (red.): Rola głównych centrów kulturowych w kształtowaniu oblicza kulturowego Europy Środkowej we wczesnych okresach epoki żelaza, Biskupin-Wrocław, 2010. s.391-419*).

Однак, рентгено-флуоресцентографія тестованої групи монет в режимі «загальний» зафіксувала дещо інший склад сплаву. Замість очікуваних нами *Sn* і *Pb* тут, окрім *Cu* (від 98.332 до 99.176) були виявлені мікродомішки *Ni* (від 0.141 до 0.472), *Zn* (від 0.227 до 0.269), *Pd* (від 0.061 до 0.104), *Ag* (від 0.223 до 0.318) та *Au* (від 0.108 до 0.129). Проте остаточну ясність з даного приводу може внести додаткове сканування на рентгено-флуоресцентографі в режимі «спеціальний», або ж застосування інвазивних методик аналізу сплавів.

До речі, використана нами назва групи («чорні» денарії) потребує узгодження і уточнення: наприклад, М. Чореп під «чорною монетою» (*moneta nigri*) має на увазі мідно-срібний білон, вироби з якого відбілювали в розігрітому розчині *NaCl*, яким з поверхні видалялась мідь. З часом мідь проступала на поверхню і, в результаті окислення монети, ставали «чорними» (*Чореп М.М. «Non deficit alter aureus»...с.158*).

⁵ Рентгено-флуоресцентографія дзеркалець (в режимі «загальний»), показала практично цілковиту збіжність елементного складу і якісних показників (*Cu* (99.171 і 98.799), *Ni* (0.146 і 0.467), *Zn* (0.269 і 0.233), *Pd* (0.101 і 0.099), *Ag* (0.313 і 0.303) та *Au* (0.102 і 0.109)) із сплавами тестованих монет.

вбудова подібності в лінійці елементного складу «чорних» денаріїв і дзеркалець закономірно ставитиме питання про однотипність технології і єдиної сировинної бази, а відтак – про рівень виробничих і економічних контактів між окремими регіонами у певних хронологічних рамках.

У свою чергу, ще більше несподіванок виявилось під час визначення елементного складу сплавів «реплік», які були віднесено до групи «сірих» денаріїв¹, яка за результатами тестового сканування розділилась на три підгрупи.

У першому випадку дві тестовані одиниці – копії емісій Марка Аврелія (з невстановленого об'єкту у Кам'янець-Подільському районі Хмельницької області), при подібності складу сплавів із складом елементів сплавів групи «чорних» денаріїв (**Cu** : **Ni** : **Zn** : **Pd** : **Ag** : **Au**), «намітили» тенденцію на зменшення вмісту міді і зростання відсотку домішок і, зокрема – цинку (**Cu** (91.181 і 92.789), **Ni** (0.205 і 0.136), **Zn** (8.941 і 6.069), **Pd** (0.112 і 0.130), **Ag** (0.459 і 0.682) та **Au** (0.102 і 0.194).

Окреме місце займає тестована одиниця з ідентифікованого об'єкту в Дунаєвецькому районі Хмельницької області – «репліка» консекраційного денарія Марка Аврелія із серії «Divus Antoninus Pius», сканування якого пройшло за розгорнутою схемою²: аверс (в режимі «загальний») – **Cu** (38.416), **Pd** (0.076), **Ag** (61.265) та **Au** (0.246); реверс (в режимі «загальний») – **Cu** (44.468), **Pd** (0.049), **Ag** (55.262) та **Au** (0.220); аверс (в режимі «спеціальний» для групи **Cu**): **Cu** (80.315), **Al** (6.077), **Si** (3.847), **Fe** (3.457); **Zn** (0.094), **Sn** (5.561) та **Pb** (0.562)³.

Однак найменш очікуваними виявилися результати рентгено-флуоресцентографії трьох «реплік» з емісій Адріана, Марка Аврелія та Олександра Севера із залишками лиття і литників з околиць с. Коржівців Деражнянського району Хмельницької області. У кожному випадку доміантним елементом виявився **Ag** (від 92.836 до 94.956) із лігатурою **Cu** (від 4.105 до 4.412), **Ni** (від 0.028 до 0.210), **Zn** (від 0.050 до 0.129), **Pd** (від 0.051 до 0.098), **Au** (від 0.594 до 0.650). Тобто литі «репліки» денаріїв з Коржівців містили в собі срібло практично найвищого ґатунку що, мабуть, є цілковитим нонсенсом для фальшивомонетництва протягом усієї історії його існування⁴.

Сьогодні вже можна впевнено стверджувати про місцевий характер походження литих «реплік» із високопробного срібла: з тих таки Коржівців походять литники, «виробничий брак» та ливарні шлаки. Аналіз елементного складу сплавів литників та «виробничого браку» (в режимі «загальний») показав цілковиту збіжність із елементним складом і кількісним співвідношенням

¹ Визначальним для віднесення монет даної групи до категорії литих були залишки лиття і литників на полях монет, що також додавало аргументованості тезі щодо їх місцевого «виробництва».

² Тестове сканування за розгорнутою схемою і, у тому числі, в режимі «спеціальний» для окремої групи металу, даючи деталізацію компонентів доміантних елементів, в перспективі формує статистичну базу для подальшого технологічного, сировинно-елементного, хронологічного аналізу та аналітики.

³ Різниця кількісних показників елементного складу з аверсу і реверсу фіксує нерівномірність змішування лігатури при формуванні ливарної маси, що було притаманним для тогочасного технологічного рівня. Слід також зазначити, що коливання кількісних показників елементного складу можуть виникати при зміщенні точки сканування однієї поверхні.

⁴ За спостереженнями С.В.Пивоварова, протягом періоду Ранньої і Пізньої Імперії відзначається деградація денарія і падіння вмісту **Ag**: від Августа до Клавдія вміст срібла становив 70-60%, при Нероні – вміст впав до 55%, в роки правління Марка Аврелія срібла було близько 50%, на початку III століття – лише 20%, а згодом – «...монета перетворилася на грошовий знак із умовним курсом обігу» (Пивоваров С.В. Нові знахідки римських монет на пам'ятках пізньоантичного часу Буковини // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології і етнології. Зб. наук. праць. Чернівці: «Прут». 2009. т.1. с.12).

Деякі інших підходів дотримувався Х. Лоуренс, на думку якого коливання вмісту **Ag** могло залежати від періоду правління: мовляв, на його початку кожен імператор прагнув задекларувати стійкість власного авторитету через стійкість грошей, які при ньому карбувалися (Lawrence H. Cope The metallurgical development of the Roman imperial coinage during the first five centuries A.D. Unpublished Ph.D. Thesis. Department of Chemistry Faculty of Science Liverpool Polytechnic. 1974. <http://researchonline.ljmu.ac.uk/5590/1/373706.pdf>). с.106).

основних елементів виявлених «реплік» ($Ag + Cu : Ni : Zn : Pd : Au$), при цьому Ag (від 93.000 до 0.93.940) із лігатурою Cu (від 5.119 до 5.530), Ni (від 0.021 до 0.043), Zn (від 0.104 до 0.152), Pd (від 0.056 до 0.060), Au (від 0.426 до 0.813)¹.

Вже у 2018 р. в районі села Абрикосівка² Кам'янець-Подільського району на Хмельниччині було локалізовано ще один центр «виробництва» литих денаріїв. Тут було виявлено литники, монети із залишками литників, «виробничий брак» та ливарні шлаки. Серед «готової продукції» і «виробничого браку» – виключно «репліки» денаріїв Антоніна Пія і Марка Аврелія.

Результати проведеного тестового сканування сплаву литників, монет з литниками та «браку» повністю співпадають з протестованими раніше копіями емісії Марка Аврелія з невстановленого об'єкту у Кам'янець-Подільському районі Хмельницької області: Cu (від 90.893 до 96.403), Ni (від 0.106 до 0.276), Zn (від 0.196 до 8.151), Pd (0.069 і 0.141), Ag (0.459 і 0.682) та Au (0.108 і 0.214).

Принагідно слід зазначити, що в обох наведених прикладах у центрах «виробництва» литих денаріїв на об'єктах Коржівці і Абрикосівка було використано техніку лиття «coin tree» – «монетне дерево» (або «branch» – «гілочка»), яку в цей період ми зустрічаємо на Близькому Сході³ та Тавриці⁴. Традиції використання цієї техніки зберігаються в Тавриці і в період раннього середньовіччя⁵.

У свою чергу домінуючою в Західній і Центральній Європі визначається техніка лиття у глиняних формах⁶, які зустрічаються як на північ, так і на південь від Адріанових валів у Британії⁷. 43 глиняні форми для лиття денаріїв та 25 денаріїв-шаблонів (емісії від Антоніна Пія до Каракалли) із збірки Римо-Германського Центрального музею, виявлених в межах західно- і центральноєвропейських провінцій Імперії, описані Дж. Хамероєм⁸.

¹ Проведення додаткового сканування литників в режимі «спеціальний» фіксувало присутність в мікродомішках Fe (від 0.739 до 0.842) Sn (від 0.360 до 0.561) та Pb (0.563).

² У доповіді на V Міжнародній науковій конференції «Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей науки» (Надвірняк О.В., Погорілець О.Г. Про деякі аспекти локалізації центрів виробництва т. зв. «литих» денаріїв... – с.17-21) комплекс монет, рештки литників та «виробничий брак» було помилково представлено з територіальною прив'язкою до с. Чорнокозинці Кам'янець-Подільського району Хмельницької області.

³ У 1994 році Музеєм Ізраїлю було придбано комплекс із 21 литого денарія (емісії Септимія Севера, Септимія Севера для Юлії Домни; Каракалли і Гети), рештки литників та «виробничий брак», які походили з близькосхідного Леванту. Хімічний та спектральний аналіз металу з комплексу показали наявність у сплаві 55,3% срібла, близько 24% – міді та 20% – свинцю (Gitler H., Ponting M. An assemblage of «official» cast Severan denarii from the Levant // in B.Kluge and B.Weisser eds., Proceedings of the XII-th International Numismatic Congress, Berlin, September 8th–12th 1997. Berlin. 2000, p. 531–539).

⁴ Чореф М.М. «Non deficit alter aureus»... – с.174. Рис 2; 6,7.

⁵ Чореф М. М. К вопросу о технологии монетного литья в византийском Херсоне // Studia Historica Europae Orientalis. Исследования по истории Восточной Европы: науч. сб. Вып. 8. Минск: РИВШ, 2015. с.9-13. В даному дослідженні М.Чорефом використовується термін «денежное дерево».

⁶ Schiavone R. Die Münzgussformen aus der Colonia Ulpia Traiana // Xantener Berichte 24. 2012. s.375-390; та ін.

⁷ Boon G.C. Counterfeit coins in Roman Britain // in Casey J. and Reece R. (eds), Coins and the Archaeologist (2nd edn), London, 1988. p.102–188; Holmes N.M. McQ. The Roman coins from Newstead in context // A Roman Frontier Post and its people. Newstead 1911- 2011. Edinburg: NMS Enterprises Limited – Publishing. 2012. p.123-135; Holmes N. M. McQ., Hunter F. Roman counterfeiters moulds from Scotland // Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland 131. 2001. p.167-176.

⁸ Chameroy J. Münzgussformen des 3. Jahrhunderts in den Sammlungen des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz // Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 54. 2007. S.533-572.

Вищенаведені факти – це лише окремі сторінки. Справжній же розмах виробництва литого денарія відчувається, коли з'ясовується, що, наприклад, лише в одній з точок на території Лондініума (Лондон) у 1988 році було виявлено понад 800 глиняних форм для лиття денаріїв¹, або Контіомагуса (Пахтен-Діллінген) – 2539 форм².

Про використання подібної техніки лиття у Південно-Східній Європі свідчить знахідка половинки ливарної форми від денарія Антоніна Пія, виявленої в Гоцанському районі Рівненської області³.

Залишки срібного лиття, шлаків з вмістом срібла, срібні бруски, які могли використовуватись не лише як сировинні заготовки у ювелірному виробництві, але й при литті монет, фіксуються в районі с. Ванжулів Лановецького району на Тернопіллі, смт Сатанів Городоцького району, с. Перегінка Ярмолинецького району на Хмельниччині; рештки «виробничого браку» від монетного лиття, виявлені в Тиврівському районі Вінницької області⁴. Тому, мабуть, гілку першості в питанні «виробництва» литих денаріїв передчасно віддавати європейським «виробникам».

* * *

Фіксація діяльності «емісійних» центрів на об'єктах в Коржівцях і Абрикосівці, проведення тестової рентгено-флуоресцентографії «готової продукції» та «відходів виробництва» – це лише незначний відсоток з того, що потрібно зробити для з'ясування проблем, пов'язаних з тематикою присутності «реплік» римських денаріїв I-III століть на «варварських» територіях Південно-Східної Європи, а відтак – для отримання відповіді на питання: «литі» денарії – це підробки, неофіційні імітації чи неофіційне монетне виробництво?

Серед поточних завдань проекту «*Moneta Barbaricum*» – продовження моніторингу інформаційного простору, верифікація, систематизація та аналіз базової інформації, залучення і введення в науковий обіг матеріалів, пов'язаних з місцевими осередками «емісій» литих денаріїв: лише за останні півроку з'явилися кілька нових повідомлень про виявлення литих копій денаріїв з литниками та «виробничим браком». Також серед нагального – питання хронології діяльності «емісійних» центрів та їх картографування. Та чи не головне, це організація повноцінного, з дотриманням сучасних методик, археологічного дослідження.

На відміну від накопичених в роботах зарубіжних дослідників матеріалів, при розкритті теми т.зв. литих денаріїв на теренах поширення черняхівської спільноти сьогодні доводиться оперувати досить обмеженим колом джерел. Однак і вони формують підґрунтя для попередніх висновків, а саме:

Локалізація центрів «виробництва» литих денаріїв на території поширення черняхівської культури (Коржівці та Абрикосівка Хмельницької області), а також на інших об'єктах Рівненської, Хмельницької та Вінницької областей) дає підстави засвідчити місцеве виробництво т.зв. «литих» денаріїв.

Виявлені комплекси та окремі артефакти фіксують поки-що два технологічних прийоми лиття: «*coin tree*» – «монетне дерево» (Коржівці, Абрикосівка Хмельницької області) та в глиняних (одинарних) формах (Гоцанський район Рівненської області).

¹ *Hall J. With Criminal Intent? Forgers at work in Roman London // Britannia. Vol. 45. 2014. p.165-194; Hall, J., Goodburn Brown D. Faking it – the evidence for counterfeiting coins in Roman London // London Archaeologist. Summer 2015. p.123-127.*

Дж. Хелл звертає увагу на численність знахідок форм для лиття денаріїв початку III століття в районах Майнца, Рісстіссена та Трира, тобто в межах «військових провінцій» Північної Галії та Германії, в яких, дислоковані тут римські військові підрозділи могли відчувати нестачу в отриманні монетного срібла (*Hall J. With Criminal Intent... – p.173. Gitler H., Ponting M. An assemblage of «official» cast Severan denarii... – p.532.*

² *Alfoldi M.-R. Die Fälscherformen von Pachten // Germania 52/2. 1974. s.426–447.*

³ *Анохин О.В. Фальшивомонетничество у варварских племён... – с.13.*

⁴ *Ibid... – с.11.*

Картографування місць виробництва литої монети співпадає із зоною формування ранніх черняхівських пам'яток, проте, хронологія їх можливого функціонування (друга половина II – перша третина III століття) випадає із загальноприйнятого датування нижньої межі черняхівської культури¹.

Хоча тема литих денаріїв – тема специфічна і, якщо відверто, поки-що викликає широку зацікавленість лише у вузького кола спеціалістів і колекціонерів, проте, вона формує передумови для внесення певних коректив у сутність розуміння змісту взаємостосунків між Римською імперією та «варварським» світом. Це торкається і політичних, і військових, і культурних зв'язків між Римом і «варварами», а також, певною мірою, розкриває суть економічних процесів, які відбувалися в контактній зоні Імперії і *Orbis Barbarorum*, якою, власне, і був коридор межиріччя Південного Бугу і Дністра.

Список ілюстрацій

Рис. 1. Лита копія консекраційного денарія Марка Аврелія з серії «*Divus Antoninus Pius*» із залишками лиття. Сплав кольорових металів із домінуванням срібла. Об'єкт черняхівської культури в районі с. Пільний Мукарів Дунаєвецького району Хмельницької області.

Рис. 2. Залишки литників. Срібло. Об'єкт черняхівської культури в районі с. Коржівці Деражнянського району Хмельницької області.

Рис. 3-1, 3-2. Лита копія денарія Антоніна Пія із залишками литника. Срібло. Об'єкт черняхівської культури в районі с. Коржівці Деражнянського району Хмельницької області.

Рис. 4-1, 4-2. Лита копія денарія Олександра Севера із залишками лиття. Срібло. Об'єкт черняхівської культури в районі с. Коржівці Деражнянського району Хмельницької області.

Рис. 5-1, 5-2. Лита копія денарія Адріана із залишками лиття. Срібло. Об'єкт черняхівської культури в районі с. Коржівці Деражнянського району Хмельницької області.

Рис. 6. Залишки литників. Сплав кольорових металів. Об'єкт черняхівської культури в районі с. Абрикосівка Кам'янець-Подільського району Хмельницької області.

Рис. 7. «Виробничий брак» від лиття копії денарія Антоніна Пія. Аверс. Сплав кольорових металів. Об'єкт черняхівської культури в районі с. Абрикосівка Кам'янець-Подільського району Хмельницької області.

Рис. 8. Лита копія денарія Антоніна Пія із залишками литника. Реверс. Сплав кольорових металів. Об'єкт черняхівської культури в районі с. Абрикосівка Кам'янець-Подільського району Хмельницької області.

Література

1. Анохин О.В. Фальшивомонетничество у варварских племён на территории современной Украины и Молдовы. Днепропетровск: Середняк Т.К. 2015. 206 с.
2. Брайчевський М.Ю. Римська монета на території України. Київ: видавництво АН УРСР. 1959. 244 с.
3. Бурше А., Мызгин К. К вопросу о технологии производства ранних варварских подражаний римским монетам (по результатам металлографических анализов) // Нумизматические чтения Государственного исторического музея 2017 года. Материалы докладов и сообщений. Москва: РИА Внешторгиздат. 2017. С.40-43.

¹ Торкаючись питання визначення часу «емісій» литих денаріїв, дослідники, виходячи із складу емітентів монет-оригіналів (де переважають представники династії Северів (*Gitler H., Ponting M. An assemblage of «official» cast Severan denarii... p.538; Hall J. With Criminal Intent...p.165-194; Hall, J., Goodburn Brown D. Faking it – the evidence... p.126; Holmes N. M. McQ., Hunter F. Roman counterfeiters moulds... p.169*), схильні пов'язувати це явище з фінансовим колапсом, який охопив Імперію в першій третині III ст. н.е. Виходячи із логіки подій і ситуації можна припустити, що наявність на територіях на схід від Дністра значної кількості литих денаріїв часу Антоніна Пія і Марка Аврелія маркує фінансову кризу періоду Маркоманських війн, що також суперечить сучасній загальноприйнятій хронології для черняхівської культури.

4. Магомедов Б.В. Монети як джерело до історії племен черняхівської культури // Археологія. 2006. № 4. С.46-51.
5. Мызгин К.В. К вопросу о времени поступления римских монет в среду черняховского населения // Вісник Харківського національного університету. Вип. 40: Історія. №782. 2008. С.50-63.
6. Мызгин К.В. К проблеме источников поступлений римских монет I-II вв. к носителям черняховской культуры // О. Петраускас, Р. Шишкін (ред.) Черняхівська культура: матеріали досліджень (Оіум. – №1.). Київ, Луцьк: ІА НАН України, ІО НПУ ім.М.П. Драгоманова, 2011. С.140-145.
7. Мызгин К.В. Римские монеты в ареале черняховской культуры: проблема источников поступления // Stratum plus. № 4. Санкт-Петербург-Кишинев-Одесса-Бухарест, 2013. С. 217-233.
8. Мызгин К.В. Актуальные проблемы и научные перспективы изучения находок римских монет на территории Восточноевропейского Барбарикума // Al XIV-lea simpozion de numismatica: rezumatele comunicarilor (ed. A. Boldureanu). Chişinău, 2013. P.18-20.
9. Мызгин К.В. Новые находки ауреусов Гордиана III, Филиппа Араба и Траяна Деция на территории Украины // О. Петраускас, О. Гопкало, С. Горбаненко (ред.) Черняхівська культура: до 85-річчя від дня народження І.С. Винокура (Оіум. № 5). Київ: ТОВ «Майдан», 2016. С.141-145.
10. Надвірняк О.В., Надвірняк О.О. Римська монета та її «наслідування» у контексті поховального обряду племен черняхівської культури (за матеріалами межиріччя Середнього Дністра і Південного Побужжя) // Актуальні проблеми нумізматички у системі спеціальних галузей науки: тези доповідей III Міжнародної науково-практичної конференції, 5-6 листопада 2015 р. Кіровоград – Київ – Переяслав-Хмельницький, 2015. С. 23-24.
11. Надвирняк А.В., Погорілець О.Г., Надвирняк А.А. К проблеме начала поступления римской имперской серебряной монеты в междуречье Среднего Поднестровья и Среднего Приднепровья // Семнадцатая Всероссийская нумизматическая конференция: Тезисы докладов. Москва: «Триумф-принт». 2013а. С. 30–31.
12. Надвірняк О.В., Погорілець О.Г., Надвірняк О.О. Про деякі особливості обігу римської монети і проблематику виникнення та формування черняхівської культури в межиріччі Середнього Подністер'я і Південного Побужжя // Наукові записки з української історії. 2013b. Вип. 33. С.11-16.
13. Надвірняк О.В., Погорілець О.Г., Надвірняк О.О. Місце нумізматичних матеріалів в концепції римської військової присутності в межиріччі Середнього Дністра і Південного Бугу // А. Трембіцький, О. Погорілець (ред.) Археологічні студії «Межибіж». Вип. 2. Хмельницький: ІРД. 2013с. С.213-219.
14. Надвирняк А.В., Погорілець О.Г., Надвирняк А.А. К вопросу о римском военном присутствии и некоторых аспектах возникновения и формирования черняховской культуры в междуречье Среднего Поднестровья и Южного Побужья // О. Петраускас, О. Гопкало, С. Горбаненко (ред.) Черняхівська культура: до 120-річчя від дня народження В.П. Петрова (Оіум. № 4). Київ: ТОВ «Майдан». 2016а. С.136-150.
15. Надвірняк О.В., Погорілець О.Г. Про деякі підсумки аналізу елементного складу сплавів групи литих монет і литників з об'єктів черняхівської культури Поділля. // Археологічні студії «Межибіж». 2016b. Вип. 5. (готується до друку).
16. Надвірняк О.В., Погорілець О.Г. Про деякі аспекти локалізації центрів виробництва т. зв. «литих» денаріїв I-III століть н.е. на теренах поширення черняхівської спільноти // Актуальні проблеми нумізматички у системі спеціальних галузей науки: тези доповідей V Міжнародної наукової конференції, 21-22 червня 2018 р. Меджибіж – Переяслав-Хмельницький – Кропивницький – Київ, 2018. С.17-21.

17. Пивоваров С. Матеріали нумізматики про зв'язки племен черняхівської культури з Римською імперією (історіографічний аспект) // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Зб. наук. праць. Чернівці: Золоті литаври, 1998. Т.1. С.16-30.
18. Пивоваров С. Римські монети в старожитностях черняхівської культури // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Зб. наук. праць. Чернівці: Золоті литаври, 1999. Т.2. С.15-35.
19. Пивоваров С.В. Нові знахідки римських монет на пам'ятках пізньоантичного часу Буковини // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології і етнології. Зб. наук. праць. Чернівці: «Прут». 2009. т.1 (28). С.9-19.
20. Чореф М.М. «Non deficit alter aureus», или к вопросу о составе денежного обращения Тавриды в первых веках новой эры // Причерноморье: история, политика, культура. Вып. VIII (III), серия А: Античность и средневековье. Севастополь, 2012. С.152-176.
21. Alföldi M.-R. Die Gußformen und gegossenen «Fälschungen», kaiserzeitlicher Münzen // Chiron 1. 1971. S.351-363.
22. Alföldi M.-R. Die Fälscherformen von Pachten // Germania 52/2. 1974. S.426-447.
23. Bohnac T. Północna droga napływu importów celtyckich na ziemie polskie – zarys problematyki, [w:] B. Gediga, W. Piotrowski (red.), Rola głównych centrów kulturowych w kształtowaniu oblicza kulturowego Europy Środkowej we wczesnych okresach epoki żelaza, Biskupin-Wrocław, 2010. S.391-419.
24. Boon G.C. Counterfeit coins in Roman Britain // in Casey J. and Reece R. (eds), Coins and the Archaeologist (2nd edn), London, 1988. P.102-188.
25. Chameroy J. Münzgussformen des 3. Jahrhunderts in den Sammlungen des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz // Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 54. 2007. S.533-572.
26. Gaspar R. Counterfeiting Roman coins in the Roman Empire I-III A.D. Study on the Roman provinces of Dacia and Pannonia // Journal of ancient history and archaeology №2.4. 2015. P.31-74.
27. Găzdac C. The distribution of silver counterfeited coins in the forts from Roman Dacia fraud or monetary policy? // Limes XX – XXth international congress of Roman frontier studies 2006. 2009. P.1487-1498.
28. Găzdac C., Alföldy-Găzdac Á. The Roman law against counterfeiting between theory and practice: the case of Roman Dacia // Acta Musei Napocensis 38/1. P.137-154.
29. Gitler H., Peter M., Ponting M. A Group of False Roman Coin Dies // Swiss Numismatic Revue 78. 1999. P.101-115.
30. Gitler H., Ponting M. An assemblage of «official» cast Severan denarii from the Levant // in B. Kluge and B. Weisser eds., Proceedings of the XIIth International Numismatic Congress, Berlin, September 8th–12th 1997. Berlin. 2000, P.531-539.
31. Hall J. *With Criminal Intent? Forgers at Work in Roman London* // Britannia. Vol 45. 2014. P.165-194.
32. Hall, J., Goodburn Brown D. *Faking it – the evidence for counterfeiting coins in Roman London* // London Archaeologist. Summer 2015. P. 123-127.
33. Holmes N.M. McQ. The Roman coins from Newstead in context // A Roman Frontier Post and its people. Newstead 1911- 2011. Edinburg: NMS Enterprises Limited – Publishing. 2012. P.123-135.
34. Holmes N. M. McQ., Hunter F. Roman counterfeiters moulds from Scotland // Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland 131. 2001. P.167-176.
35. Lawrence H. Cope The metallurgical development of the Roman imperial coinage during the first three centuries A.D. Unpublished Ph.D.Thesis. Department of Chemistry Faculty of Science Liverpool Polytechnic. 1974 <http://researchonline.ljmu.ac.uk/5590/1/373706.pdf>

36. Morelli A. L. Monopolio statale e falsificazione: fonti letterarie e dati numismatici per l'età romana // *Rivista Storica dell'Antichità* 20. 1990, P. 109-130.
37. Peter M. Imitation und Fälschung in römischer Zeit, Faux – contrefaçons – imitations // *Actes du quatrième colloque international du Groupe suisse pour l'étude des trouvailles monétaires (Martigny, 1 – 2 March 2002) [Études de numismatique ed d'histoire monétaire 5]* (Lausanne: du Zèbre). 2004. P. 19-30.
38. Schiavone R. Die Münzgussformchen aus der Colonia Ulpia Traiana // *Xantener Berichte* 24. 2012. S.375-390.

References

Anokhin O.V. (2015). Falshivomonetnichestvo u varvarskikh plemen na territorii sovremennoi Ukrainy i Moldovy [Counterfeiting of barbarian tribes on the territory of modern Ukraine and Moldova]. Dnepropetrovsk: *Seredniak T.K.* [in Russian].

Braichevskiy M.Yu. (1959). Rymaska moneta na terytorii Ukrainy [Roman coin on the territory of Ukraine]. Kyiv: *AN URSSR.* [in Ukrainian].

Burshe A., Myzgin K. (2017). K voprosu o tekhnologii proizvodstva rannikh varvarskikh podrazhanii rimskim monetam (po rezultatsam metallograficheskikh analizov) [On the issue of the production technology of early barbaric imitations of Roman coins (according to the results of metallographic analyzes)]. *Numizmaticheskie chteniia Gosudarstvennogo istoricheskogo muzeia 2017 goda.* (Abstracts of papers) (pp. 40-43). Moskva [in Russian].

Choref M.M. (2012). «Non deficit alter aureus», ili k voprosu o sostave denezhnogo obrashcheniia Tavridy v pervykh vekakh novoi ery [«Non deficit alter aureus», or to the question of the composition of the Taurida circulation in the first centuries of the new era]. *Prichernomor'e: istoriia, politika, kul'tura*, VIII (III), seriia A: *Antichnost' i srednevekov'e.* Sevastopol, 152-176.

Mahomedov B.V. (2006). Monety yak dzherelo do istorii plemen cherniakhivskoi kultury [Coins as a source for the history of the tribes of Chernyakhiv culture]. *Arkheolohiia*, 4. 46-51 [in Ukrainian].

Myzgin K.V. (2008) K voprosu o vremeni postupleniia rimskikh monet v sredu cherniakhovskogo naseleniia [On the issue of the time of receipt of Roman coins in the environment of the Chernyakhov population]. *Visnyk Kharkivskoho Natsionalnoho universytetu*, 40: *Istoriia*, 782, 50-63 [in Russian].

Myzgin K.V. (2011). K probleme istochnikov postuplenii rimskikh monet I-II vv. k nositeliu cherniakhovskoi kultury [On the issue of the time of receipt of Roman coins in the environment of the Chernyakhov population] O. Petrauskas, R. Shyshkin (ed.) *Cherniakhivska kultura: materialy doslidzhen (Oium, 1.)* – Kyiv, Lutsk: IA NAN Ukrainy, IIO NPU im.M.P. Drahomanova, pp. 140-145 [in Russian].

Myzgin K.V. (2013). Aktualnye problemy i nauchnye perspektivy izucheniia nakhodok rimskikh monet na territorii Vostochnoevropetskogo Barbarikuma [Actual problems and scientific prospects for the study of finds of Roman coins in the territory of the East European Barbaricum]. *Al XIV-lea simpozion de numismatica: rezumatele comunicarilor* (ed. A. Boldureanu) (Abstracts of papers) [in Russian].

Myzgin K.V. (2013). Rimskie monety v areale cherniakhovskoi kultury: problema istochnikov postupleniia [Roman coins in the area of the Chernyakhov culture: the problem of sources]. *Stratum plus*, 4. 217-233 [in Russian].

Myzgin K.V. (2016). Novye nakhodki aureusov Gordiana III, Filippa Araba i Traiana Detsiia na territorii Ukrainy [New discoveries of the Aureus Gordian III, Philip Arab and Traian Decius on the territory of Ukraine]. O. Petrauskas, O. Hopkalo, S. Horbanenko (ed.) *Cherniakhivska kultura: do 85-richchia vid dnia narodzhenniia I.S. Vynokura (Oium, 5).* Kyiv: TOV «Maidan», 141-145 [in Russian].

Nadvirniak A.V., Pogorelets O.G., Nadvirniak A.A. (2013a). K probleme nachala postupleniia rimskoi imperskoi serebrianoi monety v mezhdurech'e Srednego Podnestrovia i Srednego Pridneprov'ia

[To the problem of the beginning of the receipt of the Roman imperial silver coin in the area between the Middle Dniester and the Middle Dnieper]. *Semnadtsataia Vserossiiskaia numizmaticheskaia konferentsiia*: (Abstracts of papers). Moskva: «Triumf-print», p. 30–31 [in Russian].

Nadvirniak A.V., Pogorelets O.G., Nadvirniak A.A. (2016a). K voprosu o rimskom voennom prisutstvii i nekotorykh aspektakh vozniknoveniia i formirovaniia cherniakhovskoi kultury v mezhdurech'e Srednego Podnestrovia i Iuzhnogo Pobuzhia [To the question of the Roman military presence and some aspects of the origin and formation of the Chernyakhov culture in the interfluvium of the Middle Dniester and the Southern Bug]. O. Petrauskas, O. Hopkalo, S. Horbanenko (ed.) *Cherniakhivska kultura: do 120-richchia vid dnia narodzhennia V.P. Petrova (Oium, 4)*. Kyiv: TOV «Maidan», 136-150 [in Russian].

Nadvirniak O.V., Nadvirniak O.O. (2015). Rymaska moneta ta yii «nasliduvannia» u konteksti pokhovalnoho obriadu plemen cherniakhivskoi kultury (za materialamy mezhyrichchia Seredn'oho Dnistra i Pivdennoho Pobuzhzhia) [Roman coin and its «imitation» in the context of the funeral rite of the tribes of the Chernyakhiv culture (based on the materials of the inter-rivers of the Middle Dniester and the Southern Bug)]. *Aktualni problemy numizmatyky u systemi spetsialnykh haluzei nauky*: (Abstracts of papers). III Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii, 5-6 lystopada 2015 r. Kirovohrad – Kyiv – Pereiaslav-Khmelnitskyi, pp. 23-24 [in Ukrainian].

Nadvirniak O.V., Pohorilets O.H. (2016b). Pro deiaki pidsumky analizu elementnoho skladu splaviv hrupy lytykh monet i lytnykh z ob'iektiv cherniakhivskoi kultury Podillia. [Some results of the analysis of the elemental composition of alloys of the group of cast coins and litnics from the objects of the Chernyakhiv culture of Podillya]. *Arkheolohichni studii «Mezhybizh»*, 5 [in Ukrainian].

Nadvirniak O.V., Pohorilets O.H. (2018). Pro deiaki aspekty lokalizatsii tsestriv vyrobnytstva t.zv. «lytykh» denariiv I-III stolit n.e. na terenakh poshyrennia cherniakhivskoi spilnoty [On some aspects of the localization of production centers of the so-called]. *Aktualni problemy numizmatyky u systemi spetsialnykh haluzei nauky*: (Abstracts of papers). V Mizhnarodnoi naukovi konferentsii, 21-22 chervnia 2018 r. – Mezhybizh – Pereiaslav-Khmelnitskyi – Kropyvnytskyi – Kyiv, (pp.17-21) [in Ukrainian].

Nadvirniak O.V., Pohorilets O.H., Nadvirniak O.O. (2013b). Pro deiaki osoblyvosti obihu rymskoi monety i problematyky vynyknennia ta formuvannia cherniakhivskoi kultury v mezhyrichchi Seredn'oho Podnister'ia i Pivdennoho Pobuzhzhia [On some peculiarities of the circulation of the Roman coin and the problems of the emergence and formation of the Chernyakhiv culture in the middle of the Middle Dniester and Southern Bug]. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii*, 33, 11-16 [in Ukrainian].

Nadvirniak O.V., Pohorilets O.H., Nadvirniak O.O. (2013c). Mistse numizmatychnykh materialiv v kontseptsii rymskoi viiskovoi prysutnosti v mezhyrichchi Seredn'oho Dnistra i Pivdennoho Buhu [Place of numismatic materials in the concept of the Roman military presence in the middle of the Middle Dniester and Southern Bug]. A. Trembitskyi, O. Pohorilets (ed.) *Arkheolohichni studii «Mezhybizh»*, 2. Khmelnytskyi: IRD., pp. 213-219 [in Ukrainian].

Pyvovarov S. (1998). Materialy numizmatyky pro zv'iazky plemen cherniakhivskoi kultury z Rymskoiu imperiieiu (istoriohrafichniy aspekt) [Materials of numismatics on the ties of the tribes of Chernyakhiv culture with the Roman Empire (Historiographical aspect)]. *Pytannia starodavnoi ta serednovichnoi istorii, arkheolohii i etnolohii* 1. Chernivtsi: *Zoloti lytavry*, 16-30 [in Ukrainian].

Pyvovarov S. (1999). Rymski monety v starozhytnostiakh cherniakhivskoi kultury [Roman coins in antiquities of Chernyakhiv culture]. *Pytannia starodavnoi ta serednovichnoi istorii, arkheolohii y etnolohii*, 2. Chernivtsi: *Zoloti lytavry*, 15-35 [in Ukrainian].

Pyvovarov S.V. (2009). Novi znakhidky rymskykh monet na pam'iatkakh piznoantychnoho chasu Bukovyny [New finds of Roman coins on the monuments of the late antique times on the Bukovinian]. *Pytannia starodavnoi ta serednovichnoi istorii, arkheolohii i etnolohii*, 1 (28). Chernivtsi: *Prut*. 9-19 [in Ukrainian].

Ілюстрації

Рис. 1.

Рис. 2.

Рис. 3.

Микола Тупчієнко

кандидат історичних наук,
доцент кафедри суспільних наук
інформаційної та архівної справи
Центральноукраїнського національного
технічного університету
(м. Кропивницький) Україна
e-mail: tupchy_mp@ ukr.net

Mykola Tupchienko

PhD, Associate Professor, Department of Social
Sciences,
Information and Archival Affair
Central Ukrainian National Technical University
Kropyvnytskyi, Ukraine
e-mail: tupchy_mp@ ukr.net

Олександр Пересунчак

вчитель історії, Заваллівське навчально-
виховне об'єднання
«Загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів»,
Завалля, Україна.

Alexander Peresunchak

history teacher, Zavallevsky Educational
Association
Secondary School of Secondary Education»,
Zavalya, Ukraine.

**МОНЕТИ РИМСЬКОГО ЧАСУ З ШКІЛЬНОГО МУЗЕЙНОГО ЗІБРАННЯ
ГАЙВОРОНЩИНИ**

**THE ROMAN COINS OF THE SCHOOL MUSEUM COLLECTIONS OF THE HAYVORON
DISTRICT**

Анотація

Стаття присвячена публікації римських монет з музейного зібрання Заваллівської НВО «ЗШ І-ІІІ ступенів» Гайворонського району.

Мета дослідження полягає в проведенні атрибутики нумізматичного матеріалу зібрання, його наукового опису та аналізу, у спробі з'ясувати місце римських монет даного зібрання в загальній картині грошових відносин Римської імперії із варварським світом.

Джерельною базою послужила шкільна нумізматична збірка римських монет II-IV ст. н.е. Під час дослідження були використані методи наукового опису, типологічний та історичний методи, а також метод наукової реконструкції.

Зібрання античних монет римського часу Заваллівської школи складається із 27 цілих монет та 2-х фрагментів. Вони були виявлені на 7 поселеннях черняхівської культури на території Гайворонського району Кіровоградської області та Савранського району Одеської області.

Шкільне зібрання містить срібних 20 денаріїв, 2 фрагменти наслідувань денаріям, 1 драхму, 1 антоніан, а також мідні 2 фоліси та 1 напівфоліс.

Монети срібні датуються поч. II ст. н.е. (денарій Адріана (117-138)) до середини III ст. н.е. (антоніан Гордіана III (238-244 р.р.). Денарії Марка Аврелія (161-180 р.р.) та денарії Коммода (177-192 р.р.) представлені по 4 екземпляри. Більшість денаріїв датується часом поч. II ст. (Адріан ((117-138рр.) – поч III ст. (Каракалли (211-217р.р.). Знаходження на черняхівських поселеннях переважно римських срібних монет II ст. н.е. пояснюється наступними причинами: 1) вони потрапили у «варварський» світ внаслідок торгових відносин у передчерняхівський період; 2) стали платою Риму черняхівським племенам під час Скіфських воєн сер. III ст. н.е..

Два фрагменти денаріїв Антоніна Пія (138-161 р.р.) та Марка Аврелія (161-180 р.р.) із сірого металу (поселення Біла Скеля) у зібранні можуть бути свідченням місцевого карбування наслідувань римських монет, яке виникло внаслідок нестачі обігових грошей.

Антоніан Гордіана III (238-244 р.р.) із поселення Завалля-Радсело знаменує собою IV період грошового обігу у Римській імперії. IV століттям не датується жодна срібна монета із зібрання.

Це цілком відповідає історичним реаліям поглибленням економічної та політичної кризи Римської імперії у першій пол. IV ст. н.е.

Мідні фоліси, напівфоліс Константина I (330 – 336 р.р.) та Флавія Юлія Констанція II (337-361 р.р.) із зібрання знаменують собою V період грошового обігу в Римській імперії. Готський союз, частиною якого були черняхівські племена, був розгромлений гунами, поселення спалені, а частина вестготів переселилися у межі імперії. Черняхівські племена перестали або значно скоротили вживання римських грошей у внутрішніх торгових відносинах. Один з фолісів (Константина) у зібранні був з отвором – використовувався у якості підвіски, а не за прямим призначенням. Цікаво, що поряд із нумізматичним матеріалом власне римського карбування, у «варварський» світ черняхівських племен Середнього Побужжя, потрапляли також монети малоазійської частини імперії (драхма провінції Каппадокія часів Каракалли (211-217 р.р.).

Отже, музейне зібрання монет римського часу Заваллівського НВО «Загальноосвітня школа I-III ступенів» відображає III-й – V-й періоди обігу грошей у Римській імперії і відповідає загальній картині торгово-грошових відносин Риму з «варварським» світом черняхівського періоду (сер. III- поч. V ст. н.е.)

Abstract

The article «Roman Coins from the School Museum Collection of the Haivoron Region» is devoted to the publication of Roman coins from the museum collection of the Zavallia Secondary School of I-III degrees in Haivoron district.

The purpose of the study is to attribute the numismatic material of the collection and to conduct its scientific description and analysis in an attempt to search the place of Roman coins of this collection in the overall picture of the monetary relations of the Roman Empire with the barbaric world.

The source of the study was the school numismatic collection of Roman coins of II-IV centuries AD. Methods of scientific description, typological and historical methods, as well as the method of scientific reconstruction, were used during the research.

The collection of antique Roman coins of the Zavallia School consists of 27 full solid coins and 2 fragments of coins. They were found in 7 different Chernyakhiv culture settlements on the territory of the Haivoron district of the Kirovograd region and Savran district of Odessa region.

The school collection contains 20 silver denarii, 2 fragments of denarii imitation, 1 drachma, 1 antonian, as well as 2 copper folios and 1 copper semifolis. Silver coins are dated from the beginning of II century A.D. (denarii of Hadrian (117-138 A.D.)) to the middle of the third century A.D. (antonian by Gordian III (238-244 A.D.)). Denarii by Mark Aurelius (161-180 A.D.) and denarii by Commodus (177-192 A.D.) are represented in 4 copies each. Most of the denarii are dated the beginning of the second century (Adrian ((117-138 AD)) – the beginning of the third century (Caracalla (211-217 A.D.)).

This corresponds to the third period of monetary circulation in the Roman Empire, as it was defined by V.V. Kropotkin. The fact that there were mostly Roman silver coins of the second century A.D. found on the Chernyakhiv settlements is explained by the following reasons: 1) they entered the «barbaric» world as a result of trade relations in the pre-Chernyakhiv period (Brychevsky M., Kropotkin V.); 2) they became a fee of Rome to Chernyakhiv tribes during the Scythian wars in the middle of the III century AD (Magomedov B.).

In the III-IV centuries A.D. the rise of the economic crisis in Rome has led to a reduction of the emission of silver coins. Consequently, it led to a shortage of monetary silver in the Chernyakhiv culture. The minting of the local barbaric imitation of Roman denarii made of low-quality silver raised. Two fragments of denarii of Antoninus Pius (138-161 A.D.) and Mark Aurelius (161-180 A.D.) of gray metal (Bila Skelia settlement) in the collection may be evidence of this phenomenon. The antonian of Gordian III (238-244 A.D.) from the settlement of Zavalla-Radselo marks the IV period of the monetary circulation in the Roman Empire due to the definition of V. Kropotkin. Coins of this type are relatively rare in Eastern Europe. No silver coin has been dated to the 4th century.

It entirely corresponds to the historical realities of the economic and political crisis of the Roman Empire deepening in the first half of IV century A.D. Copper folles, semi-folles of Constantine I (330 – 336 years A.D.) and Flavius Julius Constantine II (337-361 years A.D.) from the collection mark the 5th period of monetary circulation in the Roman Empire (from the 80's of the III century to 70s of the IV century). Gothic Union, the part of which Chernyakhiv tribes were, was defeated by the Huns, settlements were burned, and the part of the Visigoths with the permission of Emperor Valentine moved into borders of the Empire. The Chernyakhiv tribes ceased or significantly reduced using of Roman money in internal trade relations. One of the folles (Constantine) in the collection had a small hole in the middle – it was used as a necklace and not for its intended purpose. It is interesting that in addition to the numismatic material of the Roman coinage itself, coins of the Minor Asian part of the Empire (the drachma of the Cappadocia province of Caracalla (211-217 A.D.) also got into the «barbaric» world of the Chernyakhiv tribes of the Middle Pobuzhzhia. Thus, the museum collection of Roman coins of the Zavallia Secondary School of I-III degrees reflects the third and the fifth periods of circulation of money in the Roman Empire and corresponds to the general picture of trade and money relations of Rome with the «barbaric» world of the Chernyakhiv period (3rd-5th century A.D).

Ключові слова: Римська імперія, культура, варварський світ, монета, срібло, мідь.

Keywords: Roman Empire, culture, barbarian world, coin, silver, copper.

У межах Кіровоградської області Середнє Побужжя охоплює три західні райони: Благовіщенський, Голованівський та Гайворонський, а на території Одеської – Савранський район. Сьогодні на цій території відомо 41 поселення черняхівської культури, з них на території Гайворонського району відомо 22 поселення¹, а на землях Савранського району – 4². При цьому археологічні розкопки проводилися лише на могильнику Данилова Балка та поселенні Синицівка-Сабатинівка Благовіщенського району³.

Стосовно знахідок античних монет римського часу на території сучасної Кіровоградської області, включно із Середнім Побужжям, то інформації тут обмаль. Гошкевич В. І. у своїй праці «Клады и древности Херсонской губернии» наводить опис умов знаходження на території сучасної Кіровоградської області найбільшого скарбу римських монет у кількості 2000 одиниць. Сім монет із цього скарбу – імператорів Нерви (96-98 pp.), Траяна (98-117 pp.), Адріана (117-138 pp.), Антоніна Пія (138-161 pp.), Марка Аврелія (161-180 pp.) і Луцили (164-183 pp.) – потрапили в колекцію Єлисаветградського реального училища⁴. Ще два значних скарби було випадково виявлено на поселенні Турія (Новомиргородський район) у 1928 та 1954 роках

¹ Видейко Ю. М. Отчёт об археологической разведке в Гайворонском районе/ НА ІА НАНУ – 1987/37 а ; Круц В. А., Рижов С.М. Звіт про обстеження археологічних пам'яток в Голованівському районі Кіровоградської області за 1989 р. / НА ІА НАНУ – 1989/257; Пересунчак О.С. Пам'ятки археології Гайворонщини. Матеріали ІV обласних краєзнавчих Куценківських читань. Кіровоград: Лисенко В.Ф. 2012. С. 71-79; Симонович Є.О. Пам'ятки черняхівської культури Нижнього Побужжя. Археологія. 1952. С. 150-153; Симонович Э.А. Отчёт о работе Черняховской экспедиции АН УССР в 1076 г. // НАІА НАНУ – 1976/49; Симонович Э.А., Кравченко Н.М. Погребальные обряды племён черняховской культуры. САИ, вып. ДІ. 22. М., Наука, 1983; Стефанович В.А. Археологические разведки на Уманщине в 1961 г. / НА ІА НАНУ - 1961/6; Храбан Г.Ю. Археологічні розвідки студентів заочників Уманського педагогічного інституту за 1964 р. / НА ІА НАНУ – 1964/57.

² Пересунчак О.С. Черняхівське поселення Біла Скеля (Кам'яне-Завалля) на Середньому Побужжі. Стародавнє Причорномор'я. Випуск XI. – Одеса: Одеський національний університет ім. І.І. Мечнікова. 2016. С. 427-432.

³ Баран В.Д. Черняхівська культура. К., 1981. с. 60; Симонович Є.О. ам'ятки черняхівської культури Нижнього Побужжя // Археологія. 1952. С. 150-153.

⁴ Гошкевич В.И. Клады и древности Херсонской губернии // (с) ОУНБ Кіровоград 1998-2003 Webmastewebmaster@library.kr.ua. с. 15

у кількості 48 та близько 200 шт.¹. Скарб 1954 р. включав денарії від Нерона до Септимія Севера і виник, на думку Кропоткіна В. В., на поч. III ст.². На Середньому Побужжі скарби античних монет римського часу в науковій літературі невідомі. Брайчевський М. Ю. у своєму дослідженні 1959 року згадує про 30 випадків знахідок римських монет на території Кіровоградської області, у тому числі на території черняхівського поселення Мощене (Кам'яний Брід)³, а Е. О. Симонович пише про виявлення в одному з поховань могильника Данилова Балка мідної монети. Обидві знахідки походять із Благовіщенського району⁴. Анохін О. у своїй статті наводить дві монети «наслідувань» римським монетам, що були знайдені на території області, але не вказує місця їх виявлення⁵. Здебільшого означені праці датуються серединою та третьою чвертю ХХ ст. Останні 20 років відбувається інтенсивне грабування черняхівських поселень шукачами скарбів, які за допомогою металошукачів буквально «вибивають» метал, у тому числі й римські монети, на цих пам'ятках. Нумізматичний матеріал, що виявляється ними, розповсюджується по інтернет-аукціонах, осідає у приватних колекціях і не потрапляє до наукового обігу. У результаті археологія та нумізматика втрачає цінний матеріал, який проливає світло на особливості грошових відносин Римської імперії із варварським світом у сер. III – поч. V ст. н.е., тому тим більшого значення набуває вивчення та введення в науковий обіг нумізматичних матеріалів шкільних музейних зібрань.

Мета даного дослідження полягає в публікації, проведенні атрибутики нумізматичного матеріалу шкільного зібрання Завалівської НВО «ЗШ I-III ступенів» Гайворонського району, його наукового опису та аналізу, а також у спробі з'ясувати місце римських монет даного зібрання в загальній картині грошових відносин Римської імперії із варварським світом, що був представлений черняхівським населенням Середнього Побужжя.

Джерельною базою дослідження виступає вже згадана збірка нумізматичного матеріалу шкільного музею. Під час її вивчення були задіяні методи наукового опису, типологічний та історичний методи, а також метод наукової інтерпретації.

Зазначена збірка античних монет римського часу складається з 27 цілих монет та 2-х фрагментів, які переважно були випадково виявлені та передані місцевим населенням до шкільного музею. Вони походять із черняхівських поселень на території Гайворонського району (9 шт.) та суміжного з ним Савранського району Одеської області (16 цілих та 2 фрагменти).

Таким чином, шкільне зібрання містить 20 срібних денаріїв, 2 фрагменти наслідувань денаріям, 1 драхму, 1 антоніан, а також мідні 2 фоліси та 1 напівфоліс. В додатку подаємо перелік поселень та монет, що були на них виявлені:

Хронологічний діапазон срібних монет, що були виявлені на черняхівських поселеннях цього регіону, охоплює час від початку II ст. н.е. (денарій Адріана (117-138 pp.)) до середини III ст. н.е (антоніан Гордіана III (238-244 pp.)), тобто майже 127 років з невеликими часовими лакунами. При цьому 4-ма екземплярами представлені денарії Марка Аврелія (161-180 pp.) та 4-ма монетами денарії Коммода (177-192 pp.). Більшість денаріїв шкільного зібрання карбувалися протягом 100 років, точніше, у період з поч. II ст. (Адріан (117-138 pp.)) до поч. III ст. (Каракалли (211-217 pp.)).

¹ Кропоткин В.В. Клады римских монет на территории СССР. // САИ ГУ – 4. М. 1961. С. 148-150.

² Там само. С. 89.

³ Брайчевський М.Ю. Римська монета на території України. К. 1959 р. С. 191-198.

⁴ Там само.; Симонович Э.А., Кравченко Н.М. Погребальные обряды племён черняховской культуры САИ, вып. ДІ. 22. М., Наука, 1983, С. 57]

⁵ Анохин О. В. «Варварские» подражания римским монетам на территории Украины и Молдовы. Избранные материалы IX Международной научной конференции «Лазаревские чтения» Севастополь: Филиал МГУ в г. Севастополе, 2011. С. 146.

Саме з середини II ст., на думку Кропоткіна В., спостерігається масовий приплив римського монетного срібла у варварський світ, який різко зменшується в III ст. внаслідок наростання глибокої економічної кризи, що вразила тоді Римську імперію¹. У цей час, як вважає дослідник, має місце використання римського монетного срібла у внутрішньому грошовому обігу варварського світу. Схожої думки про надходження у варварський світ римських срібних денаріїв незадовго після їх чеканки у передчерняхівський період дотримувався також М. Брайчевський².

Натомість Магомедов Б. поділяє точку зору дослідників, які розглядають головну причину переваги срібних денаріїв II ст. на черняхівських пам'ятках високим вмістом у них срібла на відміну від пізніших випусків, оскільки римські монети черняхівцями не стільки використовувалися у внутрішній торгівлі, як перероблялися в ювелірному виробництві. Він вважає, що основна маса срібних монет потрапила на територію черняхівських племен під час Скіфських воєн серед. III ст. н.е. в якості плати Риму, тоді як торгові операції давали менше доходів унаслідок натуралізації економічного життя³. Водночас Анохін О. у своїй статті, присвяченій «варварським» наслідуванням римським монетам, зазначає, що саме безпосередня близькість до кордонів Римської імперії, вплив її провінційної культури, відсутність власної грошової одиниці, послугувало причиною того, що платіжним засобом у так званих «варварських» народностей, що населяли в той час територію України, були римські монети, які використовувалися в товарно-грошових операціях не тільки у зовнішній торгівлі, але й у внутрішньому обороті⁴. У свій час Кропоткін В. відзначав, що саме золоті та срібні монети використовувалися у міжнародних торгових відносинах Римської імперії, тоді як мідна монета була основним еквівалентом вартості у внутрішньому обігу⁵.

На широке використання римської срібної монети у внутрішній торгівлі черняхівського населення може вказувати наявність на цій території їх наслідувань. Саме нестача оборотних монет, а пізніше кризи, що розпочалася на початку III ст. н.е. в Римській імперії з подальшим припиненням емісії повноцінної срібної монети і зменшення припливу римських монет на ці території, призвели до появи потреби компенсувати їх наслідуваннями місцевого карбування із неякісного срібла⁶. Водночас наслідування зі срібла використовували за прямим призначенням – як грошовий засіб, відзначає О.Анохін. Доказом цього, на думку дослідника, є наявність у скарбах з римськими монетами наслідувань. Останнє може свідчити на користь того, що носії «варварських» культур не відрізняли монети офіційного римського карбування від їх наслідувань.

Наявність 2-х фрагментів денаріїв Антоніна Пія (138-161 рр.) та Марка Аврелія (161-180 рр.) із сірого металу, що були знайдені на пос. Біла Скеля, може бути свідченням карбування таких наслідувань. На думку Кропоткіна В. В., такі наслідування карбувалися у західних провінціях імперії, звідки разом зі справжнім сріблом потрапляли у варварський світ черняхівських племен. Відсутність скарбів винятково із наслідувань у Східній Європі, на думку дослідника, не дозволяють вважати ці наслідування місцевими. Брайчевський М. дотримувався погляду про те, що ці наслідування виникли внаслідок місцевої племінної чеканки⁷. Цю думку поділяє також Анохін О., який вважає, що масовість знахідок наслідувань на територіях поселень Черняхівської культури в Україні і Молдові, у тому числі й часті знахідки одноштемпельних

¹ Кропоткін В.В. Вказ праця. – С.16-19.

² Брайчевський М.Ю. Вказ праця, – С.57

³ Магомедов Б. Черняхівська культура. Проблема етноса / Б.Магомедов. Люблин. Изд.:Університет Марии Кюри-Склодовской. 2001. – С.111.

⁴ Анохін О. В. «Варварские» подражания ... С. 145.

⁵ Кропоткін В.В. Клады римских монет – С. 14

⁶ Анохін О. В. Вказ. Праця. – С. 145

⁷ Брайчевський М.Ю. Римська монета.... – С.18

зразків, на відміну від одиничних знахідок наслідувань на територіях інших країн Центральної і Північної Європи, свідчить про їх місцеве виготовлення¹.

Свою чергою, наявність у шкільному зібранні антоніана Гордіана III (238-244 рр.) із поселення Завалля-Радсело, за визначенням Кропоткіна В. В., знаменує собою IV період грошового обігу III ст. у Римській імперії. Випуск антоніанів був обумовлений падінням курсу денаріїв та випадінням із обігу повноцінних срібних денаріїв I-II ст. Але й антоніани швидко деградували і перетворилися спочатку у білонову, а потім і чисто мідну монету з плакуванням сріблом поверхні². Монети цього типу відносно рідкісні у Східній Європі, а скарби із їх вмістом невідомі загалом, хоча вони мали б потрапити на ці території як контрибуції готам від розорених міст Малої Азії та Балкан під час Скіфських воєн³.

Знахідка на поселенні Завалля-Радсело, поряд із денаріями Марка Аврелія, антоніаном Гордіана III та фолісом Костянтина I також драхми провінції Каппідокія часів правління Каракалли (211-217 рр.), може свідчити (разом з іншими матеріалами) як про традиційність торгових зв'язків жителів Побужжя з грецькими колоніями й Малою Азією, так і про малоазійський вектор походів черняхівців під час Скіфських воєн сер III ст. н.е.

Хронологічна різниця між останніми срібними монетами і датуванням мідних монет із шкільного зібрання складає (умовно) 93-117 років. Водночас IV-м століттям не датується жодна срібна монета, що цілком відповідає історичним реаліям входження в чергову економічну та політичну кризу Римської імперії у першій пол. IV ст. н.е. Врешті, саме мідні фоліси та напівфоліси Костянтина I (330-336 рр.) та Флавія Юлія Констанція II (337-361 рр.) знаменують собою V період грошового обігу в Римській імперії, який охопив період з 80-х рр. III ст. по 70-ті рр. IV ст., за Кропоткіним В. У цей час готський союз, частиною якого були черняхівські племена, був розгромлений гунами, поселення спалені, а частина вестготів із дозволу імператора Валента переселилися у межі імперії. Цим пояснюється й різке скорочення грошового обігу з черняхівцями. Самі черняхівські племена значно скоротили вживання римських грошей у внутрішніх торгових відносинах, які на той час значно обезцінилися. Показово, що один із фолісів (Костянтина) у зібранні був з отвором, тобто використовувався як підвісна прикраса, а не за прямим призначенням.

Таким чином, музейне зібрання монет римського часу Заваллівського НВО «Загальноосвітня школа I-III ступенів», незважаючи на його незначну презентабельність, відображає III-й, IV-й та V-й періоди обігу грошей у Римській імперії і цілком уписується в характер товарно-грошових відносин між Римською імперією та «варварським» світом Північного Причорномор'я часу існування черняхівських поселень. При цьому, однозначної відповіді про характер і причини потрапляння римських монет II ст. н.е. у середовище черняхівського населення не існує. Вони можуть бути як результатом торгових відносин місцевих племен передчерняхівського часу, так і отримані в якості плати-відкупу під час Скіфських воєн. Очевидно, з середини III ст. н.е. (часу правління Гордіана III (238-244 рр.)) торгові економічні стосунки мали переважно натуральні форми, що підтверджується відсутністю знахідок срібних монет зазначеного періоду. І врешті, IV-те ст. представлене лише мідними монетами часів правління Костянтина I (330-336 рр.) та Флавія Юлія Констанція II (337-361 рр.). Цікаво, що поряд із нумізматичним матеріалом власне римського карбування на черняхівські пам'ятки Середнього Побужжя потрапляли також монети провінції Кападокія – малоазійської частини імперії та місцеві «варварські» наслідування денаріям.

¹ Анохин О. В. «Варварские» подражания... – С.146

² Магомедов Б. Черняховская культура. – С.115

³ Кропоткин В.В. Клады римских монет ... – С.18

Аналіз нумізматичного матеріалу невеликого шкільного зібрання демонструє його значний інформаційний та науковий потенціал, що в перспективі дозволяє залучати до наукових досліджень зібрання інших шкільних музеїв та приватних колекцій, за умови, достовірності інформації про місце та характер їх знаходження.

Додаток – місця знаходження та опис монет шкільного зібрання.

Савранський район Одеської області:

1. На **поселені Біла Скеля** виявлено 8 срібних римських монет, 2 фрагменти фальшивих денаріїв та 2 мідні монети. До срібних монет належать:

1) Адріана (117-138), денарій, срібло, Рим, 2,74 г. Аверс: голова Адріана повернута вправо. Реверс: богиню з рогом достатку в лівій руці. Напис – LIBERA...AVGUSTA. (6-1, 6-2));

2) Луцілли (164-169 р.р.), денарій, срібло, Рим. Аверс: обличчя імператриці та напис LVCILLAE AVG. ANTONINI AVG. Реверс: богиня повернута ліворуч та напис IVNONI LOGINA (рис. 2-1, 2-2 (7-1, 7-2));

3) Семптимія Севера (200-201 р.р.), денарій, срібло, Рим, 3 г. Аверс: голови імператора з написом по колу SEVERUS AVG PARTMAX. Реверс: воїн зі списом в лівій руці, у правій вінок над вежею. Напис –RESTITUTOR URBIS. (рис. 3-1 (8-1, 8-2));

4) Коммода (177-192 р.р.) денарій, срібло, Рим, 2,05 г. Аверс: голова Коммода, M COMMODVS ANTONINVS AVG. Реверс: богиня Аннона з рогом достатку та жезлом, TR P VI IMP III COS III P P. (рис. 4 -1, 4-2 (9-1, 9-2));

5) Коммода (177-192 р.р.) денарій, срібло, Рим, Вага монети – 2,65 г.Аверс: гоова Коммода. Реверс: Юпітер, що сидить на троні. (рис.5-1, 5-2 (10-1, 10-2));

6) Коммода (177-192 р.р.) денарій, срібло, Рим, 2,05 г. Аверс: голова Коммода у лавровому вінці вправо, M COMMODVS ANTONINVS AVG. Ревес: Салюс стоїть вліво, з патери у правій руці годує змію, обвиту навколо вівтаря, в лівій руці – скіпетр. Тип: RIC III 33a (рис.6-1, 6-2 (11-1, 11-2));

7) Антоніна Пія (138-161 р.р.) денарій, срібло, Рим, 2.31 г. Аверс: голова Антоніна Пія вправо. Реверс: богиня з рогом достатку. Написи через потертість монети встановити не вдалося (рис.7-1, 7-2 (12-1, 12-2));

8) Марка Аврелія (161-180 р.р.) денарій, срібло, Рим. Аверс: голова Марка Аврелія вправо, IMP M AVREL ANTONINUS AVG. Реверс. «Згода», CONCORD AVG T R P XVI COS III (рис. 8-1,8-1 (5-1, 5-2).

Варварські наслідування римським денаріям представлені фрагментами 2-х монет:

1) Антоніна Пія (138-161 р.р.) денарій, метал сірого кольору. Аверс: голова Антоніна Пія вправо. Ревес: богиня на (рис.5 б-1, 5 б-2);

2) Марка Аврелія (161-180 р.р.) денарій, метал сірого кольору, 1,45 г (рис.9-1, 10-1 (15-1, 15-2).

Мідні монети з поселення представлені 2-ма зразками:

1) Флавія Юлія Констанція II (337-361 р.р.) фоліс, мідь, Рим, 2,3 г, 15 мм. Аверс: голова Флавія Юлія Констанція II, D N CONSTAN-TIVS P F AVG. Ревес: воїн, що протикає списом лежачого вершника із написом, FEL TEMP RE-PARATIO. Монограма – N. (рис. 11-1, 11-2 (13-1, 13-2));

2) Флавія Юлія Констанція II (337-361 р.р.) напівфоліс, мідь, Рим. 1,37 г. Аверс: голова Флавія Юлія Констанція II вправо. Реверс: дві богині тримають в руках по вінку над деревцем (ймовірно). Написи на монеті погано збереглися (рис. 12-1, 12-2 (14-1, 14-2).

2. **Поселенні Осички:** Антоніна Пія (138-161 р.р.) денарій, срібло, Рим, 2,74 г. Аверс: голова Антоніна Пія вправо, DIVVS ANTONINVS. Реверс: вівтар,PIO. (рис. 13-1, 13-2 (2-1, 2-2).

3. Поселення **Козачий Яр-7** представлено 3 денаріями.

1) Луція Вера (161-169 р.р.) денарій, срібло, Рим. Аверс: голова Луція Вера (профіль), L. VERVS AVG. ARM. PARTH. MAX. Реверс: Еквітас (Справедливість) в драпіровці, сидить вліво на невисокому сидінні, тримає терези в правій руці і ріг достатку в лівій, TR. P. VIII IMP. V COS. III (рис.14-1, 14-2 (16-1, 16-2)).

2) Адріана (117-138) денарій, срібло, Рим, 2,2 г. Аверс: голова Адріана у лавровому вінку. Реверс – затертий (рис. 15-1, 15-2 (17-1, 17-2)).

3) Марка Аврелія (161-180 р.р.) денарій, срібло, Рим 165-166 рр.. Аверс: голова Марка Аврелія вправо, M ANTONINVS AVG ARMENIACVS. Реверс: Пакс вліво тримає ріг достатку в лівій руці та гілку в правій, PAX AVG TR P XX COS III.

Гайворонський район

4. На черняхівському поселенні **Тополі**, яке знаходиться в однойменному селі Гайворонського району, жителем села під час городніх робіт було знайдено монету Марка Аврелія (161-180 р.р.) – денарій, срібло, Рим. Аверс: голова Марка Аврелія вправо вправо. Реверс: воїн із списом та щитом, обличчям вправо) (рис.16 (3)).

5. На поселенні **Завалля-Радсело** виявлено 2 денарія Марка Аврелія (161-180 р.р.):

1) Марка Аврелія (161-180 р.р.) денарій, срібло, Рим, 2,57 г. Аверс: голова Марка Аврелія вправо, IMP M ANTONINVS AVG. Реверс: богиня Провіденсія, у правій руці глобус, у лівій – ріг достатку. Фігура розвернута вліво, PROVDEORI PP XVII COS III. (рис.4-1. 4-2);

2) Марка Аврелія (161-180 р.р.) денарій, срібло, Рим 165-166 рр.. Аверс: голова Марка Аврелія вправо, M ANTONINVS AVG ARMENIACVS. Реверс: Пакс вліво тримає ріг достатку в лівій руці та гілку в правій, PAX AVG TR P XX COS III.

Крім того, на поселенні виявлено антоніан Гордіана III та драхму провінції часів правління Каракалли:

Гордіана III (238-244 р.р.) антоніан, Рим. Аверс: бюст Гордіана III вправо, IMP CAES M ANT GORDIANVS AVG. Реверс: Гордіан III в тозі вліво з патером в правій руці над вітгарем, P M TR P II COS P P.

Каракалли (211-217 р.р.), драхма, срібло, Кападокія. Аверс: профіль Каракалли вправо, M AVR ANTON CAES PONTIF. Реверс: гора Аргей, увінчана шестикутною зіркою, і написом півколом (нерозбірливий) (рис.18-1, 18-2 (5-1, 5-2)).

На цій же пам'ятці знайдена мідна монета – фоліс Константина I (330 – 336 р.р.) з отвором (виріб, очевидно, використовувався як підвіска), карбований на честь перенесення столиці з Риму до Константинополя. (Аверс: голова Костянтин I в шоломі, CONSTANTINOPOL. Реверс: крилата Вікторія зі списом та щитом. Внизу місце виготовлення (нерозбірливо)).

6. На поселенні **Жакчик-4** в 2017 р. було знайдено денарій Коммода.(Коммод (181-192 рр.), денарій, срібло, Рим, 1,71 г. Аверс: голова Коммода вправо, L AVREL COMMODVS AVG. Реверс: Ром в шоломі, сидить вправо, спис у правій руці, паразоній у лівій, TR P V IMP III COS II P P.

7. **Поселення Жакчик-2** представлено 2 денаріями:

1) Адріана (117-138) денарій, срібло, Рим., 2.40 г. Аверс: голова Адріана у вінку вправо, IMP CAESAR TRAIANU HADRIANVS AVG. Реверс: зображення богиня, що сидить вправо, в правій руці – посудина, в лівій – гілка, P M TR P COS II (рис... 19-1, 19-2)

2) Марка Аврелія (161-180 р.р.) денарій, срібло, Рим, 2.57 г. Аверс: голова Марка Аврелія вправо, IMP M ANTONINUS AVG. Реверс: Конкордія, що сидить на троні, вліво на троні. в правій руці вінок, CONCORD AVG T R P XVII COS III. (рис. 20-1,20-2)

Джерела та література

1. Анохин О В. «Варварские» подражания римским монетам на территории Украины и Молдовы. Избранные материалы IX Международной научной конференции «Лазаревские чтения» Севастополь: Филиал МГУ в г. Севастополе, 2011. С. 145-151.
2. Баран В.Д. Черняхівська культура. В.Д. Баран. К., 1981. 263 с.
3. Брайчевський М.Ю. Римська монета на території України./ М.Ю. Брайчевський. К. 1959 р.
4. Видейко Ю. М. Отчёт об археологической разведке в Гайворонском районе / НА ІА НАНУ. 1987/37 а
5. Гошкевич В.И. Клады и древности Херсонской губернии // (с) ОУНБ Кіровоград 1998-2003 Webmastewebmaster@library.kr.ua.
6. Зограф А.Н. Античные монеты. МИА. № 16. М-Л, 1956.
7. Кропоткин В.В. Клады римских монет на территории СССР/ В.В. Кропоткін. САИ ГУ. 4. М. 1961.
8. Круц В. А., Рижов С.М. Звіт про обстеження археологічних пам'яток в Голованівському районі Кіровоградської області за 1989 р. / НА ІА НАНУ. 1989/257.
9. Кухаренко Ю.В. Клад из села Турия. КСИИМК. Вып. 49. М., 1953.
10. Магомедов Б. Черняховская культура. Проблема этноса. Люблин. Изд.: Университет Марии Кюри-Склодовской. 2001. 290 с.
11. Пересунчак О.С. Пам'ятки археології Гайворонщини. Матеріали IV обласних краєзнавчих Куценківських читань. – Кіровоград: Лисенко В.Ф. 2012. С. 71-79.
12. Пересунчак О.С. Черняхівське поселення Біла Скеля (Кам'яне-Завалля) на Середньому Побужжі. Стародавнє Причорномор'я. Випуск XI. Одеса: Одеський національний університет ім. І.І. Мечнікова. 2016. С. 427-432.
13. Пересунчак О.С. Нові пам'ятки археології в басейні р. Могилянка. Стародавнє Причорномор'я. Випуск XII. Одеса: Одеський національний університет ім. І.І. Мечнікова. 2018. С.408-413.
14. Симонович Є.О. Пам'ятки черняхівської культури Нижнього Побужжя. Археологія. 1952. С. 150-153.
15. Сымонович Э.А. Отчёт о работе Черняховской экспедиции АН УССР в 1076 г. // НАІА НАНУ. 1976/49
16. Сымонович Э.А., Кравченко Н.М. Погребальные обряды племён черняховской культуры. САИ, вып. ДІ. 22. М., Наука, 1983.
17. Стефанович В.А. Археологические разведки на Уманщине в 1961 г. / НА ІА НАНУ- 1961/6
18. Храбан Г.Ю. Археологічні розвідки студентів заочників Уманського педагогічного інституту за 1964 р. / НА ІА НАНУ. 1964/57

Referens

Anokhin O. V. (2011) «Varvarskiye» podrazhaniya rimskim monetam na territorii Ukrainy i Moldovy.[Barbarian» imitation of Roman coins in Ukraine and Moldova]. Izbrannye materialy IX Mezhdunarodnoy nauchnoi konferentsii «Lazarevskiye chtenija» Sevastopol: Filial MGU v g. Sevastopole – Selected materials of the IX International Scientific Conference «Lazarev Readings» 2011. S. 145-151 [in Russian]

Baran V.D. (1981) Chernyakhivska kultura. [Chernyakhiv culture]. Kiev: Naukova dumka [in Ukraine].

Braychevskyy M. YU. (1959) Rymaska moneta na terytoriyi Ukrayiny. [Roman coin on the territory of Ukraine] Kiev: Naukova dumka [in Ukraine].

Goshkevich V.I. (n.d.) Klady i drevnosti Khersonskoy gubernii/ [Treasures and antiquities of Kherson province] (N.p). Retrieved from Webmastewebmaster@library.kr.ua. [in Russian]

Kropotkin V.V. (1961) Klady rimskikh monet na territorii SSSR. [Treasures of Roman coins in the USSR]. SAI GU 4. Moscow [in Russian]

Kukharenko YU.V. (1953) Klad yz sela Turyya. [A treasure from the village of Turia.] KSYVMK. 49 [in Russian]

Magomedov B. Chernyakhovskaya kultura. Problema etnosa. [Chernyakhovskaya culture. The problem of ethnicity]. Lyublin. Izd.:Universitet Marii Kyuri-Sklodovskoy. 2001. 290 s. [in Russian]

Peresunchak O.S. (2012) Pamyatky arkeolohii Hayvoronshchyny [Monuments of archeology of Gaivoronshchyna] Materialy IV oblasnykh kraveznavchykh Kutsenkivs'kykh chytan. – Materials of the IV regional lore studies of Kutsenko's readings. Kirovograd: Lysenko V.F. P. 71-79 [in Ukraine]

Peresunchak O.S. (2016) Chernyakhivske poselennya Bila Skelya (Kamyane-Zavallya) na Serednomu Pobuzhzhii [Chernyakhivsky settlement White Rock (Kamyane-Zavallya) on the Middle Pobuzh]- Starodavnye Prychornomorya – Ancient Black Sea. Issue XI. (pp. 427-432). Odessa: Odessa National University. I.I. Mechnykova [in Ukraine]

Peresunchak O.S. (2018) Novi pamyatky arkeolohiyi v baseyni r. Mohylyankaю [New monuments of archeology in the basin of the Mogilyanka River] – Starodavnye Prychornomorya – Ancient Black Sea Region. Issue XII. (pp. 408-413).Odesa: Odeskyy natsionalnyy universytet im. I.I.Mechnikova., [in Ukraine]

Symonovich E.A., Kravchenko N.M. (1983) Pogrebalnyye obryady plemon chernyakhovskoy kultury. [Funeral ceremonies of the tribes of the Chernyakhov culture] SAI- vyp. DÍ. 22. Moseva, Nauka. [in Russian]

Symonovych YE.O. (1952) Pamyatky chernyakhivskoyi kultury Nyzhnoho Pobuzhzhya. [Monuments of the Chernyakhiv culture of Lower Pobuzhhyia]. Arkheolohiya. Archeology. P. 150-153 [in Ukraine]

Zograf A.N. (1956) Antichnyye monety. [Ancient coins]. Materialí Institutu Arkheologii. Materials Institute of Archeology, 16, [in Russian]

Ілюстрації

Рис. 1.

Рис. 2.

Рис. 3.

Рис. 4.

Рис. 5.

Рис. 6.

Рис. 7.

Рис. 8.

Рис. 9.

Рис. 10.

Рис. 11.

Рис. 12.

Рис. 13.

Рис. 14.

Рис. 15.

Хромов Костянтин
незалежний дослідник
(Боярка) Україна
tukatimur@gmail.com

Kostyantyn Khromov
Independent Researcher
Bojarka, Ukraine
tukatimur@gmail.com

**БЛУКАЮЧИ ШЛЯХАМИ «VIA TATARICA»
(проблеми визначення торгових шляхів джучидської доби на теренах сучасної України)**

**WANDERING ALONG THE ROADS «VIA TATARICA»
(Problems of determining the trade routes of the Juchid era in the territory
of modern Ukraine)**

Анотація

У статті представлено критичний аналіз визначеного в останніх дослідженнях ймовірного маршруту сухопутного торгового шляху «Via Tatarica». Розглянуто мотивацію використання назви шляху латиницею та обґрунтовано пропозицію повернутися до старого позначення: «Татарський шлях». Запропонований у недавньому дослідженні Л. В. Воротинцева маршрут, нанесено на мапу регіону для візуального розгляду та критики (мапа 1).

Схарактеризовано ймовірний час існування *Татарського шляху*, зокрема й за нумізматичними джерелами. Для наукового аналізу взяті відомі знахідки мідних монет часів Абдаллаха (1367 – 1370), що мають розповсюдження на дійсному маршруті торгового шляху від Азака та Кафи до фортеці Баликлея¹. Відповідно до мапи, від вказаної фортеці відкривається можливість проїзду суходолом по вододілу басейнів річок Дніпро та Південний Буг. Прийнято до уваги, що наявність у масових знахідках декількох типів мідних монет з ім'ям хана Абдаллаха (1367 – 1370) можуть слугувати для визначення напрямків торгових шляхів регіону в третій чверті XIV ст.

Визначено, що час існування сухопутного торгового шляху із Криму до Львова зазначеним маршрутом не виходить за межі 1320 – 1390-х рр. Зазначено, що напрямок шляху від Перекопу до Солгата та Кафи є відгалуженням від основного напрямку північної гілки міжнародного сполучення, відомого під назвою «*Великий шовковий шлях*». Частина маршруту, яка й мала назву «Татарський шлях», починалася з Азаку й шла через західну частину Улуса Джучі до Львова. Запропоновано розглянути можливість маршруту, яким проходила ділянка шляху повз Азовське та Чорне море з переправою через річку Дніпро між початком Кінбурнської коси на лівому березі лиману та Аджигольською балкою, що між селами Дмитрівка та Солончаки Очаківського району Миколаївської області на правому березі лиману й далі вододілом річок до м. Кам'янець.

Зроблено стислий огляд монетної справи в Улусі Джучі за часів хана Токти (1290 – 1312). Показано, що данги Токти, карбовані в Сараї у 1310 р. досить масово зустрічаються у скарбах, датованих 1350 – 1360ми рр. Те саме стосується й срібних дангів двох наступних правителів Улусу Джучі. Наявність таких монет у знахідках та дангів будь-якого року карбування часів Узбека (1313 – 1341) та Джанібєка (1342 – 1357) також унеможливають датування археологічних пам'яток за датами правління цих ханів.

Чи не найперше для грошового обігу Улуса Джучі розглянуто терміносистеми, що складають основу грошової справи на території Північного Причорномор'я, що існували за добу

¹ Піворович С.Б. Монети і скарби півдня України. Херсон. 2008 р. 196 с.

існування Улусу Джучи. Визначено неможливість ототожнення грошово-вагової одиниці *asper baricati* та монетного номіналу *джучидський диртам*.

Ці терміни існують у різних терміносистемах та означають різні поняття. Інколи їхні вагові характеристики можуть збігатися, але навіть за таких умов між ними не можна ставити знак рівності.

Зважаючи на дані грошового обігу регіону, запропоновано змінити загальноприйняте датування пам'ятників та історичних подій добою «кінець XIII – XIV століття». При критичному підході до джерел встановлено, що таке широке датування розпадається та найчастіше встановлюється такий час, що починається з 30-40 рр. XIV ст. та має різні верхні дати свого існування. Так, на прикладі нумізматики пам'яток з розкопок городища Торговиця можна встановити, що у XIV ст. це місто, за даними нумізматики, (мідні монети, датовані роками правління хана Джанібєка (1342 – 1357)), існувало лише у 1340 – 1360 рр.

Використання знань інших галузей історичної науки, зокрема таких, як нумізмістика та картографія, вимагає залучення до вивчення пам'яток фахівців із цих галузей.

Annotation

The aim of the study. Determination of the geographical direction and time of existence of the «Via Tatarica» trade road. An overview of methodological approaches to the use of data from numismatics and written sources.

Designation of cities from the list of trade road «Via Tatarica» on the map. For greater clarity, part of the region map was used.

A brief overview of the stages of the coinage in Ulus Juchi during the reign of Toqtu khan (1290-1312). Cautions against the dating of any monuments at the end of the 13th century in the presence of unattributed coins bearing the name of this khan. Suggestions for dating the existence of the «Via Tatarica» trade road with reliable sources.

Main results of the study. The geographic location of the cities listed on the «Via Tatarica» trade road illustrates the inappropriate use of this road.

Identification of inconsistency between the terms «asper baricati» in the terminology of Genoese notarial documents and «juchid dirhams» among the coin denominations.

A brief overview of the term system of Genoese notarial acts does not allow the sign of equality between the money-weight term “asper baricati” and the name of the coin denomination Ulus Juchi – «dirham», or any other. These are different terms that exist in different terminology systems and define different concepts. Sometimes their weight characteristics may coincide, but even under such conditions it is impossible to place an equal sign between them.

The coin case of Ulus Juchi during the reign of Toqtu khan (1290-1312) has two distinct periods. They are separated by money reform, held in 1310. The essence of this reform – the replacement of a large number of money and weight systems and coin systems into a single system, based on several units of weight and the only coin denomination – dang. Silver coins – dangs with the name of Toqtu khan, which were minted in Saray in 1310, are well known among the numerous treasures. These treasures are often dated to the middle or second half of the 14th century on the coins of the third quarter of the 14th century. Most modern scientific research on archeological monuments, which is on the list of this work, in particular at Torgovytsi, does not have a clear definition of the types and time of minting silver coins with name of Toqtu khan. Therefore, such data cannot be used to date the monument from the beginning of the reign of the khan, that is, the end of the 13th century. Moreover, the presence in the finds of coins in 1310 minting at all cannot surely testify that they fell into the archaeological layer precisely during the reign of Toqtu khan.

Changing the standard dating of monuments and historical events of the «end of the 13th – 14th c.»). Often, in a critical approach, such a broad dating disintegrates and establishes a more realistic time that

begins with 40-80 years of the 14th c. The use of knowledge in other branches of historical science, such as numismatics and cartography, requires the involvement of specialists from these fields to be attracted.

For the first time, the use of the term «asper baricati» is considered in the light of a given term system, which forms the basis of monetary case in the territory of the Northern Black Sea Coast. It is clearly stated that the term «asper baricati» has no dials with any coins denomination of Juchids. Briefly and affordably, the peculiarities of the coin case in Ulus Juchi during the reign of Toqtu khan (1290-1312) are considered. It is response to the impossibility of dating events and monuments during the reign of this khan, based on insufficiently attributed or no dated coins, which are used in modern historiography.

Ключові слова: грошова система; терміносистема; «asper baricati», Генуя, Північне Причорномор'я, Улус Джучи, Великий шовковий шлях, Татарський шлях «Via Tatarica».

Keywords: monetary system; system terms; Genoa; “asper baricati”; Great Silk Road; Northern Black Sea Region; Ulus Juchi; «Via Tatarica».

В останні роки маємо ряд наукових праць, в яких досліджено торгіві шляхи на теренах сучасної України у період джучидської доби (середина XIII – перша половина XV ст.). Насамперед, це стосується реконструкцій маршруту сухопутного торгового шляху вздовж північного узбережжя Чорного моря, який мав напрямок від Кримських міст до Львова. В дослідженнях цей шлях називають «Via Tatarica», або *Татарський шлях*¹.

Чи можна розглядати цю назву лише як власну назву конкретного маршруту? Адже лапки та латиниця у назві, відповідно до сучасного правопису, вказують на саме таку трактовку назви. Наведемо кілька прикладів. Праця з назвою «La Via Tatarica» показує загалом грошовий обіг у Північному Причорномор'ї у XIII – XVI ст. та не містить жодної вказівки на маршрут шляху², розглядаючи таку назву як сукупність усіх контактів Європи з *Татарським світом*. У інших випадках реконструкція маршруту виглядає примітивною та ніяк не аргументованою джерелами³. Ще одна частина дослідників взагалі вживають назву у множині – *Татарські шляхи*, хоча і для більш пізнього часу їх існування⁴.

Не відволікаючись на розгляд можливих значень назви Татарський шлях між загальним напрямком торгівельних відносин (route), сукупністю торгових та військових шляхів із Орди та цілком конкретним шляхом, що існував за визначеним маршрутом (road) у золотоординський час, ми спробували проаналізувати лише декілька останніх досліджень, що вивчали цей шлях саме у другій його якості (road).

¹ Арсланов А. М. Сухопутные торговые маршруты в западной торговле Золотой Орды второй половине XIII – первой половины XIV в. Грамота. № 6 (44) Ч. II. Тамбов. 2014. С. 15-18; Воротынцев Л. В. Татарский торговый путь («Via Tatarica») в системе международной торговли XIII – XV вв. Золотоординское обозрение. Т. 7, № 1. Казань, 2019. С. 77-89; Козубовський Г. А. Дані нумізматички про торгівельні шляхи в Україні в середині XIV ст. Археологія. № 3. К., 2012. С. 75-82; Осипян А. Возникновение армянских торговых колоний во Львове и Каменце-Подольском и их роль в торговле со странами Причерноморья и Восточного Средиземноморья во второй половине XIII – первой половине XV в. Исследования по истории Восточной Европы. Вып. 5. Мн., 2012. С. 54-84. та інші.

² Yarovaia E., Slepova T. La Via Tartarica. Lo Stile Dello Zar. Arte e Moda tra Italia e Russia dal XIV al XVIII secolo. Exhibition catalogue. Prato. Milano, 2009. 19-21.

³ Огуй А. Молдавский торговый путь: образование, расцвет, упадок (XIV–XVII вв.). Русин. № 04(22). Кишинёв: Татьяна. 2010. С. 45-61.

⁴ Кісь Я.П. Татарські шляхи на Україні в XVI–XVII ст. Жовтень. 1986. № 4. С. 134–136.

Ще одна прикра несподіванка виявилась у самій назві шляху латиницею. Річ у тим, що назва шляху «Via Tatarica» ніде не була відомою, за винятком праць сучасних українських та російських дослідників. Хоча, один чи два рази згадувалася в сучасних електронних засобах інформації Литви. Намагання звернутися в пошуках такої назви до праць вітчизняних дослідників початку – середини ХХ ст. виводить нас на суто слов'янську назву *Татарський шлях*. Таким чином, нами було вирішено повернутися до традиційних норм правопису.

Наприкінці липня 2019 р. побачила світ перша частина сьомого номеру наукового журналу «Золотоордынское обозрение», що видається в Казані (РТ, РФ). Одна з робіт¹ нас дуже зацікавила тим, що містила досить дивовижну, на наш погляд, інформацію щодо маршруту та часу існування одного з торговельних шляхів навколо Чорного моря, відомого нам в деяких дослідженнях, як «Via Tatarica» або *Татарський шлях*. У цьому дослідженні, зокрема в нумізматичній частині, ми побачили ряд систематичних помилок, що також досить регулярно з'являються в сучасних вітчизняних та зарубіжних наукових працях. І, звісно, нагода звернутися до їхньої загальної критики цілком співпала з можливістю представити власну точку зору на проблему та запропонувати своє бачення маршруту ланки шляху від Азака та Кафи до Кам'янця на Смотричі.

Наша невелика розвідка представляє кілька напрямів дослідження, а саме: географія, хронологія, нумізматика.

1. *Географія*. Останнє дослідження Л. В. Воротинцева² пропонує наступний маршрут сухопутного шляху «Via Tatarica» (мапа 1): Кафа → Солгат (мапа – ● 1, 2) → Таванська переправа (мапа – ● 3) → шлях (без точного позначення маршруту та місць переправи через саму велику ріку на шляху – р. Бог) вздовж чорноморського узбережжя до городища Маяки на р. Дністер (мапа – ● 4) → Ак-Керман (суч. Білгород-Дністровський) (мапа 1– ● 5) → ординське місто на теренах сучасного селища Костешти (Яловенський р-н, Молдова, далі – «Костешти») (мапа – ● 6) → Старий Орхей (далі –Шехр ал-Джадід) (мапа – ● 7) → сучасне Торговицьке городище (далі Торговиця) (мапа – ● 8) → Кам'янець (суч. Кам'янець-Подільський) → Теревівль → Золочів → Львів → далі в Польщу³.

Якщо зауважень до частини маршруту від Кам'янця до Львова практично немає, то ділянка від Перекопа й до шляху в напрямку до Кам'янця нас здивувала. Відрізок шляху між Таванською переправою на р. Дніпро та переправою через р. Дністер на городище Маяки нагадує якийсь заплутаний у міждріччі між правим берегом Дніпра біля Таванської переправи та лівим берегом Дністра в городища Маяки загальний напрямок, ніж точно визначений маршрут шляху, що на думку автора, існував більш ніж століття. Не зазначені місця переправ через річки Буг Інгулець та Інгул (якщо такі існували) та інші річки, що становлять річковий басейн Дніпра, Бугу та Дністра.

Аналізуючи запропонований маршрут, ми бачимо у ньому потребу в подвійній переправі через р. Дністер (городище Маяки та десь ще (автором це не зазначено), щоб дістатися заявленої у переліку міст на шляху Торговиці, або від Торговиці того ж Кам'янця. Додавання до цього до шляху міст, розташованих у міждріччі Дністра та Пруту, таких як Ак-Керман, «Костешти» та Шехр ал-Джедід не є, на нашу думку, логічним, та ніяк не підтверджено автором дослідження будь-якими джерелами. На нашу думку, шлях через Ак-Керман та Маяки є частиною іншого шляху, що йшов морем від Кафи до Ак-Керману й далі сухопутною дорогою правим берегом Дністра. Але річ зараз не про цей маршрут.

¹ Воротинцев Л. В. «Татарский» торговый путь («Via Tatarica») в системе международной торговли XIII – XV вв. Золотоордынское обозрение. Т. 7, № 1. Казань, 2019. С. 77-89.

² Нами взято до розгляду саме це дослідження, як найновіше, що зібрало достатньо посилань на праці сучасних науковців з даної теми.

³ Воротинцев Л. В. «Татарский» торговый путь... С.79

Не менш дивним є залучення до маршруту *Татарського шляху* до Львова міста Торговиця. Нагадаю, місто Торговиця було розташоване на р. Синя Вода (сучас. р. Синюха), що є лівою притокою Бугу (див. наведену мапу). Місто це було розташовано далеко на північний схід від Ак-Керману. Запропонований Л. В. Воротинцевим маршрут вимагав від караванів повторної подорожі від Дністра з переправою через нього й далі, через малозаселений та небезпечний відрізок шляху до Бугу та, знову ж таки, переправою через нього. Це ще не беремо до уваги численну кількість приток, які можна легко побачити на гідрографічній сітці України в Інтернеті, та які мали проходити каравани на своєму шляху.

Яке відношення це місто (Торговиця) мало до відрізка шляху «Via Tatarica», що, за твердженням автора, пролягав від Таванської переправи **вздюж** (виділено автором) берега Чорного моря до Ак-Керману а далі, на північ, вздовж р. Дністер до Кам'янця, та ще в запропонованому автором маршруту порядку просування торгових караванів нам, наразі, незрозуміло.

Чи не єдиним більш-менш вірогідним поясненням такого маршруту торгового шляху є намагання автора цієї реконструкції підтвердити існування цього *Татарського шляху* з кінця XIII ст. Так, на його думку, поселення на місці Торговицького городища датується за знайденим нумізматичним матеріалом, серед якого наявні срібні монети хана Токти (1290 – 1312) кінця XIII ст. Проте ніхто з попередніх дослідників цієї дуже цікавої археологічної пам'ятки ніколи так її не датував. Час існування пам'ятника нумізмат Г. А. Козубовський датує «кінцем першої – початком другої половини XIV ст.» згідно з відомими там знахідками, датованих мідних монет¹. Це дуже слушне спостереження вченого та цілком правильна обрана ним методика дослідження. А найбільш вірогідною датою руйнування та загибелі міста в XIV ст. залишається 1362 р. – рік битви на Синіх Водах. Загалом, час існування Торговиці у золотоординську добу дуже малий, десь з 1340-х по середину 1360-х рр., тобто 20 – 25 років. Його справжня історія, мета заснування, будівництво та плани на майбутнє, яким не довелося втілитися внаслідок руйнування під час литовської експансії Ольгерда на початку 1360-х рр., ще чекає на свого дослідника.

Слід визначити, що це не перша спроба долучити Торговицю до цього шляху. У 1967 р. це зробила дослідниця Н. О. Соболева². Таке її твердження викликало критику з боку М. Ф. Котляра³. Він у досить категоричній формі зауважив: «Недостатнє знайомство з даними письмових джерел призвело Н. О. Соболеву до необґрунтованого твердження щодо напрямків ряду торговельних шляхів Східної Європи XIV – XV ст. Наприклад, вона вважає, що *Татарський шлях* проходив через Торговицю [9], тоді як, насправді, він вів зі Львова до Кам'янець-Подільського, а звідти, через степи Північного Причорномор'я і степовий Крим, – до генуезької колонії Кафи [10]...»⁴, обґрунтовуючи своє твердження через посилання на *Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa*⁵.

Ні про яке існування сухопутного торговельного шляху між Солгатом чи Кафою та Ак-Керманом наприкінці XIII ст. нам не говорить й наведена автором згадка міста «*Malvocastrum*» у нотаріальному акті, завіреному у місті Кафа нотаріусом Lamberto di Sambuceto про надання кредиту у 800 «*asper baricati*», що датовано 28 травня 1290 року⁶.

¹ Козубовський Г. А. Дані нумізматичні про торговельні шляхи в Україні в середині XIV ст. Археологія. 2012. № 3. К., С. 77.

² Соболева Н. А. К проблеме обращения пражских грошей в русских землях в 14 – 15 вв. Вестник Московского Университета, 1967, № 2, С. 53.

³ Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. К.: Наукова думка, 1971. 174 с.

⁴ Там само. С. 66-67.

⁵ Piekosiński F., *Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa 1257 – 1506*, Cz. 1-3, Kraków 1879. P. 146, CIV, 1403.

⁶ Balard M. *Gênes et l'outre-mer*. Volume 1, Les actes de Caffa du notaire Lamberto di Sambuceto, 1289–1290. Paris: Mouton & Co. 1973. P. 203, #569 (в рецензованому тексті помилково наведено посилання (31) на іншу працю Michel Balard).

Загальновідомо, що Ак-Керман з XIV ст. був відомий як місто та порт, що стояло на шляху різних морських і річкових сполучень між іншими портами на Чорному морі та річкового шляху по Дністру. Проте дослідники зазначають, що «Malvocastrum» («Монкастро»), швидше всього, в кінці XIII ст. не відігравав ще помітної ролі в італійській торгівлі. І якщо в нотаріальних актах «Монкастро» згаданий лише один раз, то в портулані кінця XIII ст. він взагалі не фігурує»¹.

Тож включення цього міста саме до цього шляху наприкінці XIII ст. лише за згадку «asper baricati» та ще й в якості «джучидських диргемів» в одному нотаріальному акті з Кафи 1290 р. не має жодної підстави. Ще менше підстав залучати його до основного маршруту *Татарського шляху* в наступні століття, тому що це місто пізніше було включене до складу *Молдовського шляху*². Що ж до рівності термінів «asper baricati» та «джучидський диргем», то повернемося до цього трохи пізніше.

Таким чином, вилучивши Торговицю та відрізок шляху правим берегом р. Дністер (Маяки → Ак-Керман → «Костешти» → Старий Орхей (Шехр ал-Джедід)) з переліку населених пунктів на ймовірному маршруті «Via Tatarica», можемо з деякими допущеннями реконструювати можливий маршрут сухопутного *Татарського шляху* та визначити час його існування, про що й піде мова далі, у висновках.

Незрозумілим для нас є твердження автора про те, що товари для Улусу Джучи на початок цього шляху в Кафі надходили морем із Трапезунда та інших портів Малої Азії через південний напрямок «Великого шовкового шляху» через Самарканд → Султанію → Тебріз → Трапезунд³. Якщо це, припустимо, так і було, то лишаються незрозумілими аргументи автора такої реконструкції про неможливість постачання товарів до Кафи внаслідок військових дій між ханами Улусу Джучі та Ільханами. Ми знаємо, що всі ці сутички були на суходолі й ніяким чином не заважали сполученню по морю. Ніхто не забороняв торговельні стосунки морським шляхом між портами Трапезунда, Пери та Криму та будь-якими іншими на Чорному чи Середземному морях. Бодай з 1274 р. морська торгівля між різними портами Чорного та Азовського морів добре відома та зафіксована генуезькими нотаріальними документами⁴.

Також у ці самі роки ніхто не забороняв використовувати й північну гілку Великого шовкового шляху, що йшла через Хорезм → Сарайчук → Хаджи Тархан → (1 варіант шляху) Сарай → Бельджамен → Переволок → Азак (Тану), чи (2 варіант шляху) Хаджи Тархан → Маджар → Азак (Тану), а звідти на переправи через р. Дніпро (наприклад, на Таванську переправу) й далі на Східну Європу, навіть оминаючи Крим. Саме цим маршрутом у зворотньому напрямку, із Солгату через Азак (Тану) і далі на південь, подорожував на початку 1330-х рр. Ибн-Батута, долаючи відстань від Кафи до Маджара, поряд з яким у 1334 р. була розташована Ставка (Орда) хана Узбека (1312 – 1340).

Дивовижно, але Л. В. Воротинцев навіть не розглядає можливості існування цього шляху, вважаючи що «північною гілкою «Великого шовкового шляху» у 40-х – середині 60-х рр. XIII ст. здійснювались торговельні зв'язки між Улусом Джучи та державою Хулагу»⁵ та розповідаючи читачам, що: «...основні позиції в структурі експортного товарообігу займали шовк, прянощі (перш за все перець) і перли. В Улус Джучи вони поставлялися південним маршрутом Великого шовкового шляху: через Самарканд, Султанію, Тебриз, Трапезунд і далі по Чорному морю у Кафу» [20]⁶. У наведеному посиланні йдеться про відомий спеціалістам заповіт вірменського

¹ Коновалова И.Г. Итальянские купцы в СевероЗападном Причерноморье в XIII в. Древнейшие государства на территории СССР: 1989. С.306.

² Огуй А. Молдавский торговый путь: образование, расцвет, упадок (XIV–XVII вв.). Русин. 2010 № 04(22). Кишинёв: Татьяна. С. 46.

³ Воротынцев Л. В. «Татарский» торговый путь («Via Tatarica») ... С. 79.

⁴ Bratianu G. I. Recherches sur le commerce génois dans la Mer Noire au XIIIe siècle. Paris, Geuthner, 1929. 360 p.

⁵ Воротынцев Л. В. Указ. сочинение. С. 79

⁶ Там само.

купця зі Львова Тайчадіна (Tauczadin filius condam Iwanis), що був складений 18 червня 1376 р.¹. Розглядаючи цей документ, автор розвідки Осіпян Олександр робить таке припущення: «Можна припустити, що ці східні товари – шовк, перець, мускат і перли – Тайчадін придбав в Кафі або вони були доставлені до Львова його кримськими партнерами»². Далі в тій самій праці йдеться про те, що «швидше всього, в Кафу шовк поставлявся з Трапезунда»³. Зауважимо, що позиції «можна припустити» і «швидше всього» є припущенням, а не твердженням автора, підкріпленим беззаперечними доказами. Додаючи до розгляду відомостей з заповіту Тайчадіна дані зі звіту Клавіхо (Ruy Gonzáles de Clavijo – посол короля Кастилії до Тимура у 1403–1405 рр.), Олександр Осіпян доходить висновку: «Таким чином, товари, що були у Тайчадіна у Львові, і перераховані в його заповіті, постачалися із Китаю, Індії, Персії, по морю через Ормуз і по суші через Самарканд, Султанію, Тебріз, Трапезунд, далі по Чорному морю в Кафу, а вже звідти Тайчадін і його партнери привозили їх до Львова. Далі в Центральну і Західну Європу ці товари постачалися через Краків»⁴. Нагадаю, йдеться про хронологічний період між 1370–1410 роками. Жодного твердження про надходження східних товарів в Улус Джучи через Кафу з південної частини Великого шовкового шляху ані в цей час, ані раніше ми не знаходимо.

Також незрозумілим є визначення Кафи як початку основного маршруту на шляху «Via Tatarica» та його подальшим напрямком суходолом у Ак-Керман і далі. Що заважало генуезьким кораблям прямувати з портів Трапезунда, Пери чи з тієї самої Кафи одразу до Ак-Кермана та направляти товари далі у Європу тамтешніми відомими сухопутними шляхами вздовж Дністра (чи в зворотному напрямку)? На це відповіді також немає.

2. *Хронологія.* У роботі Л. В. Воротинцева про «Via Tatarica» бачимо ретельно розглянуті автором військово-політичні конфлікти другої половини XIII ст. між державами Джучидів та Ільханів⁵. Проте, зазначивши, що їх закінчення за часів правління хана Токти (1290 – 1312) дало поштовх до початку активного використання «Via Tatarica», Л. Воротинцев не наводить жодної згадки про військові конфлікти між ханом Токтою та темником Ногаєм і його нащадками на іншому важливому відрізку цього шляху. Військова боротьба, що тривала на рубежі XIII та XIV ст. на величезній території між річками Сіверський Донець та Дунай, у Кримському Улусі, унеможлилювала будь-які постійні та безпечні торговельні стосунки на сухопутних торгових шляхах Північного Причорномор'я аж до початку 20-х рр. XIV ст. З урахуванням згаданих в численних джерелах і працях на цю тему подій, інформація про активне використання сухопутного відрізка шляху між Таванською переправою та Ак-Керманом до 20-х рр. XIV ст. виглядає досить абсурдною.

Також у сучасних працях авторів, що розглядають Кафу в якості процвітаючого краю на торгових перехрестях Чорного моря наприкінці XIII – початку XIV ст., немає жодної вказівки на військові сутички між ханом Токтою та генуезцями в Криму, що призвели до руйнування самими генуезцями міста Кафи у 1307 р. та занепаду міського життя і торгівельних стосунків через цей порт. Відновлення міста сталося у 1318 р., за часи правління хана Узбека (1312-1341)⁶.

¹ Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie. Lwów, 1872. T. 3. P. 49-50

² Осіпян А., Возникновение армянских торговых колоний во Львове и Каменце-Подольском и их роль в торговле со странами Причерноморья и Восточного Средиземноморья во второй половине XIII – первой половине XV в. Исследования по истории Восточной Европы. Вып. 5. Мн., РИВШ, 2012. С. 63.

³ Там само, С. 64.

⁴ Там само.

⁵ Воротинцев Л. В. «Татарский» торговый путь («Via Tatarica») ... С.79-80.

⁶ Мурзакевич Н. История генуезских поселений в Крыму. Одесса, 1837. С. 24.

Зазначимо також, що Л. Воротинцев приводить перший документ зі згадкою «Via Tatarica», який датує 1344 р. Будь-яких посилань на те, що шлях у часи свого активного існування мав саме таку назву («Via Tatarica») більше ми в дослідженні, на жаль, не побачили. За визначенням Л. В. Воротинцева, в наведеному документі шлях «Via Tatarica» згадується в контексті військових дій (осади) Джанібеком (1342-1357) міста Тана (Азак)¹. Визнаємо, що за короткий час від видання роботи Л. Воротинцева нам не вдалося ознайомитися з наведеним у посиланні джерелом, але в іншому джерелі той же самий контекст згадується під 1343² та під 1344³ роками без усякої згадки про таку назву шляху. У цих посиланнях наведено пояснення про існуючий шлях (ea via) по суші між Львовом та Таною. Тож можливість датування першої згадки саме «Via Tatarica» у 1344 р. та, взагалі, існування такої назви шляху у XIII–XIV ст. залишаємо наразі поза критикою.

Часом особливого занепаду *Татарського шляху* багатьма авторами вказується початок Великої Замятні, що припадає на початок 1360х рр.⁴. Проте той же Л. В. Воротинцев подовжує у своєму дослідженні час існування шляху мінімум до початку XV ст. Зазначаючи без цитування джерела, що на початку XV ст. «Via Tatarica» майже не згадується, автор посилається на свідокство Gilbert de Lannoy та Ambrogio Contarini про те, що з останньої чверті XIV ст. *Татарський шлях*, внаслідок втрати безпеки, позбувся своєї колишньої привабливості⁵.

Тож маємо зазначити, що відрізок сухопутного торгового шляху із запропонованою назвою «Via Tatarica» між Кафою та містами на р. Дністер і далі на захід був вкрай небезпечним і не міг повноцінно функціонувати раніше 1320-х років та пізніше 1380-х років.

Ще одним висновком нашого дослідження є те, що Кафа та Солгат, принаймні у другій – третій чверті XIV ст., взагалі відігравали другорядну роль на будь-якому сухопутному торговому шляху. Основним центром, що розподіляв товарні потоки на шляхах зі Сходу через Улус Джучи у Східну Європу, або навпаки, у цей час був Азак (Тана). Про це свідчать як дані нумізматики, визнаючи великий занепад у монетній справі Кримського Улусу у другій – третій чверті XIV ст., так і дані Francesco Pegolotti, який у своїй *Practica della mercatura* ретельно розглядає ринок, грошовий обіг та монетну справу саме Азаку (Тани)⁶.

Тож перейдемо до розгляду ще декількох важливих питань, відповіді на які може надати лише нумізmatика.

3. *Нумізmatика*. Кожний торговий шлях часів Середньовіччя супроводжують знахідки монет. Як у вигляді скарбів, так і поодиноких знахідок на місцях зупинок караванів на ночівлю чи відпочинок, біля криниць та річкових переправ, в місцях можливої небезпеки тощо. Це більшою мірою стосується обігу мідних монет, що мали регіональний характер. Аналізуючи мапу нумізmatичних знахідок мідних монет з того чи іншого регіону, можна визначити час існування того чи іншого шляху та його напрямок (маршрут).

Наразі нам невідомі ані поодинокі знахідки монет, ані скарби срібних чи мідних монет Улуса Джучі, датованих до 20-х рр. XIV ст. на визначеному Л. Воротинцевим маршруті шляху «Via Tatarica» у міжріччі р. Дніпро від Таванської переправи у напрямку до р. Дністер у районі переправи біля городища Маяки. Виключення становлять лише поодинокі знахідки у районі Кінбурнської коси на лівобережжі Дніпровського лиману та у районі сучасної Аджигольської балки на правобережжі того ж Дніпровського лиману⁷.

¹ Воротинцев Л. В. Указ. сочинение. С. 79.

² Thomas G. M. *Diplomatarium veneto-levantinum sive Acta et diplomata res venetas, graecas atque levantis illustrantia*. Venetiis: Sumptibus Societatis, 1880. pt. 1. 1300-1350. P. 267, # 139 (1).

³ Thomas G. M. *Diplomatarium veneto-levantinum* ... P. 320, # 170.

⁴ Воротинцев Л. В. «Татарский» торговый путь («Via Tatarica») ... С. 83.

⁵ Там само.

⁶ Pegolotti F. V. *La practica della mercatura*. Cambridge, Massachusetts: The mediaval Academy of America. 1936. P. 24.

⁷ Піворович В. Б. Монети і скарби півдня України. Херсон. 2008. С. 8-13.

Мідні та срібні монети, що відомі в знахідках у Побужжі, датовані кінцем першої – початком другої половини XIV ст.¹. Проте існують виключення. У матеріалах, зібраних В. Б. Піворовичем, відомі численні знахідки срібних та мідних монет часів від правління хана Абдаллаха (1367–1370) й до правління хана Токтамиша (1380–1395) включно². Такі топографічні дані стосуються території від Солгату і аж до Аджигольської балки та фортеці Баликлея.

Ми проаналізували відомості про знахідки лише одного типу мідних монет з ім'ям хана Абдаллаха (1367–1370) та із зображенням котячого хижака. Результат такого аналізу видно на наведеній у статті мапі (зображення рисунку зворотного боку такої монети з хижакком у центрі монети). Ми бачимо витягнуту смугу місць знахідок монет наведеного типу, прив'язаних до топографічних об'єктів на Лівобережжі Дніпра з переходом таких місць на правий берег та крайньою точкою їх фіксації в районі фортеці Баликлея.

З наведеної мапи ми також бачимо, що цей тип монет присутній у масових знахідках під час зборів та археологічних робіт у Азаку та на території кочової ставки біля с. Шипилівка Луганської області³. На території ставки знайдених монет цей тип стоїть на другому місці по кількості. Зараз провадяться дослідження, які мають відповісти на питання в одному чи декільком місцях були карбовані численні різновиди цього типу монети, що були знайдені на місці кочової ставки на території сучасної Луганської області.

На нашу думку, саме цей тип монет показує нам напрямок *Татарського шляху* у 60-і роки XIV ст. та місце можливої переправи. Ця думка потребує додаткових досліджень та є, на наш погляд, дуже привабливою, тому що від фортеці Баликлея відкривається досить прямий та практично такий, що не потребує ніяких переправ, шлях до Кам'янця по вододілу між Дністром та Бугом.

Щодо датування археологічних комплексів та інших об'єктів кінцем XIII ст. на підставі знахідок монет з ім'ям хана Токти (1290–1312), маємо зазначити таке. Монетна справа Улусу Джучі часів правління цього хана має два чітко розділені періоди. До 1310 р. монетна справа у різних частинах Улусу Джучі використовувала різні традиції та різні монетні системи, що утворилися в улусах з початку виникнення монетного карбування. У Криму це продовжувалося до 1307 р. Це остання відома нам дата на срібних йармаках Криму. У 1310 р. у столичному Сараї було вперше емітовано срібні монети, що були карбовані по зовсім іншій системі. Вони називалися данги й дорівнювали 1/6 срібного рахункового динара вагою у 2 міскали. 16 мідних монет у цій системі дорівнювали 1 ваговому дангу (1/6 міскалу) або 32 мідних монети дорівнювали 1 срібному карбованому дангу. Монетна система на основі цих двох дангів та мідної монети із затвердженням «височайшим повелінням» курсом перерахунку за часів правління хана Узбека (1312–1341) запанувала на всій території Улуса Джучі, за виключенням Хорезму. У Крим та прилеглі регіони нова монета потрапила лише після 1320 р., коли офіційно було припинено карбування місцевих срібних номіналів та нормалізувалась внутрішня політична та економічна ситуація. Проте широкого розповсюдження монети Токти 1310 р. набули за часів Джанібека (1342–1357) й трохи пізніше. Наприклад, скарби, що своїм складом повністю співпадають з усім переліком Торговицьких нумізматичних знахідок легко знайти в переліку скарбів джучидських монет, датованих 1360-ми рр.⁴

¹ Козубовський Г. А. Дані нумізматика про торгівельні шляхи в Україні в середині XIV ст. Археологія, 2012, № 3. К., 2012. С. 77 рис.

² Піворович В. Б. Вказ. праця. С.23-63.

³ Санджаров С. Н., Хромов К. К., Монетный комплекс времен Улуса Джучи, собранный в Луганской области (краткий обзор). Эпиграфика Востока, вып. XXXI. М., ИВ РАН 2014. С. 299-317.

⁴ Фёдоров-Давыдов Г. А. Денежное дело Золотой Орды. М.: Палеограф, 2003. 352 с.

Всі ці факти дають можливість визначати час існування в обігу сарайського дангу Токти 1310 р. карбування дуже широким хронологічним діапазоном між 1310–1360 рр. та, на жаль, не можуть служити підставою для датування археологічного об'єкта часами правління цього хана, тим більше – його початком.

Результати проведеного дослідження дозволяють зробити такі висновки:

1. *Татарський шлях* в якості торгового шляху фіксується джерелами з 1343 року. За деякими непрямыми даними дату початку роботи цього шляху можна підняти до 20-х років XIV ст.

2. Основний напрямок шляху вів від Азака до Львова, з відгалуженнями в бік переправи на Сіверському Донцю (на майбутній Кальміуський шлях), на Таванську переправу (шлях на Торговицю та Київ), у Крим до генуезького міста Кафа через Солгат, на переправу Маяки (до шляхів на правобережжі Дністра) та від витoku Кодими співпадав за маршрутом з майбутнім Кучманським шляхом¹.

3. У працях сучасних дослідників дуже часто припущення одного перетворюються в однозначні твердження іншого автора. Іноді такі твердження суперечать навіть загальновідомим фактам.

4. Наше припущення щодо наявності переправи в часи діяльності татарського шляху з лівого берега Дніпровського лиману з Кінбурнської коси на правий берег біля Аджигольської балки та прямуванням далі повз фортецю Баликлея й далі маршрутом по вододілу Дністра та Бугу лишається, на наш погляд, продуктивним.

5. Порт Кафи слід вважати важливим портом морського сполучення на Чорному морі, а не початком сухопутного шляху «Via Tatarica». Швидше, у часи небезпеки сухопутного сполучення на захід Кафа була кінцевим пунктом у північному відгалуженні Великого шовкового Шляху. Проте слід зазначити, що за часів конфлікту між Ногаєм та ханом Токтою на межі XIII–XIV ст., а потім й між генуезцями та тим же ханом, будь-яка торговельна активність Кафи є сумнівною. У 1307 р. місто піддається руйнуванню, а відновлення його відбувається лише у 1318 р.

6. Час між останньою чвертю XIII ст. та 20-ми роками XIV ст., внаслідок війни між ханом Токтою та Ногаєм і його нащадками становив загрозу для будь-якої торговельної активності у міжріччі Сіверського Донця та Дністра.

За даними письмових джерел, перша згадка про *Татарський шлях* з Азаку до Львова датована 1343 р. За згадками інших письмових джерел та аналізом нумізматичного матеріалу, час існування шляху може бути визначений між 1320–1380 рр. Можливо, пізніше таку назву мав загальний напрямок для торговельного сполучення, який оминав Молдавію з північного сходу.

7. Особливості монетної справи Улусу Джучи наразі унеможливають датування археологічних комплексів та скарбів другою половиною або кінцем XIII ст. лише на підставі наявності там будь-яких срібних монет з ім'ям хана Токти (1290-1312).

8. Грошовий термін генуезьких письмових джерел «asper baricati» є частиною терміносистеми нотаріальних актів середньовічної генуезької республіки. В цій системі були застосовані терміни, що визначали грошові та грошово-рахункові одиниці, а не монетні номінали. Наразі, з тих самих джерел достеменно відомі інші подібні грошово-вагові одиниці, які не існували у вигляді карбованої монети або ніколи, або під час складання цих джерел у XIII–XIV ст., наприклад: «asperos Soldaninos»² або «libras... boni argenti ligam et pondus Genue»³ та ін.

¹ Кісь Я.П. Татарські шляхи на Україні в XVI–XVII ст. Жовтень. 1986. № 4. С 134–136. (мапа)

² Brătianu G. I., Recherches sur le commerce génois dans la mer Noire au XIIIe siècle. Paris, P. Geuthner, 1929. P. 303-304, IV.

³ Ibid. P. 315, XIII.

Мішанина з термінів різних терміносистем у сучасних роботах є прикрою помилкою європейських авторів XIX ст., які у свій час почали величезну роботу з публікації генуезьких архівів без будь-яких знань про джучидську нумізматичку (зокрема Кримського улусу) та їх послідовників¹. Тож підкреслимо, що рівність значення термінів «asper baricati» та «джучидський дирхам» є суто умовною й можлива на практиці лише за цілого ряду обставин і припущень.

Одиниці, що мала назву «asper baricati» у нотаріальних актах генуезьких колоній, на нашу думку, відповідала будь-яка іноземна срібна монета: не генуезька, не візантійська та не трапезундська, тобто будь-яких держав за рамками домовленостей між Генуєю, Візантією та Трапезундом, що була в обігу на узбережжі Чорного та Азовського морів за межами історичного Рах Romania (від Дунаю до кордону Грузії та Трапезунду), та мала відповідну вагу в межах допустимої та рівної цій грошово-ваговій одиниці.

Література

1. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. Alexandra hr. Stadnickiego. T. 3. Wyd. staraniem Galicyjskiego Wydziału Krajowego. Lwów : Druk. Narodowa W. Manieckiego 1872. 319 s.
2. Balard M. Gênes et l'outre-mer. Volume 1, Les actes de Caffa du notaire Lamberto di Sambuceto, 1289–1290. Paris: Mouton & Co. 1973. 420 p.
3. Balard M. Gênes et L'Outre-Mer. II. Actes de Kilia du notaire Antonio di Ponzö, 1360 (Documents et recherches sur l'économie des pays byzantins, islamiques et slaves et leurs relations commerciales au Moyen Age XIII). Paris-La Haye-New York: 1980. 209 p.
4. Brătianu G. I. Actes Des Notaires Génois de Péra Et de Caffa de la Fin Du Treizième Siècle, 1281-1290. Académie Roumaine. Études et recherches. no. 2. Bucarest: Cultra nationala. 1927. 375 p.
5. Brătianu G. I. Recherches sur le commerce génois dans la mer Noire au XIIIe siècle. Paris : P. Geuthner. 1929. 359 p.
6. Bratianu G. I. Recherches sur Vicina et Cetatea Alba. Contributions a l'histoire de la domination byzantine et tatar et du commerce genois sur le littoral roman de la mer Noire. Bucuresti. 1935. 195 p.
7. Pegolotti F. B. La practica della mercatura. Cambridge, Massachusetts: The mediaval Academy of America. 1936. 443 p.
8. Thiriet F. Regestes des deliberations du senat de Venise concernant la Romanie T. I (1329-1399). Paris, La Haye: Mouton, 1958. 246 p.
9. Thomas G. M. Diplomatarium veneto-levantinum sive Acta et diplomata res venetas, graecas atque levantis illustrantia. Pars. 1. (1300-1350). Venetiis : Sumptibus Societatis. 1880. 410 p.
10. Yarovaya E., Slepova T. La Via Tartarica. Lo Stile Dello Zar. Arte e Moda tra Italia e Russia dal XIV al XVIII secolo. Exhibition catalogue. Prato. Milano, 2009. 19-21.
11. Арсланов А. М. Сухопутные торговые маршруты в западной торговле Золотой Орды второй половине XIII – первой половины XIV в. Грамота. № 6 (44) Ч. II. Тамбов. 2014. С. 15-18.
12. Воротынцев Л. В. Татарский торговый путь («Via Tatarica») в системе международной торговли XIII – XV вв. Золотоордынское обозрение. Т. 7, № 1. Казань, 2019. С. 77-89.
13. Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв. М.: Наука, 1985. 246 с.
14. Кісь Я.П. Татарські шляхи на Україні в XVI–XVII ст. Жовтень. 1986. № 4. С 134–136.
15. Козубовський Г. А. Дані нумізматички про торгівельні шляхи в Україні в середині XIV ст. Археологія. № 3. К., 2012. С. 75-82.

¹ Хромов К.К. Аспр барикати. К вопросу о денежных единицах в итальянских источниках второй половины XIII – 30-х годов XIV века. XX Всероссийская нумизматическая конференция. Великий Новгород 16-20-апреля 2019 г. М., 2019. С. 95-97

16. Коновалова И.Г. Итальянские купцы в СевероЗападном Причерноморье в XIII в. Древнейшие государства на территории СССР. Москва: Наука, 1989. С. 301-309
17. Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. К.: Наукова думка, 1971. 174 с.
18. Мурзакевич Н.Н. История генуэзских поселений в Крыму / сост. Николаем Мурзакевичем. Одесса: В Гор. тип., 1837. [2], III, 91, V, [3] с., [3] л. ил.
19. Огуй А. Молдавский торговый путь: образование, расцвет, упадок (XIV–XVII вв.). Русин. 2010 № 04(22). Кишинёв: Татьяна. С. 45-61.
20. Осипян А. Возникновение армянских торговых колоний во Львове и Каменце-Подольском и их роль в торговле со странами Причерноморья и Восточного Средиземноморья во второй половине XIII – первой половине XV в. Исследования по истории Восточной Европы. Вып. 5. Мн., 2012. С. 54–84.
21. Піворович С.Б. Монети і скарби півдня України. Херсон. 2008. 196 с.
22. Санджаров С.Н., Хромов К.К., Монетный комплекс времен Улуса Джучи, собранный в Луганской области (краткий обзор) // Эпиграфика Востока, вып. XXXI. М., ИВ РАН 2014. С.299-317.
23. Скржинская Е. Ч. (редактор). Барбаро и Контарини о России. К истории итало-русских связей в XV в. Л.: Наука. 1971. 274 с.
24. Соболева Н. А. К проблеме обращения пражских грошей в русских землях в 14 – 15 вв. ВМУ, 1967, № 2, С. 49 – 61.
25. Фёдоров-Давыдов Г. А. Денежное дело Золотой Орды. М.: Палеограф, 2003. 352 с
26. Хромов К.К. Аспр барикати. К вопросу о денежных единицах в итальянских источниках второй половины XIII – 30-х годов XIV века // XX Всероссийская нумизматическая конференция. Великий Новгород 16-20 апреля 2019 г. М., 2019. С.95-97.

References

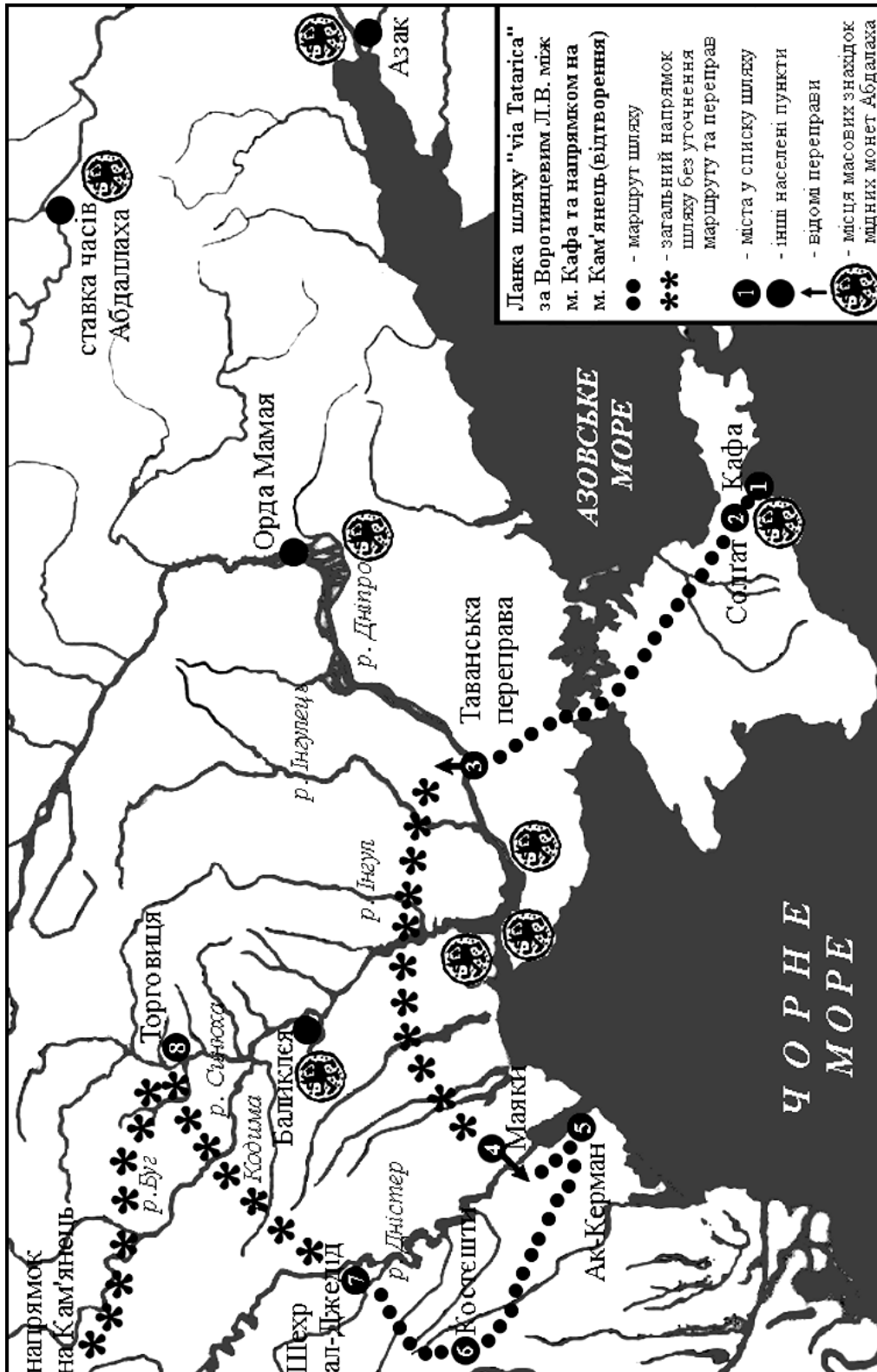
- Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. Alexandra hr. Stadnickiego. (3). Wyd. staraniem Galicyjskiego Wydziału Krajowego. Lwów: Druk. Narodowa W. Manieckiego 1872. [in Poland, Latin]*
- Arslanov A. M. (2019). *Sukhoputnye torgovye marshruty v zapadnoy torgovle Zolotoy Ordy vtoroy poloviny XIII – pervoy poloviny XIV v.* [Overland trade routes of the Western trade of the Golden Horde the second half of the 13th – first half of 14th century]. *Gramota.* (6(44)). Tambov, 2014. 15–18. [in Russian]
- Balard M. (1973). *Gênes et l'outre-mer. Volume 1, Les actes de Caffa du notaire Lamberto di Sambuceto, 1289–1290.* Paris: Mouton & Co. [in French]
- Balard M. (1980). *Gênes et L'Outre-Mer. II. Actes de Kilia du notaire Antonio di Ponzö, 1360 (Documents et recherches sur l'économie des pays byzantins, islamiques et slaves et leurs relations commerciales au Moyen Age XIII)* [Genoa and Overseas. II. Acts of Kilia by the notary Antonio di Ponzö, 1360 (Documents and research on the economy of the Byzantine, Islamic and Slavic countries and their commercial relations in the Middle Ages XIII)]. Paris-La Haye-New York: [in French]
- Brătianu G. I. (1929). *Recherches sur le commerce génois dans la mer Noire au XIIIe siècle.* [Research on Genoese trade in the Black Sea in the 13th century]. Paris : P. Geuthner. [in French]
- Bratianu G. I. (1935). *Recherches sur Vicina et Cetatea Alba. Contributions a l'histoire de la domination byzantine et tatar et du commerce génois sur le littoral roman de la mer Noire.* [Research on Vicina and Cetatea Alba. Contributions to the history of Byzantine and Tartar domination and the Genoese trade on the Black Sea Roman coast]. Bucuresti. [in French]

- Brătianu G.I. (1927). *Actes Des Notaires Génois de Péra Et de Caffa de la Fin Du Treizième Siècle, 1281-1290*. [Notarial Acts Genoa of Pera and Caffa of the End of the Thirteenth Century, 1281-1290]. *Académie Roumaine. Études et recherches*, (2). Bucarest: Cultra nationala. [in French]
- Egorov V. L. (1985). *Istoricheskaja geografija Zolotoj Ordy v XIII-XIV vv.* [The historical geography of the Golden Horde in the XIII – XIV centuries]. Moscow: Nauka. [in Russian]
- Fjodorov-Davydov G. A. (2003). *Denezhnoe delo Zolotoj Ordy*. [Money business of the Golden Horde]. Moscow: Paleograf. [in Russian]
- Hromov K.K. (2019). *Aspr barikati. K voprosu o denezhnyh edinicah v ital'janskikh istochnikah vtoroj poloviny XIII – 30 h godov XIV veka* [On the issue of monetary units in Italian sources of the second half of the XII – 30s of the XIV century] *XX Vserossijskaja numizmaticheskaja konferencija. Velikij Novgorod 16 – 20 aprelja 2019 g.* Moscow, 95-97. [in Russian]
- Kis' Ya.P. (1986). *Tatars'ki shliakhy na Ukraini v XVI–XVII st.* [Tatar roads in Ukraine in the XVI-XVII c.]. *Zhovten'*. 1986.(4). Kyiv. 134–136. [in Ukraine]
- Konovalova I.G. (1989). *Ital'janskie kupcy v SeveroZapadnom Prichernomor'e v XIII v.* [Italian merchants in the Northwest Black Sea in the XIII century]. *Drevnejshie gosudarstva na territorii SSSR*. Moskva: Nauka 301-309 [in Russian]
- Kotljars' M. F. (1971). *Groshovij obig na teritorii Ukraini dobi feodalizmu*. [These numismatics about trade routes in Ukraine in the middle of the XIV century]. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukraine]
- Kozubovs'kyj H. A. (2012). *Dani numizmatyky pro torhivel'ni shliakhy v Ukraini v seredyni XIV st.* [These numismatics about trade routes in Ukraine in the middle of the XIV century]. *Arkheolohiia*. (3). Kyiv, 75-82. [in Ukraine]
- Murzakevich N.N. (1837) *Istoriya genue'zskix poselenij v Krymu / sost. Nikolaem Murzakevichem*. [History of Genoese settlements in Crimea / comp. by Nikolai Murzakiewicz]. Odessa: Gorodskaya Tipografija, 1837, 104. [in Russian]
- Oguy A. (2010). *Moldavskij torgovyj put': obrazovanie, rascvet, upadok (XIV–XVII vv.)* [Moldavian trade road: education, prosperity, decline (XIV – XVII centuries)]. *Rusin*. 2010 (04(22)). Kishin'jov: Tat'jana. 45 61. [in Russian]
- Osipyany O. L. (2012). *Vozniknovenie armyanskikh torgovykh kolonij vo L'vove I Kamienets-Podol'skom i ikh rol' v torgovle so stranami Prichernomor'ya i Vostochnoy Evropy vo vtoroy polovine XIII – pervoy polovine XV v.* [The emergence of Armenian trade colonies in Lviv and Kamianets-Podilskyi and their role in trade with the countries of the Black Sea and Eastern Europe in the second half of the 13th – the first half of the 15th century]. *Studia Historica Europae Orientalis. Issledovaniya po istorii Vostochnoy Evropy*. (5). Minsk. 53–84. [in Russian]
- Pegolotti F. B. (1936). *La pratica della mercatura*. [The practice of trade]. Cambridge, Massachusetts: The mediaval Academy of America. [in Italian, English]
- Pivorovych S.B. (2008). *Monety i skarby pivdnia Ukrainy* [Coins and Treasures of the South of Ukraine] (1) Kherson. 2008. [in Russian, Ukrainian]
- Sanzharov S. N., Khromov K. K. (2014). *Monetnyj kompleks vremen Ulusa Dzhuchi, sobrannyj v Luganskoj oblasti (kratkij obzor)*. [Coins complex of Ulus Dzhuchi from the Luhansk region (short review)]. *Jepigrafika Vostoka* (XXXI). Moscow: Institut Vostokovedenija RAN. 299-317. [in Russian]
- Skrzhinskaja E. Ch. (Ed). (1971). *Barbaro i Kontarini o Rossii. K istorii italo-rossijskikh svjazej v XV v.* [On the history of Italian-Russian relations in the 15th century.]. Leningrad: Nauka. [in Russian]
- Soboleva N. A. (1967). *K probleme obrashhenija prazhskikh groshej v russkikh zemljah v 14 – 15 vv.* [To the problem of the circulation of Prague pennies in Russian lands in the 14th – 15th centuries] *Vestnik Moskovskogo Universiteta* (2). Moscow. 49-61. [in Russian]
- Thiriet F. (1958). *Regestes des deliberations du senat de Venise concernant la Romanie T. I (1329-1399)*. [Registries of the deliberations of the senate of Venice concerning Romania T. I (1329-1399)]. Paris, La Haye: Mouton, [in French]

Thomas G. M. (1880). *Diplomatarium veneto-Levanticum : sive, Acta et diplomata res venetas, Graecas atque Levantis illustrantia*. Venetiis : Sumptibus Societatis. [I]. Pars 1. (1300-1350). Venetiis: Sumptibus Societatis. [in Latin, Italian]

Vorotyntsev L. V. (2019) «Tatarskij» torgovyj put' («Via Tatarica») v sisteme mezhdunarodnoj torgovli XIII XV vv. [The «Tatar» Trade Route («Via Tatarica») in the International Trade System of the 13th-15th centuries]. *Zolotoordynskoe obozrenie*, (7.1), Kazan'. 77-89. [in Russian].

Yarovaya E., Slepova T. (2009). *La Via Tartarica. Lo Stile Dello Zar. Arte e Moda tra Italia e Russia dal XIV al XVIII secolo*. Exhibition catalogue. Prato. Milano. 19-21. [in Italian]

Андрій Крижанівський
головний редактор журналу
«Львівські нумізматичні записки»
(м. Львів, Україна)
kryandriy@gmail.com

Andrii Kryzhanivsky
Editor-in-Chief of the journal
«Lviv numismatic notes»
Lviv, Ukraine
kryandriy@gmail.com

ВИЗНАЧЕННЯ СТУПЕНІВ РІДКІСНОСТІ ПРИ СКЛАДАННІ КАТАЛОГУ НА ПРИКЛАДІ МОНЕТ ГАЛИЦЬКОЇ РУСИ XIV-XV СТ.

DETERMINATION OF THE DEGREE OF RARITY IN THE COMPILATION OF THE CATALOG ON THE EXAMPLE OF COINS OF GALICIAN RUS' IN XIV-XV CENTURIES

Анотація

У статті розглянуто проблему перевірки правильності встановлення ступенів рідкості львівських монет XIV-XV століть. У 2007 році автором опубліковано перший каталог львівських монет, у якому були враховані всі основні типи та відміни монет, досліджені автором у найбільших музейних та приватних збірках України, Польщі, Росії, Молдавії, доповнивши їх даними про монети з музеїв Австрії, Угорщини та приватної колекції у США. З цього часу кількість відомих автору львівських монет зросла з 2000 до понад 8000 примірників. Це обумовлює актуальність складання нового каталогу з переглядом ступенів рідкості наявних монет.

У першій його версії автор наводив орієнтовну оціночну ринкову вартість всіх варіантів монет. Разом з тим, встановлення ринкової вартості окремих різновидів монет є суб'єктивною оцінкою. Натомість реальною ціною монети слід вважати результати аукціонних торгів. У другій версії каталогу подано лише вартість монети за результатами аукціонних торгів для окремих монет (звісно, що не всі різноманітні варіанти монет проходили свого часу на аукціонах – лише 67 позицій з-поміж 307, включених у каталог). Тому для решти 240 варіантів львівських монет дуже важливим стає встановлення ступеня рідкості, показники якої ми спробували максимально об'єктивно перевірити.

Спроба такої перевірки з'явилася на прикладі останнього дослідження львівських монет XIV-XV ст. У праці над новою версією каталогу вперше для середньовічних монет проведено верифікацію встановлення ступенів рідкості. При першому варіанті каталогу використано градацію рідкості, запропоновану ще Емериком Гуттен-Чапським від ступеня рідкості R3 до R*. Слід зазначити, що у наведеній градації кількості збережених монет надто великі проміжки від мінімальної кількості до максимальної, особливо для варіантів менш рідкісних. Тому для проведення верифікації правильності встановлення ступенів рідкості, крім прийнятих верхніх та нижніх меж, визначено і середню кількість збережених монет.

Abstract

This article deals with the problem of checking the correct establishing the rarity of Lviv coins of the XIV-XV centuries. In 2007 the author published the first catalog of Lviv coins, which took into account all the main types and varieties of coins, studied by the author in the largest museums and private collections in Ukraine, Poland, Russia, Moldova, adding them with the data about coins from museums in Austria, Hungary and private collections in the USA. Since then, the number of coins of Lviv known to the author has grown from 2000 to more than 8,000 pieces. This makes an actuality to compile a new catalog, including all new variants and reviewing the rarity of existing coins.

Comparing with the previous catalogue, the number of varieties of Lviv coins increased significantly to 307 positions after 178 in the first version of the catalogue. Thus, almost every variant has a photo image of the coin, which significantly increases the visibility of the submitted material, as well as confirms the existence of the distinguish features (in the first catalog there were only 90 photos of coins, and 88 coins were presented only in descriptions, without a photo).

In its first version, the author, following the example of the compilers of other catalogues, near the mark of rarity degree, gave an approximate estimated market value of all variants of coins listed in the catalog. Moreover, in private conversations many of them thought that without it the catalog would lose its attractiveness. However, establishing the market value of individual varieties of coins is a subjective assessment, and still good if there is no malicious intent.

Instead, the real price of the coin should be considered according to the auction results, which is an objective indicator of its value. The first version of the catalogue provided the approximate price of each coin and according to the actual results of the auctions. In its second version, the author left only the value of the coin according to the auction results for individual coins (of course, not all the different variants of coins passed in time at auctions – only 67 positions out of 307 items included in the catalogue). Therefore, for the remaining 240 variants of Lviv coins, it is very important to establish a rarity. Therefore, we tried our best to objectively check the rates of their rarity.

An attempt at such a verification appeared on the example of the last study of Lviv coins of the XIV-XV centuries. In the work over the new version of the catalogue for the first time for the medieval coins was verified the establishment of the rarity. In the first version of the catalogue of these coins, the author used the rarity gradation proposed by Emerick Gutten-Chapsky in the 19th century, according to which the rarities of individual stamp varieties correspond to the following number of saved coins (upper and lower bounds of the estimated number of coins) from the degree of R3 * to R3. It should be noted that in the given gradation, the number of coins stored is too long from minimum to maximum, especially for less rare variants. For example, for R4 coins, their number is in the range of 121 pcs. up to 600 pcs, and for coins with R3 rarity these frames are even larger: 601-3000 pcs. Therefore, in order to verify the correctness of the establishment of the rarities in our catalog, in addition to the upper and lower bounds accepted, the average number of coins stored for each rarity is determined. Of course, this attempt to verify the degrees of rarity, first raised in the numismatic literature, will have some remarks and ideas on how to improve the proposed method.

Information about the presence of a variety of variants of Lviv coins and their number has emerged, and we continue to emerge precisely because of the considerable interest in coins from the numismatic past of our Motherland.

In general there were a few mints in our country and the duration of their activity was shortterm. And all the finds of the coins from these mints are carefully recorded by our Ukrainian numismatists. If not now, in the nearest future there will be a great opportunity and even the obligation to compile their detailed and complete catalogues – for each Ukrainian mint. This grandiose work will perhaps be, to some extent, exemplary for numismatists from other countries, where the large number of mints does not make it possible to reflect so deeply the variety of coinage.

Ключові слова: галицький грошик, Галицька (Червона Русь), Львівський монетний двір, ступінь рідкості, каталог монет.

Key words: Galician grosz, Galician (Red) Rus', Lviv mint, rarity degree, coin catalogue.

При роботі над укладанням нового каталогу львівських монет XIV-XV століть постала проблема перевірки правильності встановлення ступенів рідкості монет.

Перша версія каталогу монет львівського монетного двору з XIV-XV століть була опублікована у 2007 році¹. Враховуючи час, необхідний для оформлення та видання книжки, автор обмежився тоді включенням у каталог різновидів, відомих станом на 2005 рік. Були враховані всі основні типи та відміни монет, досліджені автором у найбільших музейних та приватних збірках України, Польщі, Росії, Молдавії. Шляхом переписки отримано дані про монети з музеїв Австрії, Угорщини та приватної колекції у США. При складанні першої версії каталогу його автору були відомі та досліджені 1744 монети, втім лише 190 з приватних колекцій; решту знаходилися у музейних збірках.

Від того часу минуло майже 15 років. Пошуки приватних шукачів монет, озброєних сучасними металошукачами, принесли велику кількість скарбових знахідок львівських монет – понад 6000 примірників. Ця обставина вимагає складання нового каталогу, з включенням нових варіантів та перегляду ступенів рідкості наявних монет.

Порівняно з попереднім каталогом значно зросла кількість відмін львівських монет – 307 позицій при 178 у першій версії каталогу. При цьому практично до кожного варіанту наведена фотографія монети, що суттєво збільшує наглядність поданого матеріалу, а також підтверджує існування наведеної відміни (у першому каталозі було всього 90 фотографій монет, а 88 монет – подано лише в описах, без фотографії монети).

У першій його версії автор, йдучи за прикладом укладачів інших каталогів, поряд зі ступенями рідкості, навів орієнтовну оціночну ринкову вартість всіх варіантів монет, наведених у каталозі. Більше того, у приватних розмовах багато з них вважали, що без цього каталог втратить свою привабливість. Разом з тим, встановлення ринкової вартості окремих різновидів монет є суб'єктивною оцінкою, і ще добре, якщо при цьому немає злого умислу.

Натомість реальною ціною монети слід вважати результати аукціонних торгів, що є об'єктивним показником її вартості. У першій версії каталогу наводилися орієнтовна ціна кожної монети та реальні результати аукціонів. У другій його версії автор залишив лише вартість монети за результатами аукціонних торгів для окремих монет (звісно, що не всі різноманітні варіанти монет проходили свого часу на аукціонах – лише 67 позицій з-поміж 307 позицій, включених у каталог). Тому для решти 240 варіантів львівських монет дуже важливим стає встановлення ступеня рідкості.

Безсумнівно, ці ступені не можуть бути прийняті лише за бажання укладачів каталогу присвоїти монетам зі своєї колекції щонайвищого ступеню рідкості, що, на жаль, часто зустрічається у новітній нумізматичній довідковій літературі. При укладанні каталогів важливим є коректне визначення рідкості монет. Зрозуміло, що цей процес повинен бути максимально об'єктивним і не залежати від особистого бачення. Показники рідкості можуть бути прийнятими, виходячи з частоти їх появи на аукціонах, що не завжди вдається, бо не всі різновиди монет потрапляють на аукціони. Рідкісність можна приблизно оцінити і з досвіду колекціонування, проте, це теж певною мірою суб'єктивна оцінка.

Рідкісні монети з'являються, коли карбування певного номіналу чи типу відбувається дуже коротко, або у обмеженому обсязі, але, здебільшого, внаслідок допущення монетними майстрами помилок у штемпелях, що відрізняються від стандартного випуску. Ось тоді з'являється і ажіотаж у колекціонерів, які бажають володіти монетами з високим ступенем рідкості.

Як же максимально об'єктивно перевірити вірогідність визначення ступеня рідкості – це і є завданням даного дослідження. Ідеально було б порівняти ці показники з реальною кількістю збережених до наших днів монет.

Спроба такої перевірки з'явилася на прикладі останнього дослідження львівських монет XIV-XV ст. У праці над новою версією каталогу вперше для середньовічних монет проведено верифікацію встановлення ступенів рідкості.

¹ Крижанівський А. Львівський монетний двір у XIV-XV століттях. Львів. 2007. С. 177-206.

Для його опрацювання автор залучив 18 відомих дослідників-колекціонерів монет львівського монетного двору XIV-XV століть з України та Польщі. Вони поділилися інформацією про нові варіанти монет, а також даними про наявність у своїх колекціях та в інших відомих їм збірках певних рідкісних варіантів. Враховуючи доволі високу загальну рідкісність львівських монет XIV-XV ст., таку широку репрезентативність фахівців дослідження львівських монет, можна вважати достатньою умовою для встановлення рідкісності монет у каталозі. Завдяки їм стало можливим встановити не лише практично всі наявні варіанти, а й найголовніше – їх кількість, що своєю чергою дозволило досить об'єктивно присвоїти ступені рідкісності.

Серед нових типів та відмін срібних львівських монет вдалося виявити деякі, про існування яких автор попереднього каталогу лише припускав.

Так знайдено грошики Владислава Опольського, на реверсі яких після слів „MONETA RUSSIE” додано літеру „W”, що, очевидно, означає ініціал князя (Рис. 1).

За останні роки знайдено теж рідкісні монети з реверсом, на якому лев повернутий праворуч. Одна із них – це грошик Владислава Опольського, (при складанні першої версії каталогу автор у жодній з вивчених тоді музейних та приватних колекцій такого різновиду грошика не виявив (Рис. 2).

Інша монета – нова знахідка відомого у єдиному дотепер екземплярі славнозвісного львівського півгроша Владислава Ягайла з колекції Е. Гуттен-Чапського (1828-1896). Величезною несподіванкою стала поява його другого примірника у липні 2017 року в німецькому аукціонному домі WAG, при тому ще й у набагато кращому стані збереження (Рис. 3).

Відобразивши всі можливі варіанти, наведені укладачами нового каталогу львівських монет XIV-XV ст., важливо максимально об'єктивно перевірити показники ступеня їх рідкісності, що й спробуємо зробити.

Для цього по кожному різновиду монет, включеному у каталог, розраховується можлива їх кількість, виходячи з присвоєного ступеню рідкісності. Далі ці дані підсумовуються по кожному емітенту і таким чином визначається можлива орієнтовна кількість збережених монет, визначена з показника ступеню рідкісності.

Окремо наводяться дані про фактичну кількість відомих монет у музейних збірках та у приватних колекціях. Порівнянням обох показників – орієнтовної кількості збережених монет, визначеної зі ступенів рідкісності, і фактичної кількості відомих монет у збірках – можна перевірити правильність присвоєння ступенів рідкісності, прийнятої у каталозі.

При першому варіанті каталогу цих монет автор використав градацію рідкісності, запропоновану ще визначним колекціонером Емериком Гуттен-Чапським у XIX ст. За його системою ступені рідкісності окремих штемпельних різновидів відповідають наступній кількості збережених монет (верхня та нижня межа орієнтовної кількості монет):

- R* 1 шт.
- R8 2-3 шт.
- R7 4-6 шт.
- R6 7-25 шт.
- R5 26-120 шт.
- R4 121-600 шт.
- R3 601-3000 шт.

Така градація прийнята, до речі, здебільшого й іншими укладачами каталогів монет.

Слід зазначити, що у наведеній градації кількості збережених монет надто великі проміжки від мінімальної кількості до максимальної, особливо для варіантів менш рідкісних. Наприклад, для монет з рідкісністю R4 їх кількість зазначена у межах від 121шт. до 600 шт., а для монет з рідкісністю R3 ці рамки ще більші: 601-3000 шт.

Для проведення верифікації правильності встановлення ступенів рідкості в нашому каталозі крім прийнятих верхніх та нижніх меж, визначимо і середню кількість збережених монет для кожного ступеню рідкості (Таблиця 1).

Таблиця 1.

Ступінь рідкості монети	Нижня межа кількості монет у градації рідкості	Середня кількість збережених для даної ступені рідкості	Верхня межа кількості монет у градації рідкості	Примітка
R*	1	1	1	
R 8	2	2,5	3	
R 7	4	5	6	
R 6	7	16	25	
R 5	26	73	120	
R 4	121	360	600	
R 3	601	1800	3000	

Тепер спробуймо визначити орієнтовну кількість львівських монет на підставі запропонованих нами ступенів рідкості. Для цього по кожному варіанту, внесеному в каталог, візьмемо можливу їх кількість по нижній, середній та верхній межі.

Наприклад, для різновидів 1 «а», 1 «б», 1 «а-в» і 1 «в» грошків Казимира III у каталозі наведено 7 варіантів (позицій каталогу). Одному з них присвоєно ступінь рідкості R*, двом R 8, трьом R 7 і одному R 6. Тоді, виходячи з градації таблиці 1, отримаємо можливу теоретично орієнтовну кількість грошків Казимира III різновидів 1 «а», 1 «б», 1 «а-в» і 1 «в» і вона складе від 24 шт. до 50 шт, з середнім значенням 37 шт:

Таблиця 2.

Ступінь рідкості монети	Нижня межа кількості монет у градації рідкості	Середня кількість збережених для даної ступені рідкості	Верхня межа кількості монет у градації рідкості
R* – 1 шт	1 x 1 = 1	1 x 1 = 1	1 x 1 = 1
R 8 – 2 шт	2 x 2 = 4	2 x 2,5 = 5	2 x 3 = 6
R 7 – 3 шт	3 x 4 = 12	3 x 5 = 15	3 x 6 = 18
R 6 – 1 шт	1 x 7 = 7	1 x 16 = 16	1 x 25 = 25
Разом загальна теоретична кількість грошків різновидів 1 «а», 1 «б», 1 «а-в» і 1 «в»	24	37	50

Виразуємо такі ж показники для кожного різновиду (у випадку грошків Казимира III це 1 «а», 1 «б», 1 «а-в», 1 «в», 1 «г» і 1 «е»). Склавши разом ці величини, отримаємо можливу орієнтовну кількість монет, – у нашому випадку всіх грошків Казимира III.

Ступінь рідкості монети	Нижня межа кількості монет у градації рідкості	Середня кількість збережених для даної ступені рідкості	Верхня межа кількості монет у градації рідкості
Разом для всіх різновидів Грошиків Казимира III	210	478	745

Аналогічні розрахунки проведемо для інших монет різних емітентів. Внесемо їх у графи 7-9 таблиці 2. Це є теоретичні дані щодо кількості львівських монет, вираховані на підставі наведеної у каталозі кількості варіантів та присвоєного нами ступеня рідкості.

Аналіз проведемо для кожного з емітентів – окремо для його срібних і окремо для мідних монет. Таким чином, ми отримаємо теоретично орієнтовну кількість монет на підставі наведених у каталозі варіантів та ступенів рідкості для кожного емітента. Результати аналізу зведемо у таблицю 2 (графи 7-9).

А тепер порівняймо ці показники з фактичною кількістю збережених на сьогодні монет львівського монетного двору: графи 2-6 таблиці 2. Як же заповнювалися ці графи?

У графу 2 увійшли монети, відомі автору на час складання першої версії каталогу¹. У графу 3 (дані знахідок за останні роки) включено величезний масив інформації про понад 60 шт. скарбів монет із областей центральної та західної України детально підраховані п.І. Яковелісом (повний склад цих скарбових знахідок наводиться у окремому розділі нової книжки «Монети Галицької Русі XIV-XV ст.» з новим каталогом), а також опубліковані дотепер дані про знахідки львівських монет².

Необхідно врахувати, що у графі 3 враховано, здебільшого, львівські монети, знайдені за останнє десятиліття на землях Галичини, Поділля і частково Подніпров'я. Там немає знахідок з Волині і Полісся, а також з інших держав, зокрема Польщі. У Польщі львівські монети знаходили вкрай рідко, за винятком львівських півгрошів, які завдяки своїй монетній стопі, що дорівнювала метрології коронних польських півгрошів, вільно брали участь у місцевому грошовому обігу. Мусимо врахувати цю обставину, тому у таблицю включена графа 5 з приблизною кількістю львівських монет, невідомою укладачам каталогу, а визначеною на підставі досвіду вивчення інформації про львівські монети на різних аукціонах (у т.ч. і Інтернет-аукціонах) та монетних ринках.

Отримане можливе число збережених на сьогодні монет ЛМД (графа 6) приблизно дорівнює кількості монет у середній градації ступенів рідкості (графа 8) і є меншим від кількості монет по верхній межі ступенів рідкості, зазначених у каталозі (графа 9). Такий результат є цілком логічним, оскільки не можна гарантувати, що нами правильно встановлена

¹ Крижанівський А. Львівський монетний двір у XIV-XV століттях. Львів. 2007. С. 169-170.

² Котляр М. Галицька Русь у другій половині XIV – першій половині XV ст. Історико-нумізмічне дослідження. Київ. 1968 р. с. 141; Kryżaniwskij A. Próba rekonstrukcji nie notowanych skarbów monet XIV-XV wieku na Ukrainie Zachodniej. Warszawa. Biuletyn Numizmatyczny. Nr 3 (335), 2009 r., s. 161-180; Kubiak S. Pzy współdziale V. Paszkiewiczza. Znaleziiska monet z lat 1146-1500 z terenu Polski. Inwentarz. Poznań – 1998 r. str. 367; Дергачева Л. Чешские и галицко-русские эмиссии на территории Карпато-Днестровского региона (XIV-XV вв.). Львівські нумізмічні записки. № 6-7. 2009-2010 рр. С. 11-13; Крыжанивский А. Новые находки пражских грошей на землях Украины. Деньги, экономика и общество. Реферат, прочитанный на Международном нумизматическом симпозиуме в Кошице (Словакия) 16-19 мая 2013 г.; Бакалець О. Скарби Поділля XIV – середини XVII ст. Документи та матеріали: історико-нумізмічне дослідження. Бар – Вінниця – Кам'янець-Подільський – Хмельницький – Київ. 2017 р.; Шостопал А. Скарби Черкащини. Черкаси. 2007 р.; Шостопал А. Роль і місце руських грошиків у грошовому обігу Середнього Подніпров'я в XIV-XV століттях. Львівські нумізмічні записки. № 14-15. 2017-2018 рр. с. 19-23.

можлива кількість збережених монет (графа 6) та й не всі можливі штемпельні варіанти враховано у каталозі. Їх ймовірні знахідки (в майбутньому) якраз і враховує графа 9, тому запропоновані авторами ступені рідкості слід вважати прийнятними.

Для нашого прикладу з грошиками Казимира III фактична кількість збережених на сьогодні монет складає 450 шт, що вписується у мінімальну, середню та максимальну теоретичну їх кількість, визначену зі ступенів рідкості – відповідно 210, 478 та 745 шт.

Слід зупинитися на присвоєнні найбільшого ступеню рідкості R* для унікальних львівських монет XIV-XV ст., які відомі лише у одному примірнику. Це не повинно дивувати. Автор досліджує львівські монети у різних музейних збірках та приватних колекціях з 1998 року, фіксуючи всі наявні штемпельні варіанти. Допомога дослідників-колекціонерів за останні 15 років сприяла збільшенню бази даних, що дозволяє з великою ймовірністю визначати, які монетні варіанти є вкрай рідкісними. Правда існує думка серед певної частини збирачів, що унікальними можуть вважатися лише монети великих номіналів. Дрібні ж монети, на їх думку, не є настільки важливими для них, щоб детально їх вивчати, і можливо хтось має рідкості у своїх колекціях, але не звернув наразі на них увагу. Можливо, таке й могло трапитися 30 років тому, але в сучасних умовах з доступом через Інтернет до широкої бази даних це мало ймовірно.

Присвоюючи ступінь рідкості R* – фіксуємо, що детальний розширений аналіз нумізматичного матеріалу поки що не виявив другого примірника такої монети. Зрештою, у жодному каталозі не гарантують, що з часом не знайдеться другий екземпляр такої унікальної монети. Нікому не заважало, що згаданий вище львівський півгріш Владислава Ягайла з орлом праворуч у всіх каталогах упродовж понад 100 років був відзначений саме таким ступенем рідкості R*, аж доки не знайшлася друга така монета. Навпаки, вказівки на рідкісність (подібно як і монети R8) звертають увагу на необхідність виявлення таких варіантів серед інших монет, що запобігає їх забуттю та прозябанню на дні якоїсь колекції. Майже детективна історія відбулася з цим півгрошем – його продали в німецькому аукціонному домі WAG у лоті ще з п'ятьма польськими монетами за мізерну загальну суму дещо більше 600 євро. Вона підкреслює, що саме завдяки наявній інформації про її унікальність другий примірник цієї рідкісної монети не пропав чи був знищеним, а був виявленим, придбаним (навіть на німецькому аукціоні, де цю монету не оцінили належним чином) і таким чином збереженим і введеним у науковий обіг. Під введенням у науковий обіг маю на увазі, що на другому примірнику півгроша чітко видно повну легенду та характерні особливості пуансонів букв, що дозволило по-новому датувати його та встановити нового автора виконання штемпеля цього півгроша (детальніше описується у новій книжці).

Звісно, що з врахуванням інформації про нову знахідку у новому каталозі ступінь рідкості цього півгроша понижено до R8.

Звичайно, ця спроба верифікації ступенів рідкості, вперше піднята у нумізматичній літературі, матиме певні зауваження і думки з вдосконалення запропонованої методики.

Можна навіть сказати, що у нашому випадку пощастило, бо маємо довготривалий досвід вивчення вузького прошарку нумізматичного матеріалу, яким є монети Галицької Русі XIV-XV століть, великий зафіксований обсяг відомих монет, опубліковану більш як 10 років тому першу спробу складення повного каталогу цих монет, що зацікавило збирачів і, без сумніву, допомогло виявленню нових їх відмін.

Інформація про наявність різноманітної кількості варіантів львівських монет і їх кількості з'явилася і продовжує з'являтися саме завдяки значному зацікавленню монетами з нумізматичного минулого нашої Батьківщини.

Загалом монетних дворів на території нашої держави і тривалості їх діяльності було небагато. І всі знахідки монет з цих монетарень ретельно фіксуються нашими українськими нумізматами. Як не тепер, то у найближчому майбутньому з'явиться прекрасна можливість і

навіть обов'язок скласти їх детальні та повні каталоги – для кожного монетного двору. Ця грандіозна робота стане, можливо, певною мірою зразковою для нумізматів з інших держав, де велика кількість монетних дворів не дає можливості настільки глибоко відобразити всю різноманітність монетного карбування.

Література

1. Крижанівський А. Львівський монетний двір у XIV-XV століттях. Львів, 2007. 221 с.
2. Котляр М. Галицька Русь у другій половині XIV – першій половині XV ст. Історико-нумізматичне дослідження. Київ, 1968. С. 141.
3. Kryżaniwskij A. Próba rekonstrukcji nie notowanych skarbów monet XIV-XV wieku na Ukrainie Zachodniej. Warszawa. Biuletyn Numizmatyczny. Nr 3 (335), 2009. S. 161-180.
4. Kubiak S. Pzy współudziale B. Paszkiewicza. Znaleziska monet z lat 1146-1500 z terenu Polski. Inwentarz. Poznań, 1998 r. S. 367.
5. Дергачева Л. Чешские и галицко-русские эмиссии на территории Карпато-Днестровского региона (XIV-XV в.). Львівські нумізматичні записки. № 6-7. Львів, 2009-2010. С.11-13.
6. Крыжанивский А. Новые находки пражских грошей на землях Украины. Деньги, экономика и общество. Тезисы Международного нумизматического симпозиума в Кошице (Словакия). 16-19 мая 2013 г. Кошице, 2013.
7. Бакалець О. Скарби Поділля XIV – середини XVII ст. Документи та матеріали: історико-нумізматичне дослідження. Бар – Вінниця – Кам'янець-Подільський – Хмельницький. Київ, 2017. 200 с.
8. Шостопал А. Скарби Черкащини. Черкаси, 2007. 120 с.
9. Шостопал А. Роль і місце руських грошиків у грошовому обігу Середнього Подніпров'я в XIV-XV століттях. Львівські нумізматичні записки. № 14-15. Львів, 2017-2018. С. 19-23.

References

Bakalets, O. A. (2017) *Skarby Podillia XIV – seredyny XVII st. Dokumenty ta materialy*. [The treasures of Podillia in XIV – the middle of XVII cent. The documents and materials]. Bar–Vinnytsia–Kamianets–Podilskyi–Khmelnyskyi–Kyiv. [in Ukrainian].

Dergacheva, L. (2009-2010) *Cheshskie i galicko-russkie jemissii na territorii Karpato-Dnestrovskogo regiona (XIV-XV cent.)*. [The Czech and Galician-Rus' emissions on the territory of the Carpathian-Dniester region (XIV-XV cent.)]. *L'vivs'ki numizmatichni zapiski*. 6-7. 11-13; [in Russian].

Kotliar, M. (1968) *Halytska Rus u druhii polovyni XIV – pershii polovyni XV st. Istoryko – numizmatychno doslidzhennia*. [The Galician Rus in the second half of XIV – the first half of XV cent. The historical-numismatic review]. Kyiv [in Ukrainian].

Kryżaniwskij, A. (2009) *Próba rekonstrukcji nie notowanych skarbów monet XIV-XV wieku na Ukrainie Zachodniej*. [The try to reconstruct the unpublished coin treasures of XIV-XV cent. Excavated in Western Ukraine]. *Biuletyn Numizmatyczny*. 3 (335). 161-180. [in Polish].

Kryzhanivskij, A. (2013) *Novye nahodki prazhskih groshej na zemljah Ukrainy* [The new finds of the Prague groszes on the territory of Ukraine]. (Abstract of papers). *Den'gi, jekonomika i obshhestvo*. Mezhdunarodnyj numizmaticheskij simpozium v Koshice (Slovakija). 16-19 maja 2013. [in Russian].

Kryzhanivskyi, A. (2007) *Lvivskyi monetnyi dvir u XIV-XV stolittiakh*. [The Lviv mint in XIV-XV centuries]. Lviv-2007. [in Ukrainian].

Kubiak, S. (1998) *Pzy współudziale B. Paszkiewicza. Znaleziska monet z lat 1146-1500 z terenu Polski. Inwentarz*. [With the cooperation with B. Paszkiewicz. The finds of coins of 1146-1500 from Poland. Inventory.]. Poznań. [in Polish].

Shostopal, A. (2007) *Skarby Cherkashchyny* [The treasures of Cherkashchyna]. 120 s. [in Ukrainian].

Shostopal, A. (2017-2018) *Rol i mistse ruskykh hroshykyv u hroshovomu obihu Serednoho Podniprovia v XIV-XV stolittiakh* [The role and the place of the Rus groszes in the monetary circulation of the Middle Transdnieper lands in XIV-XV cent.]. *Lvivski numizmatychni zapysky*. 14-15. 19-23. [in Ukrainian].

Ілюстрації

Рис 1. Грошик Владислава Опольського з приватної колекції з легендою реверсу „MONETA RUSSIE W”.

Рис 2. Грошик Владислава Опольського з приватної колекції з левом направо.

Рис 3. Півгріш Владислава Опольського з приватної колекції з левом направо.

Таблиця перевірки запропонованих ступенів рідкості монет ЛМД у каталозі.

	Орієнтовна кількість збережених львівських монет на сьогодні					Теоретична кількість львівських монет, визначена за ступенями рідкості, зазначеними у каталозі			Примітки
	К-сть відомих монет ЛМД на час скла-дання першої версії каталогу	Нові знахідки монет ЛМД за останні 15 років	Сумарна к-сть відомих монет ЛМД(графа 2 + графа 3)	Орієнтовна кількість монет ЛМД, не відома укладальникам каталогу	Можлива к-сть збережених монет ЛМДна сьогодні(графа 4 + графа 5)	По нижній межі у градації рідкості	По середній межі у градації рідкості	По верхній межі у градації рідкості	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
I. Срібні монети									
Грошки Казимира III	61	265	326	120	450	210	478	745	
Грошки Владислава Опольського	65	270	335	120	450	241	502	763	
Грошки Людовика Угорського	90	1715	1805	550	2350	762	2139	3521	
Грошки Владислава Ягайла	984	2610	3394	1000	4500	1696	4591	7496	
Півгроші Владислава Ягайла	420	395	815	500	1350	612	1447	2282	В графу 3 не могли бути включені знахідки в Польщі, тому у графі 5 к-сть півгрошів, відносно інших монет, децю вища
II. Мідні монети									
Денарії Казимира III	50	143	193	100	300	165	381	598	
Денарії Владислава Опольського	32	96	128	100	250	122	329	536	
Денарії Людовика Угорського	42	282	324	200	550	207	564	921	

Віталій Романкевич

доктор технічних наук, доцент
професор кафедри системного програмування
і спеціалізованих комп'ютерних систем
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут
імені Ігоря Сікорського»
(Київ, Україна)
romankev@scs.kpi.ua

Vitaliy Romankevich

Dr. hab., Assoc. Prof.
Prof. of the Department of System Programming
and Specialized Computer Systems
National Technical University of Ukraine
“Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute”
(Kyiv, Ukraine)
romankev@scs.kpi.ua

Дмитро Янов

кандидат історичних наук
молодший науковий співробітник
сектор нумізматики і торетики
Одеський археологічний музей НАН України
(Одеса, Україна)
nv63115@gmail.com

Dmytro Yanov

PhD, junior research fellow
sector of numismatics and tereutics
Odesa archaeological museum, NAS of Ukraine
(Odesa, Ukraine)
nv63115@gmail.com

A 15th CENTURY DEPOSIT OF OTTOMAN COINS DISCOVERED IN CRIMEA

КОМПЛЕКС З ОСМАНСЬКИМИ МОНЕТАМИ XV СТ., ЗНАЙДЕНИЙ В КРИМУ

Abstract

The article deals with a deposit discovered in late 2012 in the foothills of the Crimean Mountains by a private person. The deposit contains 44 Ottoman silver coins (akches). 1 akche was minted in the last year of Murad II's first reign (1444), while the others – during Mehmed II's second reign (1451–1481). These coins are dated AH 855 (5 pcs.) and 865 (38 pcs.) and were issued during 1451–1460 and 1460–1470 respectively. The majority of coins from the deposit were minted at Rumelian mints – Edirne, Novar and Serez (84.09%), while the share of Anatolian mints – Amasya, Ayasluk and Bursa, is substantially lower (13.64%), since most of the Ottoman silver mines of that time were located in Rumelia. A proportion of mints among the AH 865 akches, which are the youngest coins in the composition of the deposit under consideration, and its comparison with the similar hoards from the Romanian lands (Schinetea, Piuia Petrii) allowed to assume that its lost or concealment was in the second half of the 1460s – early 1470s.

During this period an influx of Ottoman coins to Crimea, as well as an activity of Ottoman merchants in this region has probably increased as a result of the Ottoman conquest of the largest commercial centers in Southern Black Sea region (Amastris, Sinop and Trebizond) and weakening of Genoese trade. One can not state with confidence that the deposit under consideration might be associated with the Ottoman campaign on the Genoese Gazaria and Principality of Theodoro in 1475, since in its composition the AH 875 akches, issued in 1470–1480, are absent.

Анотація

Наприкінці 2012 р. стало відомо про знахідку невеликого комплексу османських монет у передгір'ях Кримських гір. Комплекс призначався для роздрібного продажу на одному з багатьох електронних аукціонів України. У його складі представлені акче Мурада II (1421–1444, 1446–1451) 848 р. хіджри (1 екз.), а також акче Мехмеда II (1444–1446, 1451–1481) 855 р. хіджри

(5 екз.), та акче цього султана 865 р. хіджри (38 екз.). У той час як акче Мурада II датується останнім роком його першого правління – 848 р. хіджри (1444 р.), типи Мехмеда II карбувалися в 855–865 рр. хіджри (1451–1460) і 865–875 рр. хіджри (1460–1470) відповідно, оскільки дата на цих акче позначає початок періоду карбування.

Більшість монет зі складу комплексу було відкарбовано на Румелійських монетних дворах – Едірне, Новарі та Серезі (37 з 44 екз., або 84,09%). Подібне переважає характерно і для інших відомих комплексів цього періоду з румунських земель, оскільки більшість тодішніх османських срібних копалень були розташовані в Румелії. Частка анатолійських монетних дворів (Амас'ї, Аяслюка та Бурси) є помітно меншою (6 з 44 екз., або 13,64%).

Співвідношення монетних дворів серед акче 865 р. хіджри, які є молодшими монетами в складі досліджуваного комплексу, може допомогти в уточненні його датування. Серед них переважає Новар (36,84%), за яким слідує Едірне (28,95%) та Серез (18,42%). Найбільш близьким за хронологією серед відомих знахідок є комплекс Скінетя, знайдений на території Молдавського князівства, в якому молодшими монетами є також акче 865 р. хіджри. Однак у складі цього комплексу серед них помітно переважає Едірне (48,48%), за яким слідує Серез (18,18%), а частка Новара є помітно меншою (12,12%).

У той же час, за співвідношенням монетних дворів серед акче 865 р. хіджри кримський комплекс більше схожий на комплекс Піуа Петрій, знайдений на території Волоського князівства, в якому частка Новара становить 30,65%, Едірне – 31,41%, а Сереза – 14,07%. Однак у його складі присутні більш пізні акче 875 р. хіджри, які карбувалися в 1470–1480 рр. Є. Ніколає пояснює подібну різницю тим, що Волощина була більш пов'язана із західно- та центральnobалканським регіонами, в той час як Молдова – зі східnobалканським та причорноморським регіонами, чому сприяло укладення в 1456 р. договору, який збільшив обсяги морської торгівлі з Османською імперією через Білгород.

Однак з цими регіонами повинен був бути тісно пов'язаний і Крим, в той час як за співвідношенням монетних дворів досліджуваний комплекс демонструє більшу схожість з комплексом Піуа Петрій з Валахії. Отже, можливо, що подібні особливості співвідношення монетних дворів обумовлені не географічним розташуванням, а хронологічною різницею, і датування кримського комплексу є ближчим до комплексу Піуа Петрій, в той час як комплекс Скінетя є більш раннім.

Судячи з відомих знахідок, серед акче Мехмеда II, які містять дату 855 р. хіджри та карбувалися в 1451–1460 рр., монети, карбовані в Новарі, є порівняно рідкими. Це пояснюється тим, що Новар увійшов до складу Османської імперії лише в середині цього періоду – в 1455 р. Різниця у частках Новара серед акче 865 р. хіджри у складі комплексів Скінетя та Піуа Петрій свідчить про те, що масове карбування монет на цьому монетному дворі розпочалася пізніше, ймовірно не раніше середини 60-х рр. XV ст.

Таким чином, досліджуваний кримський комплекс ймовірно датується другою половиною 60 – початком 70-х рр. XV ст. Відсутність у його складі акче 875 р. хіджри не дозволяє з упевненістю зв'язати втрату або приховання цього комплексу з походом османських військ в 1475 р., результатом якого стало завоювання генуезьких колоній Криму та князівства Феодоро, а також підпорядкування Кримського ханства як васально залежної держави.

Османські монети, як і монети інших держав Малої Азії, брали участь в грошовому обігу Криму ще до османського походу 1475 р., що було обумовлено розвитком торговельних зв'язків цього регіону, провідну роль в яких грали генуезькі купці. Після завоювання Мехмедом II Константинополя в 1453 р. торгова кон'юнктура у причорноморському регіоні помітно змінилася не на користь генуезців. У 40–50-х рр. XV ст. кримський хан Хаджі Гірей (1441–1466) вийшов на ринок чорноморського регіону через порт Каламіту, який належав князівству Феодоро. Найбільш активно велася торгівля з Трапезундською імперією та бейліком Джандар. Крім того,

через Каламіту до Кирк-Єра прибували купці з Османської імперії та держави Мамлюків. З османським завоюванням генуезької фортеці Амастрії (1459 р.), столиці бейліка Джандар Сінопа і Трапезундської імперії (1461 р.), товари, які прямували з Персії та Малої Азії через Чорне море до Криму, тепер були перенаправлені до Токату, Бурси та Стамбулу, а потім – через Молдову до Польщі.

Втім, торгівля у кримському напрямку тривала, однак цього разу вона імовірно забезпечувалася головним чином османськими монетами. Менглі Гірей (1467–1515, з перервами), який прийшов до влади завдяки підтримці генуезців Кафи, зберігав з ними союзницькі відносини. Разом з тим, він був змушений зважати на проосманську орієнтацію частини впливових беків, тому продовжував сприяти розвитку торгівлі з османськими купцями.

Таким чином, незважаючи на невелику кількість опублікованих знахідок османських монет в Криму, можна припустити, що османські завоювання найбільших комерційних центрів Південного Причорномор'я сприяли збільшенню надходження османських монет до Криму подібно до того, як це сталося у молдавському Білгороді в 50–60-х рр. XV ст.

Key words: Ottoman numismatics, akche, Mehmed II, Crimea

Ключові слова: османська нумізматика, акче, Мехмед II, Крим

In late 2012 a small deposit consisted of Ottoman silver coins (akches) was reported to have been found in the foothills of the Crimean Mountains. The deposit was intended for retail at one of the many Ukrainian e-auctions. The authors managed to examine all the coins from the deposit and to obtain the metrological data and images of the majority (30 of 44 pcs., or 68.18%) of coins from the deposit (fig. 1). The deposit is represented by AH 848 akche of Murad II (AH 824–848, 850–855 / 1421–1444, 1446–1451 CE¹) (1 pc.), AH 855 akches (5 pcs.) and AH 865 akches of Mehmed II (AH 848–850, 855–886 / 1444–1446, 1451–1481 CE) (38 pcs.). While Murad II's akche is dated to the last year of his first reign – AH 848 (1444 CE), Mehmed II's types were minted during AH 855–865 (1451–1460 CE) and AH 865–875 (1460–1470 CE) respectively, as the date on these akches indicates a beginning of minting period².

The majority of coins from the deposit were minted at Rumelian mints – Edirne, Novar and Serez (37 of 44 pcs., or 84.09%). Such a predomination is characteristic to the other examined contemporary deposits discovered in the Romanian lands, since the majority of the Ottoman silver mines of that time were located in Rumelia³. The share of Anatolian mints (Amasya, Ayasluk and Bursa) is substantially lower (6 of 44 pcs., or 13.64%). At the same time, it is somewhat larger than those in the deposits from the Romanian lands, which is especially noticeable for the AH 865 akches: while in the Crimean deposit it amounts to 13.16%, in the Piuia Petrii and Schinetea deposits it amounts to 10.55 and 9.09% respectively (fig. 2)⁴.

This feature is explained by the fact that due to the geographical location, in particular the shortest trans-Pontic trade routes connecting Sinop and Trebizond with the Southern Crimean ports⁵, the trade relations of Asia Minor with Crimea were much more intensive than those with the Romanian lands.

¹ AH – anno Hegirae, CE – Common Era.

² Nicolae E. Moneda otomană în Țările Române în perioada 1451-1512. Chișinău, 2003. P. 35.

³ Pamuk Ş. A Monetary History of the Ottoman Empire. Cambridge – New York, 2000. P. 36-37; Moneda în Republica Moldova / coord. A. Boldureanu și E. Nicolae. Chișinău, 2015. P. 183.

⁴ Nicolae E. Op. cit. P. 81, 87.

⁵ Дергачева Л.В., Зеленко С.М. Монеты Трапезунда с кораблекрушения XIII века в бухте поселка Новый Свет. Сугдейский сборник. Киев–Судак, 2008. Вып. III. С. 427.

In fact, the 13th–14th centuries coins from various Asia Minor states discovered in the area between Prut and Dniester rivers (at least part of them) are believed to have come to this region via Crimea¹. It is noteworthy that the obverse type of Amasya akche (no. 2 in the catalogue below), named B*ay in S. Srećković's catalogue, has been previously unknown for this mint².

A proportion of mints among the AH 865 akches, which are the youngest coins in the deposit under consideration, can provide assistance in specifying its dating. The predominant mint among them is Novar (36.84%), followed by Edirne (28.95%) and Serez (18.42%). The AH 865 akches are the youngest coins in the Schinetea deposit as well. This deposit, found in the area of the Principality of Moldavia (now Vaslui County, Romania) is the closest in chronology to the Crimean deposit among the known finds. However, Edirne noticeably predominates among the AH 865 akches in the Schinetea deposit (48.48%), followed by Serez (18.18%), with the share of Novar being considerably lower (12.12%) (fig. 2)³.

At the same time, a proportion of mints for the AH 865 akches from the Crimean deposit is more similar to the Piua Petrii deposit, discovered in the area of the Principality of Wallachia (now Ialomița County, Romania), in which the share of Novar is 30.65%, Edirne – 31.41%, and Serez – 14.07% (fig. 2). However, in its composition there are later akches, dated AH 875, that were minted during AH 875–885 (1470–1480 CE). P. Stancu and V. Cojocaru associate the concealment of this deposit with the campaign of Stephen III the Great of Moldova (1457–1504) on the Principality of Wallachia in March 1471⁴. E. Nicolae explains such a difference in a proportion of mints by the fact that Wallachia was more closely connected with the Western and Central Balkan regions (where Novar and Serez are located), while Moldavia – with the Eastern Balkan (where Edirne is located) and Black Sea regions, which was promoted by a conclusion of a treaty in 1456 that increased seaborne trade with the Ottoman Empire via Belgorod⁵.

Nevertheless, Crimea was to be closely connected with the Eastern Balkan and Southern Black Sea regions as well, while the deposit under consideration shows a greater similarity with the Piua Petrii deposit from Wallachia by a proportion of mints. Consequently, it is possible that such features of a proportion of mints are not due to the geographical location, but to the chronological difference, and the dating of the Crimean deposit is closer to that from Piua Petrii, while the Schinetea deposit is earlier.

It should be noted that, judging by known finds, among the AH 855 akches, minted during 1451–1460 CE, the coins struck at Novar are relatively rare. This has to do with the fact that Novar was incorporated into the Ottoman Empire only in the middle of this period – in 1455⁶. Judging by the difference in the share of Novar for the AH 865 akches in the composition of Schinetea and Piua Petrii deposits, one can assume that a massive issuing on this mint began later, probably since the mid-1460s at the earliest. Novar (later known as Novabirda) eventually became one of the main Ottoman mints⁷.

Thus, the deposit under consideration probably dates to the second half of the 1460s – early 1470s. This may be evidenced by the fact that the share of AH 865 coins in its composition is 86.36%, which is close to the value of this indicator for Piua Petrii deposit – 93.21%, while in the earlier Schinetea deposit the coins of this year predominate as well, but not so significantly – 45.83% of all the coins in

¹ Кривенко А.В., Гончаров Е.Ю. Восточные монеты XIII – первой четверти XV в. из находок в междуречье Прута и Днестра. Средневековая нумизматика Восточной Европы. М., 2015. Вып. 5. С. 66; Yanov D. Ottoman petty coinage in pre-Ottoman Belgorod, late 14th c. 1484. Revista de Cercetări Arheologice și Numismatice. București, 2017. № 3 (2017). P. 349.

² cf. Srećković S. Akches. Beograd, 2000. Vol. 2. Mehmed II Fatih – Selim I Yavuz: 848 – 926 AH. P. 33-36.

³ Nicolae E. Op. cit. P. 87.

⁴ Stancu P., Cojocaru V. Notă preliminară asupra unui tezaur de aspri din sec. al XV-lea descoperit în comuna Piua Petrii, jud. Ialomița. Cercetări numismatice. București, 1983. Vol. V. P. 93.

⁵ Nicolae E. Op. cit. P. 43, 48.

⁶ Nicolae E. Op. cit. P. 36.

⁷ Boldureanu A. Moneda Otomană în Moldova în perioada 1512-1603. Chișinău, 2013. P. 61.

its composition (fig. 2)¹. At the same time, the akches struck at the new capital mint Kostantiniye are absent in the Crimean deposit. Among the AH 865 akches from the Piua Petrii deposit the issues of Kostantiniye are present, although in very small quantities (2.76%), owing to the fact that this mint probably started issuing coins only since 1462–1463². However, this deposit is almost 10 times larger than that from Crimea, consequently, it is more representative.

The absence of AH 875 akches in the composition of the deposit under consideration does not allow us to confidently associate its lost or concealment with the Ottoman campaign in 1475, resulted in the conquest of the Crimean Genoese colonies (Gazaria) and the Principality of Theodoro, as well as the subordination of the Crimean Khanate as a vassal state.

Ottoman coins, as well as the coins of the other Asia Minor states, participated in the Crimean monetary circulation prior to the 1475 Ottoman campaign, due to an active development of trans-Pontic trade connections, with the merchants from Genoa being played a leading role³. After the conquest of Constantinople by Mehmed II in 1453, the trading environment in the Black Sea region noticeably changed to the detriment of the Genoese. In the 1440–1450s the Crimean Khan Haji Giray (1441–1466) started participating in trans-Pontic trade via the port of Kalamita, which belonged to the Principality of Theodoro. The most intensive trade was conducted with the Empire of Trebizond and Beylik of Jandar⁴. In addition, the merchants from the Ottoman Empire and Mamluk Sultanate arrived at Qirq-Yer via Kalamita. The key goods in this trade were slaves⁵. N. Pienaru notes that having conquered the Genoese fortress of Amastris in 1459, Trebizond and the Jandar's capital Sinop in 1461, the Ottomans redirected the transportation of Persian and Asia Minor goods from Crimea (via the Black Sea) to Tokat, Bursa and Istanbul, and then to Poland via Moldavia⁶.

Nevertheless, the trade in the Crimean direction continued, but this time it was probably provided by Ottoman coins for the most part. Mengli Giray (1467–1515, with interruptions), who took power owing to a support of the Genoese from Caffa, maintained the allied relations with them. At the same time, he was forced to reckon with the pro-Ottoman orientation of a part of influential Beks, therefore he continued to promote the trade with Ottoman merchants⁷.

Thus, despite the poor inventory of the recorded coin finds from Crimea, we can assume that the Ottoman conquests of the largest South Black Sea commercial centers promoted an increasing influx of Ottoman coins to Crimea the same way as it occurred in Moldavian Belgorod in the 1450–1460s⁸. In addition to the Ottoman military expansion in the Black Sea region, an important factor driving the advance of akches outside the Ottoman Empire's borders was their high silver content, which was not decreasing despite the periodic weight standard reductions during Mehmed II's reign⁹.

¹ In addition to 58 Ottoman akches, the Schinetea deposit contained 12 Venetian ducats and 2 Hungarian florins. – see. Nicolae E. Op. cit. P. 87.

² Nicolae E. Op. cit. P. 101.

³ Гончаров Е.Ю., Зайцев И.В. Крымские нумизматические материалы в архиве И.Н. Бороздина. Восток. Афро-азиатские общества: история и современность. 2016. № 5. Сентябрь-октябрь. С. 116-117; Еманов А.Г. Между Полярной звездой и Полуденным Солнцем: Кафа в мировой торговле XIII-XV вв. СПб, 2018. С. 273-275; Khvalkov E. The Colonies of Genoa in the Black Sea Region: Evolution and Transformation. New York, 2017. P. 403; Yanov D. Op. cit. P. 350-351.

⁴ Гулевич В.П. От ордынского Улуса к ханству Гиреев: Крым в 1399–1502 гг. Казань, 2018. С. 113-115; Данилова Э.В. Каффа в начале второй половины XV в. Феодальная Таврика. К., 1974. С. 208; Мыц В.Л. Каффа и Феодоро в XV веке. Контакты и конфликты. Симферополь, 2009. С. 357-358; Pienaru N. Haṣī Giray (1438-1466). Han și negustor. Moștenirea istorică a tătarilor. București, 2012. Vol. II. P. 139-140.

⁵ Pienaru N. Op. cit. P. 143.

⁶ Ibid. P. 146.

⁷ Мыц В.Л. Указ. соч. С. 407.

⁸ Yanov D. Op. cit. P. 360.

⁹ Kabaklarli N., Erüreten M. Appendix II. The unit of measurement and scales of Ottoman coins. Kabaklarli N. Mangir. Tire'de darbedilen Osmanli bakir paralari. Ottoman copper coins minted in Tira. 1411-1516. Istanbul, 2007. P. 183.

CATALOGUE

Murad II (AH 824–848, 850–855 / 1421–1444, 1446–1451 CE)

AH 848

Serez

Obverse: **مراد بن محمد** within circle, **خان عز نصره** below.

Reverse: Two semicircular lines, **خ** on the left, **ن** on the right, **خلد ملکه** above, **ضرب سروز** below¹.

1². AR, 1.07 g.

Mehmed II (AH 848–850, 855–886 / 1444–1446, 1451–1481 CE)

AH 855

Amasya

Obverse: **محمد بن** within circle. The legend in four segments around: **۸۵۵ / عز نصره / مراد / خان**, written outward and counter-clockwise. The letter *nun* intersects the letter *elif* in the word **خان**³.

Reverse: **خلد ملکه**
ضرب اماسيه

Two parallel lines between rows with *knots of bliss* on both sides.

2. AR, 0,92 g.

Serez

Obverse: the same as no. 2.

Reverse: **خلد ملکه**
ضرب سروز

Two parallel lines between rows with *knots of bliss* on both sides⁴.

3. AR, 0,97 g.

4. AR, 0,97 g.

5. AR, 0,99 g.

Obverse: the same as no. 2, but the word is off flan.

Reverse: the same as nos. 3-5⁵.

6. AR, 0,96 g.

AH 865

Amasya

Obverse: the circular legend: **محمد بن مراد خان عز نصره ۸۶۵**. Six-pointed star in center.

Reverse: the circular legend: **خلد ملکه ضرب اماسيه**. Six-pointed star in center⁶.

7. AR, 0,90 g.

8. AR, 0,91 g.

Ayasluk

Obverse: the same as nos. 7-8.

¹ Srećković S. Akches. Beograd, 1999. Vol. 1. Orhan Gazi – Murad II: 699 – 848 AH. P. 178, F1/VIII, no. 70.

² The numbers in the catalogue correspond to the numbers in fig. 1.

³ This coin has the obverse type B*ay, that has been previously unknown for the akches minted in Amasya – cf. Srećković S. Akches. Beograd, 2000. Vol. 2. Mehmed II Fatih – Selim I Yavuz: 848 – 926 AH. P. 33-36.

⁴ Srećković S. Akches. Beograd, 2000. Vol. 2. Mehmed II Fatih – Selim I Yavuz: 848 – 926 AH. P. 46, B*ay/II, nos. 32-36.

⁵ Ibid. P. 44, 46, B*a/II, B*ay/II, nos. 21-22, 32-36.

⁶ Ibid. P. 55, D/III, no. 73.

Reverse: the circular legend: خلد ملکه ضرب ايتلق . Six-pointed star in center¹.

9. AR, 0,85 g.

Bursa

Obverse: the same as nos. 7-8.

Reverse: the circular legend: خلد ملکه ضرب برسه . Six-pointed star in center².

10. AR, 0,92 g.

11. AR, 0,90 g.

Edirne

Obverse: the same as nos. 7-8.

Reverse: the circular legend: خلد ملکه ضرب ادرنه . Six-pointed star in center³.

12. AR, 0,92 g.

13. AR, 0,86 g.

14. AR, 0,99 g.

15. AR, 0,90 g.

Obverse: the same as nos. 7-8, but there might be the dots between the numerals of the date.

Reverse: the same as nos. 12-15⁴.

16. AR, 0,88 g. 1 dot between the numbers ٨ and ٦.

17. AR, 0,89 g.

18. AR, 0,90 g.

19-22. AR, unknown weight.

Novar

Obverse: the same as nos. 7-8.

Reverse: the circular legend: خلد ملکه ضرب نوار . Six-pointed star in center⁵.

23. AR, 0,92 g.

24. AR, 0,89 g.

25. AR, 0,91 g.

26. AR, 0,92 g.

27. AR, 0,91 g.

28. AR, 0,91 g.

29. AR, 0,91 g.

30. AR, 0,91 g.

31. AR, 0,95 g.

32-36. AR, unknown weight.

Serez

Obverse: the same as nos. 7-8.

Reverse: the circular legend: خلد ملکه ضرب سرز . Six-pointed star in center⁶.

37. AR, 0,92 g.

38. AR, 0,98 g.

¹ Ibid. P. 56, D/III, nos. 78-79.

² Ibid. P. 57, D/III, nos. 82-85.

³ Ibid. P. 58, D/III, nos. 87-88.

⁴ Ibid. P. 58, D/III, D2/III, nos. 87-90.

⁵ Ibid. P. 60, D/III, nos. 93-96.

⁶ Ibid. P. 61, D/III, nos. 97-99.

39. AR, 0,89 g.

40-43. AR, unknown weight.

Unknown mint

Obverse: the same as nos. 7-8, but the obverse variety is unknown.

Reverse: the circular legend: ... **خالد ملكه ضرب** . Six-pointed star in center.

44. AR, unknown weight.

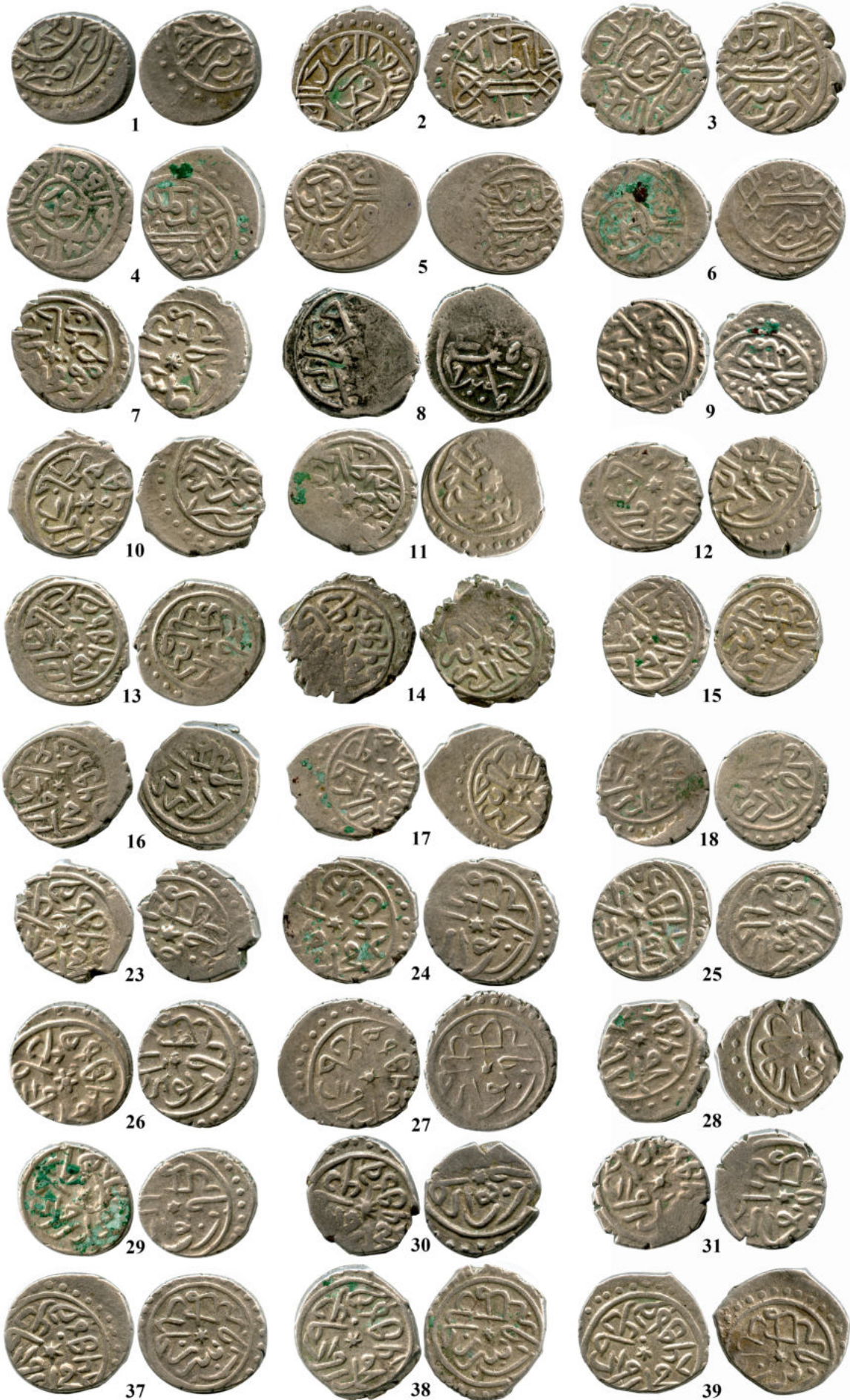
Джерела та Література

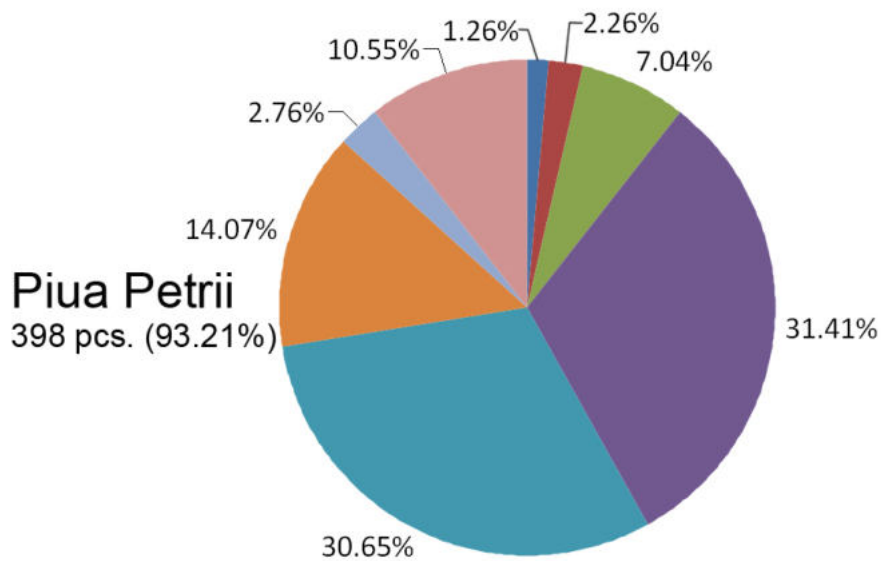
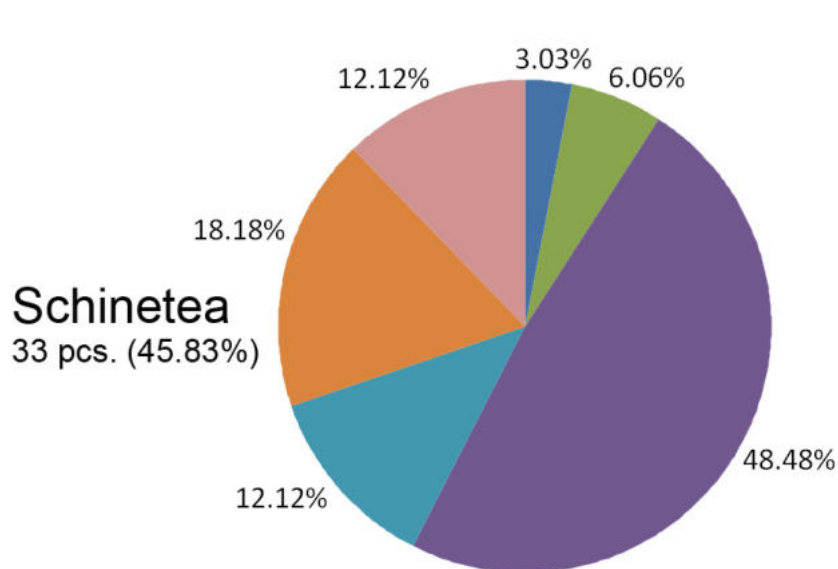
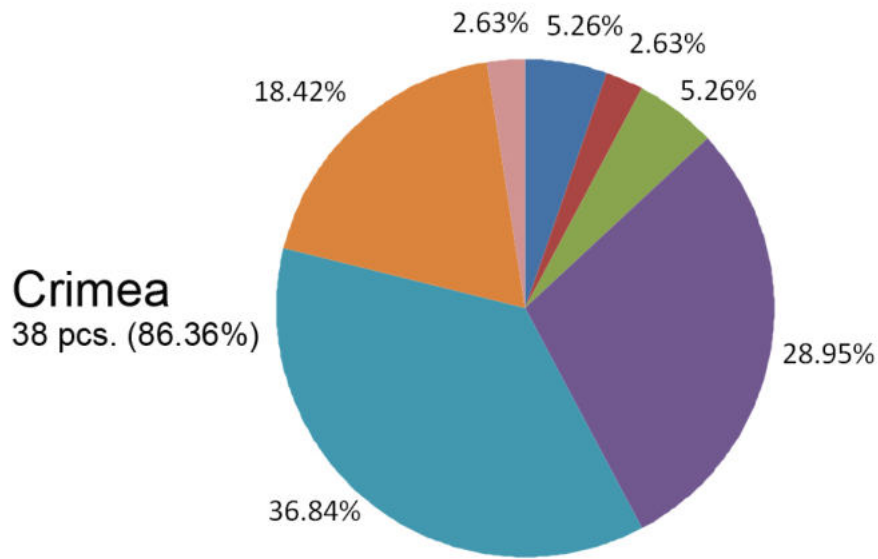
1. Boldureanu A. Moneda Otomană în Moldova în perioada 1512-1603. Chişinău: Bons Offices SRL, 2013. 192 p.
2. Kabaklarlı N., Erüreten M. Appendix II. The unit of measurement and scales of Ottoman coins. Kabaklarlı N. Mangir. Tire'de darbedilen Osmanlı bakır paraları. Ottoman copper coins minted in Tira. 1411-1516. Istanbul, 2007. P. 128-136.
3. Khvalkov E. The Colonies of Genoa in the Black Sea Region: Evolution and Transformation. New York: Routledge, 2017. 444 p.
4. Moneda în Republica Moldova. Coord.: A. Boldureanu, E. Nicolae. Chişinău: Biblioteca Ştiinţifică Centrală „Andrei Lupan” (Institut), 2015. 504 p.
5. Nicolae E. Moneda otomană în Țările Române în perioada 1451-1512. Chişinău: Editura ARC, 2003. 128 p.
6. Pamuk Ş. A Monetary History of the Ottoman Empire. Cambridge – New York: Cambridge University Press, 2000. 276 p.
7. Pienaru N. Hacı Giray (1438-1466). Han şi negustor. Moştenirea istorică a tătarilor. Bucureşti: Editura Academiei Române, 2012. Vol. II. P. 135-149.
8. Srećković S. Akches. Beograd: S. Srećković, 1999. Vol. 1. Orhan Gazi – Murad II: 699 – 848 AH. 188 p.
9. Srećković S. Akches. Beograd: S. Srećković, 2000. Vol. 2. Mehmed II Fatih – Selim I Yavuz: 848 – 926 AH. 186 p.
10. Stancu P., Cojocar V. Notă preliminară asupra unui tezaur de aspri din sec. al XV-lea descoperit în comuna Piua Petrii, jud. Ialomiţa. Cercetări numismatice. Bucureşti, 1983. Vol. V. P. 85-95.
11. Yanov D. Ottoman petty coinage in pre-Ottoman Belgorod, late 14th c. – 1484. Revista de Cercetări Arheologice şi Numismatice. Bucureşti: Editura «Oscar Print», 2017. № 3 (2017). P. 345-379.
12. Гончаров Е.Ю., Зайцев И.В. Крымские нумизматические материалы в архиве И.Н. Бороздина. Восток. Афро-азиатские общества: история и современность. 2016. № 5. Сентябрь-октябрь. С. 112-119.
13. Гулевич В.П. От ордынского Улуса к ханству Гиреев: Крым в 1399 – 1502 гг. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2018. 492 с.
14. Данилова Э.В. Каффа в начале второй половины XV в. Феодалная Таврика. К.: Наукова думка, 1974. С. 189-214.
15. Дергачева Л.В., Зеленко С.М. Монеты Трапезунда с кораблекрушения XIII века в бухте поселка Новый Свет. Сугдейский сборник. Киев – Судак: Академперіодика, 2008. Вып. III. С. 425-439.
16. Еманов А.Г. Между Полярной звездой и Полуденным Солнцем: Кафа в мировой торговле XIII-XV вв. СПб: Алетейя, 2018. 368 с.
17. Кривенко А.В., Гончаров Е.Ю. Восточные монеты XIII – первой четверти XV в. из находок в междуречье Прута и Днестра. Средневековая нумизматика Восточной Европы. М.: Репроцентр М, 2015. Вып. 5. С. 64-87.

18. Мыц В.Л. Каффа и Феодоро в XV веке. Контакты и конфликты. Симферополь: Универсум, 2009. 528 с.

References

- Boldureanu, A. (2013) *Moneda Otomană în Moldova în perioada 1512-1603*. [Ottoman coin in Moldova during 1512-1603]. Chișinău: *Bons Offices SRL*. [in Romanian].
- Boldureanu, A., Nicolae, E. (Coord.). (2015) *Moneda în Republica Moldova*. [Coin in the Republic of Moldova]. Chișinău: *Biblioteca Științifică Centrală „Andrei Lupan” (Institut)*. [in Romanian].
- Danilova, Je. V. (1974) *Kaffa v nachale vtoroj poloviny XV v.* [Kaffa at the beginning of the second half of the 15th century]. *Feodal'naja Tavrika*, 189-214. [in Russian].
- Dergacheva, L. V., Zelenko, S. M. (2008) *Monety Trapezunda s korablekrushenija XIII veka v buhte poselka Novyj Svet*. [Trebizond coins from the 13th century shipwreck in the bay of the village of Novyj Svet]. *Sugdejskij sbornik, III*, 425-439. [in Russian].
- Emanov, A. G. (2018) *Mezhdju Poljarnoj zvezdoj i Poludennym Solncem: Kafa v mirovoj trgovle XIII-XV vv.* [Between the Polar Star and the Midday Sun: Kafa in the world trade of the 13-15th centuries]. Saint Petersburg: *Aletejja*. [in Russian].
- Goncharov, E. Yu., Zaytsev, I. V. (2016) *Krymskie numizmaticheskie materialy v arkhive I.N. Borozdina*. [Crimean numismatic materials in the archive of I.N. Borozdin]. *Vostok. Afro-aziatskie obshchestva: istoriya i sovremennost'*, 5, 112-119. [in Russian].
- Gulevich, V. P. (2018) *Ot ordynskogo Ulusa k hanstvu Gireev: Krym v 1399 – 1502 gg.* [From the Horde Ulus to the Giray khanate: Crimea in 1399-1502]. Kazan': *Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT*. [in Russian].
- Kabaklarli, N., Erüreten, M. (2007) *Appendix II. The unit of measurement and scales of Ottoman coins*. In: Kabaklarli N. *Mangir. Tire'de darbedilen Osmanli bakir paralari. Ottoman copper coins minted in Tira. 1411-1516*. (pp. 128-136). Istanbul. [in Turkish and English].
- Khvalkov, E. (2017) *The Colonies of Genoa in the Black Sea Region: Evolution and Transformation*. New York: *Routledge*. [in English].
- Krivenko, A. V., Goncharov, E. Yu. (2015) *Vostochnye monety XIII – pervoy chetverti XV v. iz nakhodok v mezhdurech'ye Pruta i Dnestra*. [Oriental coins of the 13th – first quarter of 15th centuries from the finds between the Prut and Dniester rivers]. *Srednevekovaya numizmatika Vostochnoy Evropy*, 5, 64-87. [in Russian].
- Myts, V. L. (2009) *Kaffa i Feodoro v XV veke. Kontakty i konflikty*. [Kaffa and Theodoro in 15th century. Contacts and conflicts]. Simferopol': *Universum*. [in Russian].
- Nicolae, E. (2003) *Moneda otomană în Țările Române în perioada 1451-1512*. [Ottoman coin in the Romanian lands during 1451-1512]. Chișinău: *Editura ARC*. [in Romanian].
- Pamuk, Ş. (2000) *A Monetary History of the Ottoman Empire*. Cambridge – New York: *Cambridge University Press*. [in English].
- Pienaru, N. (2012) *Hacı Giray (1438-1466). Han și negustor*. [Haji Giray (1438-1466). Han and merchant]. *Moștenirea Istorică a Tătarilor*, II, 135-149. [in Romanian].
- Srećković S. (1999) *Akches*. (Vol. 1. Orhan Gazi – Murad II: 699 – 848 AH). Beograd: *S. Srećković*. [in English].
- Srećković S. (2000) *Akches*. (Vol. 2. Mehmed II Fatih – Selim I Yavuz: 848 – 926 AH). Beograd: *S. Srećković*. [in English].
- Stancu, P., Cojocar, V. (1983) *Notă preliminară asupra unui tezaur de aspri din sec. al XV-lea descoperit în comuna Piua Petrii, jud. Ialomița*. [Preliminary note on a 15th century hoard of akches discovered in Piua Petrii commune, Ialomița County]. *Cercetări numismatice*, V, 85-95. [in Romanian].
- Yanov, D. (2017) *Ottoman petty coinage in pre-Ottoman Belgorod, late 14th c. – 1484*. *Revista de Cercetări Arheologice și Numismatice*, 3, 345-379. [in English].

Anatolian mints:

■ Amasya

■ Ayasluk

■ Bursa

Rumelian mints:

■ Edirne

■ Novar

■ Serez

■ Kostantiniye

■ Unknown mint

Валерій Нечитайло
незалежний дослідник,
(Київ), Україна
nechitailo.valerii@meta.ua

Nechitailo Valerii
Independent researcher,
(Kyiv), Ukraine
nechitailo.valerii@meta.ua

ТЕОРІЇ ЩОДО ЕМІСІЙ УКРАЇНСЬКИМИ ГЕТЬМАНАМИ ВЛАСНИХ МОНЕТ

THE THEORIES ABOUT MINTING THE COINS BY UKRAINIAN HETMANS

Анотація

На початку ХХ ст. в нумізматичних колах України точилася активна наукова дискусія щодо імовірності карбування монет за ініціативи козацьких гетьманів. Проте таких грошових знаків не було виявлено, а неодноразові згадки про них у друкованих джерелах інформації залишаються лише підґрунтям для різного роду гіпотез. До монет, що могли гіпотетично бути карбованими за наказом Богдана Хмельницького, ми можемо умовно віднести імітації півтораків, виготовлених із застосуванням срібла. Плани Івана Виговського щодо карбування у Києві монети Великого князівства Руського, подібної до польсько-литовських монет, на жаль, не здійснились. Ми припускаємо, що монетами, карбованими від імені та за ініціативою Петра Дорошенка, могли бути монети середнього номіналу, виготовлені зі срібла. На наше глибоке переконання, незаперечним є факт емісії грошей за дорученням козацьких гетьманів, про що свідчить проведений аналіз новознайдених українських скарбів, у складі яких трапляються монети, ймовірно, карбовані гетьманами.

Припускаємо, що монетами, карбованими від імені та за ініціативи українських гетьманів, могли бути монети середнього номіналу, виготовлені зі срібла. Срібні підробки трояків та шостаків нами були введено до наукового обігу у складеному спільно з Є. Замаховським та І. Єрмаченко каталозі, присвяченому штемпельним різновидам монет цих номіналів. У названому виданні зібрано низку раніше невідомих нумізматичній науці різновидів цих монет з відтворенням оформлення окремих елементів поля та представленням варіантів легенди, даний каталог також дозволяє ознайомитися з фальшивими монетами зі срібла, підробленими за прототипом цих монет. На нашу думку, дані монети випускались у 1648-1658 рр., про що свідчить їх присутність у скарбових знахідках аж до 1690-х рр.

До монет, що гіпотетично могли бути виготовленими за наказом Богдана Хмельницького, ми можемо умовно віднести імітації півтораків, виготовлені із використанням срібла. Водночас ми розглядаємо срібні підробки півтораків як можливі результати емісії за наказом українських гетьманів, не виключаючи карбування частини цих монет і за ініціативою приватних осіб, як і більшості підробок, виготовлених методом нанесення поверхневого покриття. Аналізуючи новітні знахідки монет в Україні, ми виявили більше 500 штемпельних різновидів фальшивих солідів, емісія яких, вірогідно, була здійснена козацькими гетьманами. Так, зокрема, у скарбових комплексах, тезаврація яких датується 1660-ми рр., вирізняється півтораком із датою «1622», який має високий хрест у зображенні держави та напис цифри «2», що не було характерним для півтораків державного карбування. Ми припускаємо, що монетами, карбованими від імені та за ініціативою Петра Дорошенка, могли бути монети середнього номіналу, виготовлені зі срібла.

Abstract

There was an active scholarly discussion in the numismatic circles of Ukraine regarding the possibility of minting at the initiative of the Cossack hetmans their own coins at the beginning of the 20th century. However, such coins have not been discovered, and multiple mentions of them in print sources of information remain only the basis for various hypotheses. To the coins, which could be hypothetically minted by the order of Bogdan Khmelnytsky, we can conditionally refer the imitations of poltoraks, made with the use of silver. Unfortunately, the plans of Ivan Vyhovsky to mint in Kyiv the coins of the Grand Principality of Rus', which were similar to the Polish-Lithuanian coins, have not materialized. We assume that the coins minted at the initiative and on behalf of Petro Doroshenko could be coins of average face-value, made of silver. In our deep conviction, the fact of the money emission on the assignment of the Cossack hetmans is indisputable, as evidenced by the analysis of newly found Ukrainian treasures, which includes coins, probably, minted by hetmans.

However, taking into account a drastic increase of numismatic treasure material, that was found by private searchers over the last almost 20 years, it has become possible to develop the issue of minting by Ukrainian hetmans their own coins. Although the results of official archaeological searches conducted on the sites of Cossack settlements, in the Bogoroditsky Fortress and at the place of the Battle of Berestechko, on the territory of the fortress in Zhabotin and on Khortytsia island, had not given science the finds of the desired own coin of Bohdan Khmelnytsky.

We assume that, apparently, coins minted at the initiative and on behalf of the Ukrainian hetmans could have been coins of average face-value made of silver. We have imposed silver false coins of trojak and shestak into scientific circulation in a catalog composed together with E. Zamekhovsky and I. Ermachenko, dedicated to the stamped varieties of coins of these nominals. There was collected a number of previously unknown numismatic science varieties of these coins with a reproduction of the design of individual elements of the field and the presentation of variants of the legend in this mentioned edition. This catalog also allows you to get acquainted with false silver coins, which were faked on the prototype of these coins. In our opinion, these coins were issued in the years 1648-1658, as evidenced by their presence in treasure finds up to the 1690s.

To the coins that could be hypothetically made by order of Bogdan Khmelnytsky, we can conditionally include imitations of poltorak, made with the use of silver. At the same time, we consider false silver coins of poltoraks as possible results of the emission on the orders of the Ukrainian hetmans. We also, not exclude the possibility of the minting of some of these coins and at the initiative of individuals, as well as most of the false coins made by the method of surface coating. Analyzing the latest findings of coins in Ukraine, we found more than 500 stamped varieties of false soliduses, the emission of which was made probably by the Cossack Hetmans. Thus, in particular, in treasure complexes, their hoarding dates from the 1660s. The poltorak differs with the date «1622», it has a high cross in the image of the state and the image of the figure «2», that was not characteristic of poltoraks of state coining. We assume that the coins, minted on the initiative and on behalf of Petro Doroshenko could be coins of average nominal made of silver.

We do not find reliable documentary evidence of the forgery of polushkas at the order of Danilo Apostol in the fund of the state archives, and the wide variety of known false coins, by the example of Peter I's polushkas does not allow us to establish a single illegal center for their production in the territory of the Hetmanate.

We do not find reliable documentary evidence of the forgery of polushkas at the order of Danilo Apostol in the fund of the state archives, and the wide variety of known false coins, for the example of Peter I's polushkas does not allow us to establish a single illegal center for their production in the territory of the Hetmanate.

In our opinion, the fact of money emission on behalf of the Cossack hetmans is indisputable, that was evidenced by the conducted analysis of new Ukrainian treasures, which includes coins, which, as their predecessors assumed, were minted by hetmans.

Ключові слова: Гетьманщина, грошовий обіг, грошова реформа, підробка монет, гетьманські емісії.

Key words: Hetman State, monetary circulation, monetary reform, coin counterfeiting, hetman coins.

На початку ХХ ст. в нумізматичних колах України точилася активна наукова дискусія щодо імовірності карбування за ініціативи козацьких гетьманів власних монет. Проте таких монет не було виявлено, а неодноразові згадки про них у друкованих джерелах інформації залишаються лише підґрунтям для різного роду гіпотез. До монет, що гіпотетично могли бути карбованими за наказом Богдана Хмельницького, ми можемо умовно віднести імітації півтораків, виготовлених із застосуванням срібла. Плани Івана Виговського щодо карбування у Києві монети Великого князівства Руського, подібної до польсько-литовських монет, на жаль, не здійснились. Ми припускаємо, що монетами, карбованими від імені та за ініціативою Петра Дорошенка, могли бути монети середнього номіналу, виготовлені зі срібла. На наше глибоке переконання, незаперечним є факт емісії грошей за дорученням козацьких гетьманів, про що свідчить проведений аналіз новознайдених українських скарбів, у складі яких трапляються монети, ймовірно, карбовані гетьманами.

Р. Шуст цілком справедливо вказує, що «десятиліття, яке передувало національно-визвольній війні українського народу під проводом Богдана Хмельницького (1648-1657), характеризується стабілізацією монетно-грошових стосунків на території Речі Посполитої. Це стало можливим завдяки поліпшенню економічного становища, пов'язаного зі зростанням обсягів виробництва товарної продукції, значна частина якої вивозилась за кордон, насамперед до країн Центральної та Західної Європи, більш цілеспрямованій монетарній політиці уряду»¹.

В історичній науці існують гіпотези, підтверджені архівними документами, про карбування монет українськими гетьманами. У другій пол. XVII ст. – на поч. XVIII ст. в Українській козацькій державі фальшивомонетництво досягло свого апогею, підроблялися майже всі найбільш популярні на грошовому ринку монети². У цей період на території Гетьманщини побутувала змішана монетна система, оскільки монети Західної Європи та Московії функціонували одночасно, цей факт знайшов своє відображення у тогочасній податковій документації³, хоча в другій чверті XVIII ст. відбувається перерозподіл домінуючих позицій на користь російської обігової монети. Відповідно, прототипами для підробки монет були найпопулярніші монети як московського карбування, так європейського. У попередніх дослідженнях нами було визначено імовірність карбування монет українськими гетьманами та потрактовано даний часовий проміжок як VI-й період в історії грошового обігу України – «Польсько-Литовський XIV-XVIII ст.»⁴.

У праці В. Шугаєвського зазначено, що спроби українського гетьмана Богдана Хмельницького, «як видно, не мали успіху, і незабаром після нього знову зайшла мова про

¹ Шуст Р.М. Що носили в гаманцях козаки війська Богдана Хмельницького? Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність. Львів, 2005. С. 213.

² Рябцевич В.Н. О чем рассказывают монеты. 2-е изд. Минск: Народная Асвета, 1977. 399 с.

³ Орлик В. М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період. Кіровоград: Імекс ЛТД, 2007. С.43, 377; Орлик В.М. До питання методології досліджень проблем економічної історії Російської імперії. Проблеми історії України XIX – початку ХХ ст. Вип. 18. Київ, 2011. С. 59 – 64; Орлик В.М. Інформаційний потенціал WEB-ресурсів у нумізматичних дослідженнях (на прикладі монет держав Хрестоносців). Матеріали наукової конференції з міжнародною участю. Архівознавчі та джерелознавчі галузі знань: проблеми взаємодії на сучасному етапі. 14 березня 2013 р. Київ, 2013. С. 129 – 133.

⁴ Нечитайло В.В. Исторические периоды денежного обращения в Украине и их краткая характеристика. Нумизматика и фалеристика. № 2. Киев, 1997. С. 8.

українську монету, а саме польський уряд устами Беневського визнав раціональність окремої української монети і оголосив, що в Гетьманщині «деньги делать будут по обычаю княжества Литовского», а Гадацькі статті передбачали окремий двір задля вибивання монет «в Киеве или где лучше». Цієї «милості» було надано туркам і Дорошенкові, який мав свій монетний двір у Лисянці та в Каневі, де Дорошенко вибивав «чехи» з і'мям короля Яна Казимира»¹.

Загалом В. Шугаєвський не підтримував гіпотезу про існування гетьманських монет, зазначаючи у своїй праці: «Спробую довести, що ніяких «властиво українських» грошових знаків у XVII віці не було. А я беру на себе сміливість взагалі відкинути вибивання монети Хмельницьким. На Правобережжі і Лівобережжі Україні було занотовано в науці більше сотні знайдених монетних кладів, що належать до 2-ї пол. XVIII віку, а також надзвичайно багато знахідок окремих монет з того ж часу, але ніколи ні в одному із кладів не трапилось ні одної монети, хоч би трохи подібної до вищеописаних московськими агентами, також не траплялось таких монет і в окремих знахідках»².

У 1920-ті рр. мала місце дискусія між В. Шугаєвським та професором М. Слабченком, коли останній, не погоджуючись із критикою В. Шугаєвського, впевнено підтримував ідею про існування української гетьманської монети, спираючись на тогочасні актові джерела³. Позицію М. Слабченка щодо існування української гетьманської монети підтримував М. Петровський. Учений вважав, що відсутність знахідок монет карбування Богдана Хмельницького не доводить того факту, що їх взагалі не існувало⁴. Проте монети з іменем Богдана Хмельницького (як і інших гетьманів) невідомі й дотепер, що свідчить на користь позиції В. Шугаєвського.

Свідчення роботи гетьманських монетарень знаходимо і в «Записке дьяка Григория Кунакова о добытых им в бытности в Польше сведениях касательно войны поляков с казаками в 1649 г., о сейме, о сотсоянни умов в Польше и проч.»). У даному документі повідомляється про події в Україні, зокрема й щодо карбування Б. Хмельницьким монет: «А в Чигирині, де учинив Богдан Хмельницький минзу та гроші роблять, а на тих нових грошах на одній стороні меч, а на іншій – його Богданове ім'я»⁵. Щоправда, так званий свідок не наголошує на тому, що він бачив чи то сам монетний двір, чи виготовлені ним монети, а лише розповідає, як чув про це від інших осіб. Зазначена записка так само, як і публікація в «Gazette de France» за 21 грудня 1652 р., дала підстави українським дослідникам на початку XX ст. впевнено вести мову про те, що українські гетьмани займалися карбуванням монет. Проте головна проблема – що ж саме виготовлялось на гетьманських монетарнях? – вирішена не була.

М. Петровський піддав сумніву слова Григорія Кунакова, наголошуючи на тому, що у подальших актових джерелах немає жодних свідчень ні про відповідну реакцію царату на чутки про карбування власної монети в Україні, ні щодо вивчення обставин карбування грошей чи їхнього виявлення⁶.

¹ Шугаєвський В.А. До питання про грошовий обіг на Україні в XVII віці. Науковий збірник за 1924 рік. Записки Українського наукового товариства в Києві історичної секції ВУАН. Том XIX. Київ: Державне видавництво України, 1925. С. 55.

² Там само. С. 56-57.

³ Слабченко М.Е. Чи була в Гетьманщині своя монета. Науковий збірник за 1925 рік. Записки Українського наукового товариства в Києві історичної секції ВУАН. Том XX. Київ: Державне видавництво України, 1926. С. 64-66.

⁴ Петровський М.Н. Чи існувала на Україні власна монета за часів Богдана Хмельницького. Науковий збірник за 1925 рік. Записки Українського наукового товариства в Києві історичної секції ВУАН. Том XXI. Київ: Державне видавництво України, 1926. С. 120.

⁵ Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби Феодалізму. Київ: Наукова думка, 1971. С. 110.

⁶ Петровський М.Н. Чи існувала на Україні власна монета за часів Богдана Хмельницького. Науковий збірник за 1925 рік. Записки Українського наукового товариства в Києві історичної секції ВУАН. Том XXI. Київ: Державне видавництво України, 1926. С. 122.

До речі, в матеріалах про нумізматичне зібрання НІКЗ «Чигирин», опублікованих науковими співробітниками, не згадується щось подібне до окремих гетьманських емісій: серед монет скарбу з с. Вітове Чигиринського району, за повідомленням Н. Чигирик¹ та О. Маламуж, такі монети відсутні². У більш комплексній розвідці Я. Діденко про вивчення всіх скарбів Модерної доби, які містяться в колекції заповідника, подібне також не вказане³. Так само не ідентифіковано гетьманських монет у публікації Т. Немічевої, що дослідила нумізматичну колекцію ДІАЗ «Хотинська фортеця»⁴.

Ми підтримуємо позицію М. Котляра стосовно того, що тогочасні свідки козацької емісії могли сприйняти за монети Б. Хмельницького інші, схожі за описом монети чи рахункові жетони⁵.

Про етнографічне джерело, в якому згадуються монети Б. Хмельницького, повідомляє у своїй розвідці Г. Козубовський, цитуючи перекази, зібрані Марком Грушевським з села Суботова у 1897-1899 рр.: «А що кладі Хмельницького є багато у землі, то є /.../ На шляху /.../ виносить водою гроші, дукачі, намиста /.../ Гроші є і з баввонцем у короні – се мабуть польські позоставались, а то все з козаком на коні з пікою – все вже, мабуть, виробка часу Хмельницького. Є й гетьман з булавою на деяких. Махей Трегуб старий, Топчій, розказує, що як козакував у лісі /.../ та бачив знайшли у Тінках люди Хмельницького грошей золотих чимало й по проваллях і по ямах увалених то по могилах і у Суботові. Та се кісь инчі були – тоненькі, як луска з риби і жовті все – мабуть давніші се, бо за Хмельницького золото як жар червоне все було, скіко не доводилось бачити»⁶. Проте Г. Козубовський спростовує дану народну творчість, цілком аргументовано вказуючи, що згадані у переказі гроші є московськими мідними копійками царя Олексія Михайловича, які були карбовані у м. Москві (вершник із списом) та у м. Пскові (вершник із булавою). Проте Г. Козубовський цілком погоджується із тим, що в адміністрації гетьмана Богдана Хмельницького існувала нагальна потреба у карбуванні власних грошей, і не відкидає можливості карбування гетьманом, окрім дрібної розмінної, також і великої срібної (талера) та золотої (дуката) власної монети⁷.

Пошук монет, карбованих Богданом Хмельницьким, проводився і з-посеред монет, що перебували у гаманцях козаків, знайдених на полі битви під Берестечком, оскільки існувало припущення, що там могла опинитись монета, якою гетьман розплатився із найманцями перед баталією. Протягом 1970-1993 рр. на місці, де відбулась битва (район сучасних с. Пляшева та с. Острів Радивилівського р-ну Рівненської обл.), а також поблизу нашвидкоруч змайстрованої козаками при відступі переправи велися археологічні дослідження під керівництвом І. Свешнікова. Проте ні самим І. Свешніковим, ані його послідовниками не зафіксовано монет, які могли б бути віднесені до карбування Богдана Хмельницького. Серед археологічного матеріалу, знайденого під Берестечком, фігурують втрачені козаками гаманці, всередині яких містяться здебільшого рядові монети Речі Посполитої, а один гаманець містив, окрім монет, ще

¹ Чигирик Н., Лищенко А. Монетний скарб XVII ст., знайдений на Чигиринщині. Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Випуск 27. Київ: УТОПК, 2018. С. 116-119.

² Маламуж О. Скарб монет XVII ст. (з фондів НІКЗ «Чигирин»). Нові дослідження пам'яток Козацької доби в Україні. Випуск 9. Київ, 2000. С. 74-80.

³ Діденко Я.Л. Середньовічні скарби в фондовому зібранні Національного історико-культурного заповідника «Чигирин». Могилянські читання. Частина 2. Доля музейних зібрань. Київ, 2006. С. 43-48.

⁴ Немічева Т. Монетні знахідки XVII століття з фондів ДІАЗ «Хотинська Фортеця». Тези доповідей II наукового семінару. Археологія Буковини: здобутки та перспективи. (м. Чернівці, 6 грудня 2018 р.). Чернівці: Технодрук, 2018. С. 62-63.

⁵ Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби Феодалізму. Київ: Наукова думка, 1971. С. 113.

⁶ Козубовський Г.А. Проблема карбування власної монети в Україні в XVII ст. Магістеріум. Археологічні студії. Випуск 6. Київ: Києво-Могилянська академія, 2001. С. 39.

⁷ Там само. С. 40.

й свинцеві кулі¹. Під час окремого спеціального дослідження нумізматичного матеріалу з Берестечка, проведеного Р. Шустом, також не було виявлено зразків гетьманських монет². Привертає увагу знахідка у одному із козацьких гаманців фальшивого талера провінції Брабант з Іспанських Нідерландів³. Очевидно, що дана тогочасна підробка не може бути ідентифікована як монета, карбована за наказом Богдана Хмельницького, найбільш імовірно, загиблий під Берестечком козак став жертвою тогочасних фальшивомонетників. Новітні розкопки місця Берестецької битви, проведені археологами Рівненського обласного краєзнавчого музею, лише розширюють у кількісному вимірі введені попередниками до наукового обігу прості й поширені в часи Хмельниччини дрібні обігові монети⁴.

Дослідник О. Войтюк звернув увагу на однаковий калібр артилерійських ядер, знайдених під час розкопок поля Берестецької битви та фортеці Самарь⁵. Це спонукало нас більш ретельно дослідити опубліковані монетні знахідки з розкопок фортеці, здійснених В. Шалобудовим. Проте серед знайдених археологами монет також фігурують найпоширеніші та прості монети Речі Посполитої, Московського царства та Російської імперії, серед яких неможливо виділити окремо групи гетьманських монет. Привертає увагу наявність серед знайдених монет старої підробки польсько-литовського півторака, а також шостака 1680 р., карбованого він імені Яна III Собеського, балтійських солідів королеви Христини, дротяних копійок Михайла Федоровича та севського чеха 1686 р.⁶ Також археологи В. Векленко та Д. Філімонов не вказують на присутність серед знайдених монет таких, які мали б ознаки гетьманських емісій⁷.

Близько 70% солідів балтійських володінь Швеції дослідниками залишків фортеці в Жаботині було віднесено до фальшивих, що наводить деяких дослідників на думку про можливість локалізації гетьманського монетного двору⁸. Але, ймовірно за все, археологи атрибували молдавські імітації солідів Христини, що були виконані в Сучаві як фальшиві монети. Василь та Сергій Пустовалові, досліджуючи монетні знахідки на о. Мала Хортиця, вказують на масове поширення обігових монет Речі Посполитої та Російської імперії⁹, а монет, які могли бути характерними для гетьманської емісії, ними не було виявлено.

Вагомим аргументом багатьох нумізматів довгий час була відсутність у скарбових знахідках монет, які могли б бути однозначно віднесені до гетьманської емісії. Такої позиції дотримувався не лише В. Шугаєвський, а також М. Котляр, стверджуючи, що «відсутність в українських скарбах другої пол. XVII ст. монет, які можна було б приписати Хмельницькому, вирішує справу не на користь цієї думки»¹⁰.

¹ Свешніков І.К. Розкопки на місці Берестецької битви. Тези пленарних і секційних доповідей (результати польових археологічних досліджень 1970-1971 років на території України. XV наукова конференція Інституту археології, присвячена 50-річчю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Одеса, 1972. С. 368-370.

² Шуст Р.М. Що носили в гаманцях козаки війська Богдана Хмельницького? Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність. Львів, 2005. С. 219.

³ Там само. С. 220.

⁴ Войтюк О. Нові дослідження на полі Берестецької битви. Нові дослідження пам'яток Козацької доби в Україні. Випуск 25. Київ, 2016. С. 37.

⁵ Там само. С. 36.

⁶ Шалобудов В. Монети з розкопок та зборів на території Богородицької фортеці та її посаду в 2009 році. Нові дослідження пам'яток Козацької доби в Україні. Випуск 19. Київ, 2010. С. 110-111.

⁷ Векленко В., Філімонов Д. Археологічне закриття козацької Самарі XVI-XVII ст. Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Випуск 27. Київ: УТОПСК, 2018. С. 125-134.

⁸ Ляшко Ю. Дослідження залишків житлової забудови XVII-XVIII ст. сотенного містечка Жаботина. Збірник матеріалів VI міжнародної науково-практичної конференції Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, присвяченої 150-й річниці від дня народження Михайла Сергійовича Грушевського (1866-1934). Археологія & Фортифікація. Кам'янець-Подільський, 2016. С. 184-185.

⁹ Пустовалов В., Пустовалов С. Знахідки монет на острові Мала Хортиця (Байда). Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Випуск 24. Київ, 2015. С. 140-143.

¹⁰ Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби Феодалізму. Київ: Наукова думка, 1971. С. 112.

Дійсно, процитовані вище матеріали офіційних археологічних пошуків, проведених на місцях козацьких поселень, Богородицької фортеці, на місці Берестецької битви, фортеці в Жаботині та на о. Мала Хортиця не дали науці знахідок бажаної власної монети Богдана Хмельницького.

Серед досліджених та проаналізованих українським науковцем О. Бакальцем скарбів, знайдених на території Гетьманщини, зокрема 494 тезаврацій, зафіксованих дослідником на 2007 р., у складі жодної також не виявлено монету, яка б мала ознаки, необхідні для ідентифікації її як монети емісії гетьмана Богдана Хмельницького¹. Загалом О. Бакалець указує на відсутність монети Богдана Хмельницького у 2500 скарбах, відомих нумізматичній науці².

Не підтверджує факту карбування козацькими гетьманами власних монет і А. Бойко-Гагарін, який на основі проведеного глибокого аналізу зафіксованих знахідок приватних підробок на території України не встановив такої групи монет, хоча і виділив регіони з найбільшою концентрацією знахідок підробок, де і справді могли бути локалізовані центри підпільного виготовлення монет³. Хоча в дослідженні групи ідентичних фальсифікатів прибалтійських солідів з Черкащини вчений указує на їх характерність суто для зазначеного регіону⁴. Можна, звісно, висловити припущення про те, що саме ці монети стосуються емісій за наказом гетьмана, але, на нашу думку, пошук потенційних монет варто здійснювати серед більш якісних підробок. При цьому описані підробки з Черкащини і справді, найімовірніше, належать приватним фальшивомонетникам, що не мали відношення до владних структур Гетьманщини.

Проте, беручи до уваги різке збільшення нумізматичного скарбового матеріалу, здобутого приватними пошуковцями за останні майже 20 років, став можливим розвиток у вивченні питання карбування українськими гетьманами власних монет. При цьому пророчими стали слова М. Котляра про те, що час відповіді на це питання настане в майбутньому, коли його зможуть забезпечити нові знахідки. Учений наголошує, що, на його думку, «цю нелегку роботу нумізмати зможуть виконати в майбутньому, встановивши технічні особливості перелічених монет, насамперед, шляхом визначення послідовності лицьових та зворотних штемпелів, якими карбували ці монети. Подібна операція дасть можливість окреслити замкнені групи монет, що не матимуть відношення до офіційних монетних дворів тогочасної Польщі. Такі монети можна буде вважати фальшивими, з певною обережністю, відносити частину з них до монетного двору Дорошенка у Лисянці»⁵. Вважаємо, що цей час настав сьогодні.

Т. Ігером опубліковано низку різноманітних срібних підробок трояків; укладач каталогу обрав принцип демонстрації якомога більшої колекції різновидів цих підробок без указання місць їх знахідок, а також виділення характерних регіональних типів⁶. Ми обрали інший шлях

¹ Бакалець О.А. Монетні скарби як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648-1764 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата іст. наук: спец. 07.00.06. Київ, 2007. С. 8.

² Бакалець О.А. Організація фінансової справи та карбування власних монет за гетьманування Б.Хмельницького. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 7. Серія: Історія. Вінниця, 2003. С. 16.

³ Бойко-Гагарін А.С. Фальшивомонетничество в Центральной и Восточной Европе в эпоху Средневековья и раннего Нового времени. Киев: Украинская конфедерация журналистов, 2017. 560 с.; Бойко-Гагарін А. С. К вопросу о возможности чеканки гетманом Богданом Хмельницким фальшивых монет. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції з нагоди 419-річчя від дня народження гетьмана Богдана Хмельницького [«VIII Богданівські читання»]. Черкаси, 2014. С. 118 – 122; Бойко-Гагарін А.С. Новые данные о фальшивых проволочных копейках Петра I Алексеевича (1696-1725). Банкаўскі веснік. Мінск, Сакавік 2014. С. 40-41; Бойко-Гагарін А.С. Монети Центральної та Східної Європи XIV – XVII ст.: процеси виготовлення та фальшування: дис. ... кан. істор. наук: 07.00.06 / Бойко-Гагарін Андрій Сергійович. Кіровоград, 2014. 227 с.; Бойко-Гагарін А.С. Група ідентичних фальшивих шведських солідів XVII ст. зі знахідок Черкаської області. Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Вип. 25. Київ, 2016. С. 133 – 137.

⁴ Бойко-Гагарін А.С. Група ідентичних фальшивих шведських солідів XVII ст. зі знахідок Черкаської області. Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Випуск 25. Київ, 2016. С. 133-137.

⁵ Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби Феодалізму. Київ: Наукова думка, 1971. С. 114.

⁶ Iger T. Katalog trojakow polskich. Warszawa, 2008.

наукового опрацювання цих підробок, виокремивши найбільш масові та характерні для України типи. Нашу увагу привернув той факт, що найбільше у монетних знахідках Черкаської, Полтавської та Київської обл. трапляються срібні підробки трояків за прототипом монет Краківського монетного двору 1618-1624 рр., що є найбільш масовими трояками, які перебували у грошовому обігу.

Щодо можливих типів підробок монет, які можна віднести до таємної емісії козацьких гетьманів, зазначимо, що ми попередньо уклали каталог таких потенційних монет, опираючись на новітні монетні знахідки з території Гетьманщини¹. Зафіксовані в попередніх дослідженнях численні знахідки підробок монет дрібних номіналів за прототипом монет Речі Посполитої з території Київської та Чернігівської обл. дали нам можливість висловити припущення про тривале виготовлення фальшивих монет у Лисянці².

Грунтуючись на даних попередніх публікацій та на основі матеріалів із каталогу штемпельних різновидів півтораків, до монет, що могли гіпотетично бути виготовленими за наказом Богдана Хмельницького, ми можемо умовно віднести імітації півтораків, виготовлені із застосуванням срібла (Рис. 2)³. А тому ми розглядаємо срібні підробки півтораків як можливий результат грошових емісій за наказом українських гетьманів, не виключаючи карбування частини цих монет і за ініціативою приватних осіб, подібно до більшості підробок, виготовлених методом нанесення поверхневого покриття. Аналізуючи новітні знахідки монет в Україні, ми виявили більше 500 штемпельних різновидів фальшивих солідів, емісія яких може з високим ступенем імовірності належати козацьким гетьманам⁴. Так, зокрема, у скарбових комплексах, тезаврація яких датується 1660-ми рр., вирізняється півторака із датою «1622», що має високий хрест у зображенні держави та напис цифри «2», який не був характерним для півтораків державного карбування⁵.

Збагачення гетьманів за рахунок емісії монет відоме з історії Речі Посполитої. К. Філіповим та Б. Куклік проведено дослідження групи мідних шелягів для Литви часів Яна Казимира, які були офіційно карбовані на монетному дворі в Уяздові зі знаком мінцмейстера «Сліповрон» та призначалися для покриття витрат гетьмана Вінцентія Гонсевського, понесених у військових кампаніях Речі Посполитої проти Московії⁶.

Тогочасні підробки за прототипом оригінальних монет Речі Посполитої часів короля Сигізмунда III Вази, які могли бути карбованими за наказом українських гетьманів, ми частково опублікували у каталозі трояків та шостаків зазначеного польського монарха⁷. У виданні об'єднано монети з приватного зібрання О. Литвинчука, а також нові випадкові одиничні знахідки з Черкаської обл., про які автору повідомили місцеві краєзнавці та нумізмати.

Нова монетна ординація у Речі Посполитій, прийнята рішенням короля Яна II Казимира, кардинально змінила курсові співвідношення монет та вимагала обмінювати старі монети на

¹ Нечитайло В.В. Каталог монет України періоду козаччини XV-XVIII ст. Київ: Київська книжково-журнальна фабрика, 2011. 60 с.

² Нечитайло В.В. Українські монети Визвольної війни періоду 1648-1654 рр. та монети Петра Дорошенка періоду 1665-1676 рр. Збірник наукових праць. Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність. Львів, 2005. С. 225.

³ Нечитайло В.В., Замаховський Є.І. Каталог монет XVII ст. 1/24 талера карбованих у Речі Посполитій і на пов'язаних з нею територіях. Київ: Huss, 2016. С. 167-174.

⁴ Нечитайло В.В. Каталог монет України періоду козаччини XV-XVIII ст. Київ: Київська книжково-журнальна фабрика, 2011. С. 4.

⁵ Нечитайло В.В., Замаховський Є.І. Каталог монет XVII ст. 1/24 талера карбованих у Речі Посполитій і на пов'язаних з нею територіях. Київ: Huss, 2016. С. 176.

⁶ Куклік Б., Филиппов К. Медные шеляги полевого гетмана Винченца Гонсевского великого подскарбия литовского. Банковский вестник. № 4 (33). Минск, 2006. С. 73-74.

⁷ Нечитайло В.В. Єрмаченко І.Г., Замаховський Є.І. Каталог трояків та шестаків Сигізмунда III Вази (1618-1627 рр.). Київ: ЮСТОН, 2018. С. 40.

нові за чітко врегульованим королем курсом¹. Саме цей факт, на нашу думку, міг спонукати гетьманські адміністрації до виготовлення власних монет.

На думку Р. Шуста, Іваном Виговським було налагоджено карбування імітацій монет Кримського ханства у м. Торговиці, що невдовзі припинилося через непопулярність кримської та турецької монети серед населення Гетьманщини². Після невдалої спроби налагодження карбування монет у Торговиці гетьманом Іваном Виговським було налагоджено карбування монет у Лисянці, де, на думку Р. Шуста, виготовлялись імітації шостаків Сигізмунда III та Яна II Казимира³. Г. Козубовським наводяться свідчення з архівних джерел про спроби пошуку за наказом гетьмана Івана Виговського срібної руди на пагорбах Києва, що не увінчалися успіхом⁴.

У березні 1658 р. Іваном Виговським було укладено Гадяцький трактат із Річчю Посполитою, згідно з яким території Чернігівського, Київського та Брацлавського воєводств мали сформувавши окрему автономну частину – Велике князівство Руське, яке також мало б право на карбування власної монети на відновленій монетарні у Києві⁵. В. Рябцевич вважав, що однією з причин бажання українського гетьмана отримати монетну регалію було засилля мідної неповноцінної монети⁶. Плани Івана Виговського щодо карбування у Києві чи іншому українському місті власної монети Великого князівства Руського, подібної до польсько-литовських монет, не здійснились, а наступним українським гетьманом, який продовжив спроби налагодження карбування монет в Українській козацькій державі, став Петро Дорошенко.

Досліджуючи імітацію шведських, польсько-литовських та бранденбурзько-прусських солідів у Молдавському князівстві на монетарні в Сучаві, О. Огуй наводить дані про втечу монетного майстра Єнакія Златаря до «країни козаків» у м. Рашків⁷. Можна припустити, що згаданий у документі майстер міг згодом карбувати монети для гетьмана Петра Дорошенка.

Г. Козубовський зазначає, що на монетах Петра Дорошенка «повинен був бути портрет короля Яна Казимира з відповідними легендами – іменем короля та його титулами. На реверсі – відповідна символіка із датою випуску. Монети Руського Князівства на реверсі могли мати герб Київської землі – архангела Михаїла, традиції зображення якого сягають XVI ст. Міг зображатися комбінований герб із символами київського, брацлавського та чернігівського князівств, козак з мушкетом та шаблею – розповсюджена емблема печаток Війська Запорозького. Під портретом короля або на реверсі повинен був бути знак монетного двору, скоріше за все, Києва»⁸. Дослідник називає найбільш імовірну дату виготовлення за ініціативи Петра Дорошенка власних монет у Лисянці – жовтень – листопад 1671 р. під час перебування там гетьмана⁹.

Ми цілком підтримуємо позицію В. Шугаєвського щодо визначення монет Петра Дорошенка, карбованих у Лисянці. «Дорошенко дійсно вибивав таку монету в період між 1669-1673 рр. Але чи була це властиво українська монета? Звичайно – ні: це була підробка під польську монету Яна-Казимира, «воровская» монета (за виразом московських джерел), яка не мала ніяких

¹ Шуст Р.М. Нумізмати́ка. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Навч. пос. 2-ге вид. Київ: Знання, 2009. С. 134.

² Там само. С.168.

³ Там само. С. 168-169.

⁴ Козубовський Г.А. Проблема карбування власної монети в Україні в XVII ст. Магістеріум. Археологічні студії. Випуск 6. Київ: Києво-Могилянська академія, 2001. С. 42.

⁵ Шуст Р.М. Нумізмати́ка. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Навч. пос. 2-ге вид. Київ: Знання, 2009. С.167-168.

⁶ Рябцевич В.Н., Титок В.А. Русская монетная медь XVII века в кладах Белоруссии и Украины. Доклады к конференции по археологии Белоруссии (март 1969). Древности Белоруссии. Минск, 1969. С. 432.

⁷ Огуй О.Д. Сучавський монетний двір у XVII ст.: емісії монет і фальшивок-«домніц» (на монетному та архівному матеріалі). Спеціальні історичні дисципліни. Питання теорії та методики. Число 22-23. Київ, 2013. С. 422.

⁸ Козубовський Г.А. Проблема карбування власної монети в Україні в XVII ст. Магістеріум. Археологічні студії. Випуск 6. Київ: Києво-Могилянська академія, 2001. С. 41.

⁹ Там само. С. 43.

ознак українського грошового знаку»¹. М. Котляр запропонував шлях пошуку таких монет, визнаючи імовірним віднайдення монет Петра Дорошенка серед фальшивих шостаків львівського карбування та мідних солідів Яна Казимира².

У Лисянці, захопленій російськими стрільцями під керівництвом Івана Самойловича, в 1674 р. було виявлено устаткування для карбування монет та затримано Янка Гранковського, якого пізніше було залучено до карбування імітацій польсько-литовських монет у Севську³. Як удадо зазначає Г. Козубовський, надані Янком Гранковським під час допиту у Малоросійському приказі свідчення могли бути отриманими під тиском або тортурами, що зумовлює імовірність їх неправдивості⁴.

А. Калиновський на основі аналізу тогочасних підробок шостаків Яна II Казимира, які були виготовлені з низькопробного срібла і трапляються на території України як випадкові одиничні знахідки, припустив, що саме вони можуть бути продуктами підпільних гетьманських монетарень. Дослідник описує монети з датами на полі «1669» та «1666» (за умови, що остання цифра «6» у даті перевернута), а також з літерами CL, що імітують та викривлюють знаки мінцмейстера. Досліджені А. Калиновським срібні імітації шостаків за метричними характеристиками близькі до оригінальних монет, оскільки вони мають вагу 3,36 гр. та пробу 345 проміле. Головною особливістю цих монет (Рис. 1) виступає спосіб їхнього виготовлення – застосування вальцювального станка. Про це Антоном Калиновським вдало зроблено зауваження, що прості фальшивомонетники з рядових верств населення не могли мати доступу до такого високотехнологічного на той час обладнання. Це свідчить на користь висновку про можливе продукування таких підробок у професійній монетарні, організованій владною особою, ймовірно, гетьманом. Срібний сплав та близьку до оригінальних монет пробу дослідник вважає аргументом масового карбування. Факт фіксації двох таких знахідок в Угорщині наводить дослідника цих підробок на думку, що вони могли використовуватись в іноземних закупівлях⁵.

Знахідки тогочасних підробок за прототипом шостаків Речі Посполитої відомі не лише в Гетьманщині, відома й імітація шостака із неповною датою «166(?)», опублікована у роботі В. Шлапінського та С. Білопольського, із зібрання Державного музею у Кракові (Інв. № MNK Cz. № 2333)⁶. Ми не можемо піддавати сумніву сучасні дослідження львівського монетного карбування за часів Яна II Казимира, представлені у роботах відомого українського дослідника В. Шлапінського⁷. Тим більше, що основою вивчення продукції монетарні стала його приватна колекція. Але напрям пошуку гетьманських монет серед шостаків був, найімовірніше, загалом правильним.

На думку про причетність гетьманської адміністрації до виготовлення монет нас наштотували висновки А. Бойка про географію карбування монет в Україні, де дослідником наведені припущення про існування центрів емісії монет у Лохвиці, Пирятині, Веприку,

¹ Шугаєвський В.А. До питання про грошовий обіг на Україні в XVII віці. Науковий збірник за 1924 рік. Записки Українського наукового товариства в Києві історичної секції ВУАН. Том XIX. Київ: Державне видавництво України, 1925. С. 57.

² Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби Феодалізму. Київ: Наукова думка, 1971. С. 114.

³ Шуст Р.М. Нумізматика. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Навч. пос. 2-ге вид. Київ: Знання, 2009. С. 169.

⁴ Козубовський Г.А. Проблема карбування власної монети в Україні в XVII ст. Магістеріум. Археологічні студії. Випуск 6. Київ: Києво-Могилянська академія, 2001. С. 43.

⁵ Калиновський А. Шостак Яна Казимира 1669 г. подражания, фальшивки или оригиналы? *Studia I Materialy. Forum Numizmatyczne, Pieniadz I Mennice*. № 2. Bialystok, 2016. S. 189-194.

⁶ Szlapinskij W., Bielopolskij S. Monety koronne Jana Kazimierza, bite w mennicach zarzadzanych przez Andrzeja i Tomasza Tymfow w latach 1662-1667 (przypisanie do poszczegolnych mennic). *Lwow*, 2003. S. 75.

⁷ Шлапінський В. Процес виготовлення монет на Львівському монетному дворі у 1656-1657 рр. Матеріали міжнародної наукової конференції. Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле і сучасність. м. Львів, 14-15 травня 2004. Львів, 2005. С. 229-230. Його ж. Шлапінський В. Чотири етапи діяльності монетного двору у Львові (1656-1663). Львівські нумізматичні записки. № 1. Львів, 2004. С. 21.

Кобеляках, Келеберді, Тарасівці (Полтавська обл.) та Орлівці (Дніпропетровська обл.)¹ на додачу до відомих центрів офіційного карбування державних монет. На жаль, дослідником не наведено вагомих підтверджень власних гіпотез, а викладені припущення не підкріплені архівними джерелами чи матеріалами археологічних пошуків на цій території. Але на особливу увагу заслуговує фігурування у наведеному переліку міст міста Келеберда, де науковцями вже були опубліковані свідчення про знахідки підробок. На нашу думку, ця місцевість, імовірно, також може розглядатись як потенційний центр емісії монет козацькими гетьманами.

Досліджуючи фальсифікати московських монет, в попередніх публікаціях ми висловили гіпотезу щодо можливої причетності гетьмана Данила Апостола до виготовлення фальшивих мідних полушок². Хоча документальних достовірних свідчень про підробку полушок за наказом Данила Апостола ми не знаходимо у фондах державних архівів, а широке різноманіття відомих на сьогодні підробок для обігу за зразком полушок Петра I не дає змоги встановити єдиний нелегальний центр їхнього виготовлення на території Гетьманщини.

Виходячи із наведеного вище масиву фактів, ми припускаємо, що, очевидно, монетами, карбованими від імені та за ініціативою українських гетьманів, могли бути монети середнього номіналу, виготовлені зі срібла. Срібні підробки трояків та шостаків ми окремо виділяли у складеному спільно з Є. Замеховським та І. Єрмаченко каталозі, присвяченому штемпельним різновидам монет цих номіналів, у якому введено до наукового обігу низку раніше невідомих нумізматичній науці різновидів цих монет з оформленням окремих елементів поля та варіантами легенди, а також підробки за прототипом цих монет зі срібла. На нашу думку, названі монети випускались у 1648-1658 рр., про що свідчить їх присутність у скарбових знахідках аж до 1690-х рр.³

Ми погоджуємось із позицією М. Котляра в тому, що навіть визначені та доведені тогочасні імітації, карбовані козацькими гетьманами, не можна відносити до власне українських монет⁴. Не дозволяє застосовувати таку ідентифікацію цілковита таємність процесу виготовлення та відсутність на них імен гетьманів та назви держави – законного емітента.

Але, на нашу думку, емісія за дорученням козацьких гетьманів була реальною, про що переконливо свідчить проведений і викладений вище аналіз нових українських скарбів, де трапляються монети, характерні для карбування гетьманами, на чому неодноразово наголошували попередники.

Висновки.

Отже, із викладеного вище можна зробити наступні висновки. До монет, що могли гіпотетично бути виготовленими за наказом Богдана Хмельницького, ми можемо умовно віднести імітації півтораків, виготовлені із застосуванням срібла. Водночас ми визначаємо срібні підробки півтораків як можливі емісії за наказом українських гетьманів, не виключаючи карбування частини цих монет і за ініціативою приватних осіб, як і більшості підробок, виготовлених методом нанесення поверхневого покриття. Аналізуючи новітні знахідки монет в Україні, нам вдалося виявити більше 500 штемпельних різновидів фальшивих солідів, емісія яких може належати і Богдану Хмельницькому. Ми припускаємо, що монетами, карбованими від імені та за ініціативою Петра Дорошенка, могли бути монети середнього номіналу, виготовлені зі срібла. На наше глибоке переконання, емісія з доручення козацьких гетьманів була реальною, про що свідчить проведений і викладений вище аналіз нових українських скарбів, серед яких

¹ Бойко А.П. Географія монетного карбування на території України другої половини XVII ст. Зб. наук. праць. «Історико-географічні дослідження в Україні». Київ: «Наукова думка», 1994. С. 153-154.

² Нечитайло В.В. Каталог монет України періоду козащини XV-XVIII ст. Київ: Київська книжково-журнальна фабрика, 2011. С. 51-5.

³ Нечитайло В.В. Єрмаченко І.Г., Замеховський Є.І. Каталог трояків та шестаків Сигізмунда III Вази (1618-1627 рр.). Київ: ЮСТОН, 2018. С. 19-20.

⁴ Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби Феодалізму. Київ: Наукова думка, 1971. С. 113.

трапляються монети, характерні для карбування гетьманами, щодо яких і висловлювали припущення попередники.

Література

1. Iger T. Katalog trojakow polskich. Warszawa, 2008. 330 s.
2. Szlapinskij W., Bielopolskij S. Monety koronne Jana Kazimierza, bite w mennicach zarządzanych przez Andrzeja i Tomasza Tymfow w latach 1662-1667 (przypisanie do poszczegolnych mennic). Lwow, 2003. 60 s.
3. Бакалець О.А. Монетні скарби як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648-1764 pp.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата іст. наук: спец. 07.00.06. Київ, 2007. 15 с.
4. Бакалець О.А. Організація фінансової справи та карбування власних монет за гетьманування Б.Хмельницького. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 7. Серія: Історія. Вінниця, 2003. С. 12-18.
5. Бойко А.П. Географія монетного карбування на території України другої половини XVII ст. Зб. наук. праць. «Історико-географічні дослідження в Україні». Київ: «Наукова думка», 1994. С. 153-154.
6. Бойко-Гагарин А. С. К вопросу о возможности чеканки гетманом Богданом Хмельницким фальшивых монет. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції з нагоди 419-річчя від дня народження гетьмана Богдана Хмельницького [«VIII Богданівські читання»]. Черкаси, 2014. С. 118-122.
7. Бойко-Гагарин А.С. Новые данные о фальшивых проволочных копейках Петра I Алексеевича (1696-1725). Банкаўскі веснік. Мінск, Сакавік 2014. С. 40-41.
8. Бойко-Гагарин А.С. Фальшивомонетничество в Центральной и Восточной Европе в эпоху Средневековья и раннего Нового времени. Киев: Украинская конфедерация журналистов, 2017. 560 с.
9. Бойко-Гагарин А.С. Група ідентичних фальшивих шведських солідів XVII ст. зі знахідок Черкаської області. Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Випуск 25. Київ, 2016. С. 133-137.
10. Бойко-Гагарин А.С. Монети Центральної та Східної Європи XIV – XVII ст.: процеси виготовлення та фальшування: дис. ... кан. істор. наук: 07.00.06. Кіровоград, 2014. 227 с.
11. Векленко В., Філімонов Д. Археологічне закриття козацької Самарі XVI-XVII ст. Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Випуск 27. Київ: УТОПК, 2018. С. 125-134.
12. Войтюк О. Нові дослідження на полі Берестецької битви. Нові дослідження пам'яток Козацької доби в Україні. Випуск 25. Київ, 2016. С. 34-38.
13. Діденко Я.Л. Середньовічні скарби в фондовому зібранні Національного історико-культурного заповідника «Чигирин». Могиланські читання. Частина 2. Доля музейних зібрань. Київ, 2006. С. 43-48.
14. Калиновский А. Шостак Яна Казимира 1669 г. подражания, фальшивки или оригиналы? Studia I Materialy. Forum Numizmatyczne, Pieniadz I Mennice. № 2. Bialystok, 2016. S. 189-194.
15. Козубовський Г.А. Проблема карбування власної монети в Україні в XVII ст. Магістеріум. Археологічні студії. Випуск 6. Київ: Києво-Могиланська академія, 2001. С. 38-44.
16. Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби Феодалізму. Київ: Наукова думка, 1971. 174 с.
17. Куклик Б., Филиппов К. Медные шеляги полевого гетмана Винцента Гонсевского великого подскарбия литовского. Банковский вестник. № 4 (33). Минск, 2006. С. 73-74.

18. Ляшко Ю. Дослідження залишків житлової забудови XVII-XVIII ст. сотенного містечка Жаботина. Збірник матеріалів VI міжнародної науково-практичної конференції Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, присвяченої 150-й річниці від дня народження Михайла Сергійовича Грушевського (1866-1934). Археологія & Фортифікація. Кам'янець-Подільський, 2016. С. 184-185.
19. Маламуж О. Скарб монет XVII ст. (з фондів НІКЗ «Чигирин»). Нові дослідження пам'яток Козацької доби в Україні. Випуск. 9. Київ, 2000. С. 74-80.
20. Нечитайло В.В. Єрмаченко І.Г., Замеховський Є.І. Каталог трояків та шестаків Сигізмунда III Вази (1618-1627 pp.). Київ: ЮСТОН, 2018. 47 с.
21. Нечитайло В.В. Исторические периоды денежного обращения в Украине и их краткая характеристика. Нумизматика и фалеристика. № 2. Киев, 1997. С. 8.
22. Нечитайло В.В. Каталог монет України періоду козаччини XV-XVIII ст. Київ: Київська книжково-журнальна фабрика, 2011. 60 с.
23. Нечитайло В.В. Українські монети Визвольної війни періоду 1648-1654 pp. та монети Петра Дорошенка періоду 1665-1676 pp. Збірник наукових праць. Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність. Львів, 2005. С. 224-225.
24. Нечитайло В.В., Замеховський Є.І. Каталог монет XVII ст. 1/24 талера карбованих у Речі Посполитій і на пов'язаних з нею територіях. Київ: Huss, 2016. С. 167-174.
25. Немічева Т. Монетні знахідки XVII століття з фондів ДІАЗ «Хотинська Фортеця». Тези доповідей II наукового семінару. Археологія Буковини: здобутки та перспективи. (м. Чернівці, 6 грудня 2018 р.). Чернівці: Технодрук, 2018. С. 62-63.
26. Огуй О.Д. Сучавський монетний двір у XVII ст.: емісії монет і фальшивок-«домніц» (на монетному та архівному матеріалі). Спеціальні історичні дисципліни. Питання теорії та методики. Число 22-23. Київ, 2013. С. 412-422.
27. Орлик В. М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період. Кіровоград: Імекс ЛТД, 2007. 377 с.
28. Орлик В.М. До питання методології досліджень проблем економічної історії Російської імперії. Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Вип. 18. Київ, 2011. С. 59-64.
29. Орлик В.М. Інформаційний потенціал WEB-ресурсів у нумізматичних дослідженнях (на прикладі монет держав Хрестоносців). Матеріали наукової конференції з міжнародною участю. Архівознавчі та джерелознавчі галузі знань: проблеми взаємодії на сучасному етапі. 14 березня 2013 р. Київ, 2013. С. 129-133.
30. Петровський М.Н. Чи існувала на Україні власна монета за часів Богдана Хмельницького. Науковий збірник за 1925 рік. Записки Українського наукового товариства в Києві історичної секції ВУАН. Том XXI. Київ: Державне видавництво України, 1926. С. 120-123.
31. Пустовалов В., Пустовалов С. Знахідки монет на острові Мала Хортиця (Байда). Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Випуск 24. Київ, 2015. С. 140-143.
32. Рябцевич В.Н. О чем рассказывают монеты. 2-е изд. Минск: Народная Асвета, 1977. 399 с.
33. Рябцевич В.Н., Титок В.А. Русская монетная медь XVII века в кладах Белоруссии и Украины. Доклады к конференции по археологии Белоруссии (март 1969). Древности Белоруссии. Минск, 1969. С. 427-435.
34. Свешніков І.К. Розкопки на місці Берестецької битви. Тези пленарних і секційних доповідей (результати польових археологічних досліджень 1970-1971 років на території України. XV наукова конференція Інституту археології, присвячена 50-річчю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Одеса, 1972. С. 368-370.
35. Слабченко М.Е. Чи була в Гетьманщині своя монета. Науковий збірник за 1925 рік. Записки Українського наукового товариства в Києві історичної секції ВУАН. Том XX. Київ: Державне видавництво України, 1926. С. 64-66.

36. Чигирик Н., Лищенко А. Монетний скарб XVII ст., знайдений на Чигиринщині. Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Випуск 27. Київ: УТОПІК, 2018. С. 116-119.
37. Шалобудов В. Монети з розкопок та зборів на території Богородицької фортеці та її посаду в 2009 році. Нові дослідження пам'яток Козацької доби в Україні. Випуск 19. Київ, 2010. С. 110-111.
38. Шлапінський В. Процес виготовлення монет на Львівському монетному дворі у 1656-1657 рр. Матеріали міжнародної наукової конференції. Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле і сучасність. м. Львів, 14-15 травня 2004. Львів, 2005. С. 229-230.
39. Шлапінський В. Чотири етапи діяльності монетного двору у Львові (1656-1663). Львівські нумізматичні записки. № 1. Львів, 2004. С. 21.
40. Шугаєвський В.А. До питання про грошовий обіг на Україні в XVII віці. Науковий збірник за 1924 рік. Записки Українського наукового товариства в Києві історичної секції ВУАН. Том XIX. Київ: Державне видавництво України, 1925. С. 55-61.
41. Шуст Р.М. Нумізматика. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Навч.пос. 2-ге вид. Київ: Знання, 2009. 376 с.
42. Шуст Р.М. Що носили в гаманцях козаки війська Богдана Хмельницького? Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність. Львів, 2005. С. 213-221.

References

Bakalets, O. A. (2003) Orhanizatsiia finansovoi spravy ta karbuвання vlasnykh monet za hetmanuvannya B.Khmelnitskoho. [The organization of the finances and minting of the own coins during the rule of B. Khmelnytsky]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho* [The scientific notes of the Vinnitsa state Mykhail Kotsiubynskyi pedagogical university]. (7), 12-18. [in Ukrainian].

Bakalets, O. A. (2007) Monetni skarby yak dzhereło vvychennia hroshovoho obihu Hetmanshchyny (1648-1764 rr.). [The coin treasures as the source of study of the monetary circulation in Hetman State (1648-1764)]. *Candidates thesis*. 07.00.06. Kyiv. 15 c. [in Ukrainian].

Boiko, A. P. (1994) Heohrafiia monetnoho karbuвання na terytorii Ukrainy druhoi polovyny XVII st. [The geography of the coin minting on the territory of Ukraine in the second half of XVII cent.]. Abstracts of papers: *Istoryko-heohrafichni doslidzhennia v Ukraini* [The historical-ethnographic researches]. Kyiv: «*Naukova dumka*», pp. 153-154. [in Ukrainian].

Boiko-Naharin, A. S. (2014) Monety Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy XIV – XVII st.: protsesy vyhotovlennia ta falshuvannya [The coins of the Central and Eastern Europe XIV-XVII cent.: the processes of the produce and counterfeit]. *Candidates thesis*: 07.00.06. Kirovohrad. 227 p. [in Ukrainian].

Boiko-Naharin, A. S. (2016) Hrupa identychnykh falshyvykh shvedskykh solidiv XVII st. zi znakhidok Cherkaskoi oblasti. [The group of the identical Swedish solidi of XVII cent. excavated in Cherkassy region]. *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini* [The new research of the Cossack times in Ukraine]. (25), 133-137. [in Ukrainian].

Bojko-Gagarin, A. S. (2014) K voprosu o vozmozhnosti chekanki getmanom Bogdanom Hmel'nickim fal'shivnykh monet [On the question of the possibility of Hetman Bohdan Khmelnytsky has forging the coins]. *Proceedings of the Conference to the 419 annual of the hetman Bohdan Khmelnytsky's birth. VIII Bogdanivs'ki chitannja*. (pp. 118-122). Cherkasi. [in Russian].

Bojko-Gagarin, A. S. (2014) Novye dannye o fal'shivnykh provolochnykh kopejках Petra I Alekseevicha (1696-1725) [The new data about the counterfeit wire kopecks of Peter the Great (1696-1725)]. *Bankaŷski vesnik*. [The bank herald]. Minsk. pp. 40-41. [in Russian].

Bojko-Gagarin, A. S. (2017) Fal'shivomonetnichestvo v Central'noj i Vostochnoj Evrope v jepohu Srednevekov'ja i rannego Novogo vremeni [The coin counterfeit in Central and Eastern Europe in the Middle age and Modern times]. Kiev: *Ukrainskaja konfederacija zhurnalistov*. 560 s. [in Russian].

Chyhyryk, N.; Lyshenko, A. (2018) Monetnyi skarb XVII st., znaidenyi na Chyhyrynshchyni [The coin treasure of XVII cent. from the Chyhyryn region]. *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini* [The new investigations of the Cossack period in Ukraine]. (27), 116-119. [in Ukrainian].

Didenko, Ya. L. (2006) Serednovichni skarby v fondovomu zibranni Natsionalnoho istoryko-kulturnoho zapovidnyka «Chyhyryn» [The middle age treasures in the collection of the National historic-cultural reservation «Chyhyryn»]. *Mohylianski chytannia. Dolia muzeinykh zibrannia*. [Mohylianski readings. The fate of the museum collections]. Part 2. pp. 43-48. [in Ukrainian].

Iger, T. (2008) Katalog trojakow polskich. Warszawa [The catalogue of the Polish three grosz coins]. [in Polish].

Kalinovskij, A. (2016) Shostak Jana Kazimira 1669 g. podrazhanija, fal'shivki ili originaly? [The six grosz of John II Casimir: the imitations, counterfeit or original?]. Abstract of papers. *Forum Numizmatyczne, Pieniadz I Mennice* [The numismatic forum. The money and mints]. (2), 189-194. [in Russian].

Kotliar, M. F. (1971) Hroshovy obih na terytorii Ukrainy doby Feodalizmu [The money circulation in Ukraine in Feudal period]. Kyiv: *Naukova dumka*. [in Ukrainian].

Kozubovskiy, H. A. (2001) Problema karbuvannia vlasnoi monety v Ukraini v XVII st. [The problem of the own coin minting in Ukraine in XVII cent.]. *Mahisterium. Arkheolohichni studii* [Magisterium, The archeological studies]. (6), 38-44. [in Ukrainian].

Kuklik, B.; Filippov, K. (2006) Mednye sheljagi polevogo getmana Vincenta Gonsevskogo velikogo podskarbij litovskogo. [The copper szelags of the «field» hetman Vincent Gonsevskij the great counter of Lithuania]. *Bankovskij vestnik*. [The Bank herald], (33). 73-74. [in Russian].

Liashko, Yu. (2016) Doslidzhennia zalyshkiv zhytlovoi zabudovy XVII-XVIII st. sotennoho mistechka Zhabotyina. [Study of the remains of residential buildings XVII-XVIII centuries in the «sotenne» town of Jabotin]. *Arkheolohiia & Fortyfikatsiia*. [Archeology and fortification]. pp. 184-185. [in Ukrainian].

Malamuzh, O. (2000) Skarb monet XVII st. (z fondiv NIKZ «Chyhyryn»). [The treasure of the XVII century coins from the collection of NHCR «Chyhyryn»]. *Novi doslidzhennia pamiatok Kozatskoi doby v Ukraini*. [The new research of the Cossack times in Ukraine]. (9), 74-80. [in Ukrainian].

Nechitajlo, V. V. (1997) Istoricheskie periody denezhnogo obrashhenija v Ukraine i ih kratkaja charakteristika. [The historical periods of the money circulation in Ukraine and its short characteristics]. *Numizmatika i faleristika* [The Numismatics and faleristics], (2), 8. [in Russian].

Nechytailo, V. V. (2005) Ukrainski monety Vyzvolnoi viiny periodu 1648-1654 rr. ta monety Petra Doroshenka periodu 1665-1676 rr. [The Ukrainian coins from the Liberation War 1648-1654 and the coins of Petro Doroshenko in 1665-1676]. Abstract of papers. *Hroshovy obih i bankivska sprava v Ukraini: mynule ta suchasnist* [The monetary circulation and banking in Ukraine: the past and present]. pp. 224-225. [in Ukrainian].

Nechytailo, V. V. (2011) Katalog monet Ukrainy periodu kozachchyny XV-XVIII st. [The catalogue of the Ukrainian coins of the Cossack period XV-XVIII cent.]. Kyiv: *Kyivska knyzhkovo-zhurnalna fabryka*. 60 s. [in Ukrainian].

Nechytailo, V. V.; Yermachenko, I. H.; Zamekhovskiy, Ye. I. (2018) Katalog troiakiv ta shestakiv Syhizmunda III Vazy (1618-1627 rr.). [The catalogue of the three and six grosz coins minted during the reign of Sigismund III Vasa]. Kyiv: *YuSTON*. 47 c. [in Ukrainian].

Nechytailo, V. V.; Zamekhovskiy, Ye. I. (2016) Katalog monet XVII st. 1/24 talera karbovanykh u Rechi Pospolytii i na poviazanykh z neiu terytoriiakh [The catalogue of the XVII cent. 1/24 thaler coins minted in Polish-Lithuanian Commonwealth and connected territories]. Kyiv: *Huss*. pp. 167-174. [in Ukrainian].

Niemicheva, T. (2018) Monetni znakhidky XVII stolittia z fondiv DIAZ «Khotynska Fortetsia» [The coin finds of XVII century fro the collection of SHAR «Khotynska Fortetsia»]. Abstract of papers. *Arkheolohiia Bukovyny: zdobutky ta perspektyvy* [The archeology in Bucovina – the results and perspectives]. Chernivtsi: Tekhnodruk. pp. 62-63. [in Ukrainian].

Ohui, O. D. (2007) Suchavskiyi monetnyi dvir u XVII st.: emisii monet i falshyvok-«domnits» (na monetnomu ta arkhivnomu materiali) [The Suceava mint in XVII century: the emission of the «domnits»-coins (on the coin and archival material)]. *Spetsialni istorychni dystsyplyny. Pytannia teorii ta metodyky*. [The special historical sciences, the questions of the theory and methods]. (22-23), 412-422. [in Ukrainian].

Orlyk, V. M. (2007) Podatkova polityka Rosiiskoi imperii v Ukraini v doreformeniyi period. [The tax policy of the Russian Empire in Ukraine in the pre-reform period]. Kirovohrad: *Imeks LTD*. 377 c. [in Ukrainian].

Orlyk, V. M. (2011). Do pytannya metodolohiyi doslidzhen' problem ekonomichnoyi istoriyi Rosiys'koyi imperiyi [On the question of the methodology of research on the problems of the economic history of the Russian Empire]. *Problemy istoriyi Ukrayiny XIX – pochatku XX st.* [Problems of the History of Ukraine of XIX – beginning XX cc.] (XVIII), 59–64 (in Ukrainian).

Orlyk, V. M. (2013). Informatsiyni potentsial WEB-resursiv u numizmatychnykh doslidzhenniakh (na prykladi monet derzhav Khrestonostsiv) [The informational potential of the WEB-resources (on example of coins of the Crusader States)]. *Arkhivoznavchi ta dzhereloznavchi haluzi znan: problemy vzaïemodii na suchasnomu etapi* [Archival and source knowledge sciences: problems of interaction at the present stage], pp. 129-133. (in Ukrainian).

Petrovskiy, M. N. (1926) Chy isnuvala na Ukraini vlasna moneta za chasiv Bohdana Khmelnytskoho? [Did the own coin existed in Ukraine during the reign of Bohdan Khmelnytskyi?]. *Zapysky Ukrainskoho naukovoho tovarystva v Kyievi istorychnoi sekcii VUAN* [The notes of the Ukrainian science community in Kyiv of the historic section of All-Ukrainian academy of sciences]. (21), 120-123. [in Ukrainian].

Pustovalov, V., Pustovalov, S. (2015) Znakhidky monet na ostrovi Mala Khortytsia (Baida). [The coin finds on the Mala Khortytsia (Baida) island]. *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini*. [The new research of the Cossack times in Ukraine]. (24), 140-143. [in Ukrainian].

Rjabceвич, V. N. (1977) O chem rasskazyvajut monety [What does the coins talk about]. 2-nd Ed. Minsk: *Narodnaja Asveta*. 399 s. [in Russian].

Rjabceвич, V. N., Titok, V. A. (1969) Russkaja monetnaja med' XVII veka v kladah Belorussii i Ukrainy [The Russian copper coins of XVII century in the treasures of Belarus and Ukraine]. Abstract of papers: *Doklady k konferencii po archeologii Belorussii (mart 1969)*. *Drevnosti Belorussii* [The reports to the conference of archeology of Belarus (March 1969). The antiques of Belarus]. Minsk. pp. 427-435. [in Russian].

Shalobudov, V. (2010) Monety z rozkopok ta zboriv na terytorii Bohorodytskoi fortetsi ta yii posadu v 2009 rotsi. [The coins from the excavations on the territory of the Bohorodytska (The God Mother) fortress and its posts in 2009]. *Novi doslidzhennia pamiatok Kozatskoi doby v Ukraini*. [The new research of the Cossack times in Ukraine]. (19), 110-111. [in Ukrainian].

Shlapynskiy, V. (2004) Chotyry etapy diïalnosti monetnoho dvoru u Lvovi (1656-1663). [The four stages of activity of the Lwiv mint (1656-1663)]. *Lvivski numizmatychni zapysky* [The Lwiv numismatic notes]. (1), 21. [in Ukrainian].

Shlapynskiy, V. (2005) Protses vyhotovlennia monet na Lvivskomu monetnomu dvori u 1656-1657 rr. [The process of the coin produce in Lwiv mint in 1656-1657]. Abstract of papers. *Hroshovyï obih i bankivska sprava v Ukraini: mynule i suchasnist* [The monetary circulation and banking in Ukraine: the past and present]. pp. 229-230. [in Ukrainian].

Shuhaievskiy, V. A. (1925) Do pytannia pro hroshovyï obih na Ukraini v XVII vitsi. [To the question of the money circulation in Ukraine in XVII cent.]. *Zapysky Ukrainskoho naukovoho tovarystva v Kyievi*

istorychnoi septsii VUAN. [The notes of the Ukrainian science community in Kyiv of the historic section of All-Ukrainian academy of sciences]. (19), 55-61. [in Ukrainian].

Shust, R. M. (2005) Shcho nosyly v hamantsiakh kozaky viiska Bohdana Khmelnytskoho? [What were Cossacks from the Bohdan Khmelnytskyi army wearing in wallets?]. *Hroshovyi obih i bankivska sprava v Ukraini: mynule ta suchasnist*. [The monetary circulation and banking in Ukraine: the past and present]. pp. 213-221. [in Ukrainian].

Shust, R. M. (2009) Numizmatyka. Istoriiia hroshovoho obihu ta monetnoi spravy v Ukraini. [Numismatics. The history of the money circulation in Ukraine]. 376 c. [in Ukrainian].

Slabchenko, M. E. (2018) Chy bula v Hetmanshchyni svoia moneta [If there was an own coin in the Hetman State?]. *Zapysky Ukrainskoho naukovooho tovarystva v Kyievi istorychnoi septsii VUAN*. [The notes of the Ukrainian science community in Kyiv of the historic section of All-Ukrainian academy of sciences]. (20), pp. 64-66. [in Ukrainian].

Svieshnikov, I. K. (1972) Rozkopky na mistsi Berestetskoj bytvy. [The excavations on the place of the Berestechko battle]. Abstracts of papers. *XV naukova konferentsiia Instytutu arkeolohii, prysviachena 50-richchiiu utvorennia Soiuzu Radianskykh Sotsialistychnykh Respublik* [The XV science conference of the Institute of archeology, dedicated to the 50th anniversary of the formation of the Union of the Soviet Socialistic Republics]. Odesa. pp. 368-370. [in Ukrainian].

Szlapinskij, W.; Bielopolskij, S. (2003) Monety koronne Jana Kazimierza, bite w mennicach zarzadzanych przez Andrzeja i Tomasza Tymfow w latach 1662-1667 (przypisanie do poszczegolnych mennic). [The crown coins of John Casimir minted in the rented mints by Andrzej and Tomasz Tymf in 1662-1667 (assigned to each mint)]. Lwow. 60 s. [in Polish].

Veklenko, V.; Filimonov, D. (2018) Arkheolohichne zakryttia kozatskoi Samari XVI-XVII st. [The archeological finishing of the Cossack fortress in Samar]. *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini*. [The new research of the Cossack times in Ukraine]. (27), 125-134. [in Ukrainian].

Voitiuk, O. (2016) Novi doslidzhennia na poli Berestetskoj bytvy. [The new investigations of the field of the Berestechko battle]. *Novi doslidzhennia pamiatok Kozatskoi doby v Ukraini*. [The new research of the Cossack times in Ukraine]. (25), 34-38. [in Ukrainian].

Ілюстрації

Рис. 1. Імітації шостаків Речі Посполитої із датою «1660»¹.

Рис. 2. Імітації півтораків Речі Посполитої, виготовлені з низькопробного срібла².

¹ Калиновский А. Шостак Яна Казимира 1669 г. подражания, фальшивки или оригиналы? *Studia I Materialy. Forum Numizmatyczne, Pieniadz I Mennice*. № 2. Bialystok, 2016. S. 189 – 194.

² Нечитайло В.В., Замеховський С.І. Каталог монет XVII ст. 1/24 талера карбованих у Речі Посполитій і на повязаних з нею територіях. Київ: Huss, 2016. С. 167 – 174.

Крицук Роман
Научный сотрудник
Национального
исторического музея
Республики Беларусь
(Минск, Беларусь)
kola.sonca@gmail.com

Krytsuk Roman
Research associate
National Historical Museum of
the Republic of Belarus
(Minsk, Belarus)
kola.sonca@gmail.com

Кріцук Роман
Науковий співробітник
Національного історичного
музею Республіки Білорусь
(Мінськ, Білорусь)
kola.sonca@gmail.com

**ДЕНЕЖНО-ВЕЩЕВОЙ КЛАД ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ 60-Х ГОДОВ XVII ВЕКА
ИЗ ОКРЕСТНОСТЕЙ ДЕРЕВНИ ПОГОСТ-ЗАГОРОДСКИЙ (ИЗ КОЛЛЕКЦИИ
НАЦИОНАЛЬНОГО ИСТОРИЧЕСКОГО МУЗЕЯ РЕСПУБЛИКИ БЕЛАРУСЬ,
НАХОДКА 1966 Г.)**

**MONETARY HOARD OF THE SECOND HALF OF THE 60S OF THE 17TH CENTURY
FROM THE VICINITY OF THE POGOST-ZAGORODSKY VILLAGE (FROM THE
COLLECTION OF THE NATIONAL HISTORIC MUSEUM OF THE REPUBLIC OF
BELARUS, WAS FOUND IN 1966)**

**ГРОШОВО-РЕЧОВОЇ СКАРБ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 60-Х РОКІВ XVII СТОЛІТТЯ З
ОКОЛИЦЬ СЕЛА ПОГОСТ-ЗАГОРОДСКИЙ (З КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО
ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ РЕСПУБЛІКИ БІЛОРУСЬ, ЗНАХІДКА 1966 Г.)**

Аннотация

Статья посвящена проблемам денежных депозитов с медными шелягами реформы Яна Казимира Вазы на примере денежно-вещевого депозита из собрания Национального исторического музея Республики Беларусь. В научный оборот вводятся ранее не опубликованные источники, которые позволяют открыть новую страницу в истории денежного обращения II-ой половины XVII века. Не смотря на то, что клады с боратинками XVII века являются одними из самых массовых денежных депозитов на территории Беларуси, они слабо изучены белорусскими нумизматами. Описываемый клад был выявлен в 1966 г., в окрестностях д. Погост-Загородский Пинского р-на Брестской обл. БССР. Впервые Погост-Загородский упомянут в привилее 1528 г. как имение. На протяжении XVII века Погост перерастает из имения в крупное местечко и сменяет серию собственников из родов Радзивиллов, Горайских, Статкевичей и Друцких-Любецких. В кладе присутствует вещевая часть в виде мужского и женского обручальных (?) колец. Монетная часть клада составляет 19 польских и литовских боратинок Яна II Казимира Вазы и один рижский шеляг Кристины Августы Вазы. Из-за проведенной непрофессиональной чистки монет, часть легенд и изображений навсегда уничтожена. Младшая монета клада датирована 1665 г., что позволяет сказать о периоде сокрытия комплекса – 1665-1669 гг. Вероятно, клад является небольшим денежным депозитом бедной крестьянской семьи.

Анотація

Стаття присвячена проблемам грошових депозитів з мідними солідами реформи Яна Казимира Вази на прикладі грошово-речевого депозиту із зібрання Національного історичного музею Республіки Білорусь. У науковий обіг вводяться раніше не опубліковані джерела, які дозволяють відкрити нову сторінку в історії грошового обігу II-ой половини XVII століття. Не дивлячись на те, що скарби з мідними солідами XVII століття є одними з наймасовіших грошових

депозитів на території Білорусі, вони слабо вивчені білоруськими нумізматами. Скарби боратінок частково зачіпаються в роботах П.В. Харламповича і Р.Р. Фасмера, М.М. Щакатіхіна, В.Н. Рябцевича і І.І. Синчука

Скарб був виявлений в 1966 р, в околицях д. Погост-Загородский Пінського району Брестської обл. БССР. Населений пункт знаходиться на території регіону, відомого як Полісся. Вперше він згадується в привілеї 1528 р як маєток Семена Орди. З початку до середини XVII століття Погост переростає з маєтку в велике містечко, провідне активну економічну діяльність. У 1613 році Погост фіксується як власність Юрія Радзивілла. Після його смерті, в результаті невеликого тяжби, в 1614 році Погост переходить у володіння Катерині Горайской, а пізніше до її синові Петру Петровичу Горайському. Після його смерті, Погост переходить до Анни Францкевич-Радзімінський, потім до Богдану Вільгельмовича Статкевич, а після чого Катерині Горайской і її чоловікові Михайлу-Володимиру Статкевич. Під час національно-визвольного повстання Богдана Хмельницького, Погост на деякий час стає власністю Запорізької Січі. Після придушення повстання і серії судових позовів в 1668 р містечко переходить у володіння Миколи Друцького-Любецького. До XIX ст. Цвинтар буде у власності князів Друцьких-Любецький. Через наявність в описуваному скарбі речовий частини у вигляді чоловічого і жіночого обручальних (?) Кілець він відноситься до вкрай рідкісним депозитам XVII в. Монетна частина скарбу становить 19 польських і литовських мідних солідів Яна II Казимира Вази і один ризький солід Христини Августи Вази. Через проведеної непрофесійної чистки монет, частина легенд і зображень назавжди знищена. Молодша монета скарбу датована 1665 р що дозволяє сказати про період приховування комплексу – 1665-1669 рр. Ймовірно, скарб є невеликим грошовим депозитом бідної селянської родини.

Abstract

The article is dedicated to the problems of cash deposits containing the copper solids of the Jan Casimir Vaza's reform on the example of the monetary deposit from the collection of the National Historical Museum of the Republic of Belarus. In the numismatic literature, these coins are also known as «boratinki» and they are named after the initiator of the monetary reform, the Italian scientist and architect Titus Livius Boratini. Despite the fact that the term «solid» is more common in Russian numismatics, in relation to the coins of Grand Duchy of Lithuania and Polish-Lithuanian Commonwealth, Prussia and Swedish Inflyants, Suceavan fakes and imitations the author of the report prefers to use the historically more correct name «shelyag» used by our ancestors since the days of Kievan Rus. In the Russian language, this term was displaced by solid probably in the period of the formation of numismatics as a science in the 18-19th centuries. Previously unpublished sources are introduced into scientific circulation, which allow us to open a new page in the history of money circulation in the second half of the XVII century. Despite the fact that the 17th century clades with copper solids are one of the most massive cash deposits on the territory of Belarus, they are poorly studied by Belarusian numismatists. The treasures of boratins are partially touched upon in the P.V. Kharlampovich and R. R. Fasmer's, N. Shakatikhin's, VN. Ryabtsevich and I.I. Sinchuk's works.

The treasure was discovered in 1966, in the vicinity of the village of Pogost-Zagorodsky, Pinsk District, Brest Region. BSSR. The settlement is located in the region, known as Polesie. For the first time, Pogost-Zagorodsky was mentioned in the privilege of 1528, as the estate of Siemyon Orda. During the first half of the seventeenth century, Pogost grew from a manor house to a large place. This was facilitated by active economic activity in the form of trade. In 1613, Pogost is recorded as the Yuri Radzivil's property. After his death, as a result of a small litigation, in 1614, Pogost passed into the Ekaterina Goraiskaya's possession, and later to her son Peter Petrovich Goraisky. After his death, Pogost passed to Anna Frantskevich-Radziminskaya, then to Bogdan Vilgelmovich Statkevich, and then to Ekaterina Goraiskaya and her husband Mikhail-Vladimir Statkevich. During the Bogdan Khmel'nitsky's

national liberation uprising, for some time Pogost became Zaporizhian Sich's property. After the suppression of the uprising and a series of lawsuits in 1668, the place passed into Nikolai Drutsky-Lyubetsky's possession. Pogost-Zagorodsky had been owned by the princes Drutskys-Lyubetsky for two centuries, until the nineteenth century. There is a thing part in this deposit in the form of male and female wedding (?) rings, which makes it an extremely rare monetary and thing deposits of the 17th century. In addition to the rings, there are coins in the treasure. These are 19 Jan II Casimir Vaza's Polish and Lithuanian copper solids (boratins) and one Kristina Augusta Vaza's Riga solid. As a result of examining the coins, it turned out that they were unprofessionally cleaned. Due to nonprofessional cleaning of coins, most of the legends and images were destroyed forever. But this did not prevent the study of coins in detail. The youngest coin in the treasure is dated 1665, which makes it possible to say about the period of concealment of the complex – 1665-1669. The presence of the wedding rings may indicate that this treasure is a small cash deposit of a poor rural family. It is likely that the owner or owners of the treasure were residents of the village of Pogost-Zagorodsky or nearby villages. Unfortunately, there is no information about the container and the depth of the deposit. This deposit is not advisable to associate with the military actions of the period 1648-1668, because the period of its concealment falls at the time when the hostilities in the region were no longer carried out. Single findings of similar monetary deposits are known both on the territory of Belarus and on the territory of Ukraine.

Ключевые слова: боратинка, Великое княжество Литовское, Погост-Загородский, клад, XVII век

Keywords: boratynka, Grand Duchy of Lithuania, Pahost-Zaharodski, hoard, XVII century.

Ключові слова: боратінка, Велике князівство Литовське, Погост-Загородский, скарб, XVII століття

Клады с медными шелягами реформы Яна Казимира Вазы (боратинки) являются одними из самых массовых комплексов, которые находили и находят на территории Республики Беларусь. Из-за своей не респектабельности в сравнении с кладами серебряных монет, они оказались слабо изученными. До 1941 года, некоторые из кладов были опубликованы в топографической статье о денежных депозитах с территории Беларуси авторства Павла Васильевича Харламповича (в основном это были клады из Беларускага Дзяржаўнага Музея – современного Национального исторического музея Республики Беларусь)¹ и Рихарда Ричардовича Фасмера². Причём статья Р. Р. Фасмера, о монетных находках на территории СССР, была основана на материале публикации П.В. Харламповича. с дополнениями из сообщений советской прессы. Отдельную работу по фиксации и обработке кладов провёл репрессированный в довоенный период белорусский искусствовед и археолог Николай Николаевич Щакатихин. Из-за преждевременной смерти автора от туберкулёза в 1940 году в ссылке в городе Белябей Башкирской АССР³, его работа не была опубликована. К счастью оригинал рукописи сохранился. Его вместе своим нумизматическим собранием⁴ и коллекцией экслибрисов Н.Н. Щакатихин успел выслать в отдел нумизматики Государственного Эрмитажа в Ленинград. Копии его

¹ Харламповіч П.В. Манетныя скарбы, знойдзеныя ў Беларусі, у зборах Беларускага дзяржаўнага музея. Гістарычна-археалагічны зборнік. № 1. Менск, 1927. 303-344 с.

² Фасмер Р.Р.Список монетных находок. Сообщения ГАИМК, Т. II, Ленинград, 1929. 281-324 с.

³ Архіў Нацыянальнага мастацкага музея Рэспублікі Беларусь. Фонд № 3. Адз. зах. 82. Воп. 1.

⁴ К сожалению, отдел нумизматики Государственного Эрмитажа не располагает информацией о наличии в их коллекции монет из собрания Н.Н. Щакатихина.

рукописей, благодаря стараниям Валентина Наумовича Рябцевича во второй половине 2000-х годов была передана в Национальный художественный музей Республики Беларусь. Не смотря на то, что рукопись Н.Н. Щакатихина как минимум два раза подготавливалась к публикации М.А. Добровольской и В.Н. Рябцевичем, эта грандиозная работа не опубликована до сих пор¹.

С 1960-х гг. клады с боратинками публиковались в топографических статьях В.Н. Рябцевича², отдельные клады публиковал Иван Иванович Синчук³. До сих пор отсутствует общее издание, которое смогло бы объединить результаты их работы. К тому же, большая часть кладов из собраний белорусских музеев (особенно Минской и Витебской обл.) до сих пор не опубликована.

Стоит отметить, что денежно-вещевые клады Нового времени также крайне слабо опубликованы. Это вызвано слабым интересом исследователей к ювелирным изделиям, имеющимся в кладах, из-за большого количества ювелирных изделий сохранившихся в музейных коллекциях. В то же время, денежно-вещевые и вещевые депозиты периода Руси изучены лучше.

Не смотря на то, что в русскоязычной нумизматике более распространён термин «солид», автор статьи по отношению к монетам ВКЛ и Речи Посполитой, Пруссии и Шведских Инфлянтов, подделкам и Сучавским имитациям предпочитает использовать исторически более верное название «шеляг», которым пользовались наши предки со времён Киевской Руси. В русском языке данный термин был вытеснен солидом вероятно в период становления нумизматики как науки в XVIII-XIX вв.

3 сентября 1966 года в фонды тогдашнего Государственного музея БССР был передан денежно-вещевой клад, найденный «на возвышенности на берегу реки Бобрик» в окрестностях деревни Погост-Загородский Пинского района Брестской области. Клад передал студент минского мединститута Вячеслав Владимирович Казак. Принял и атрибутировал монеты научный сотрудник Левонтий Дмитриевич Клок. Номер акта приёма – 2367 в книге актов за 1966 г., инвентарный номер – КП 21069/1-8⁴.

Состав денежно-вещевого Погостского клада следующий:

1. 20 шелягов Речи Посполитой и Шведских Инфлянтов.
2. Одно мужское пластинчатое кольцо полусферического сечения без украшений и орнамента, выполненное из желтого (бронза?) сплава. Диаметр кольца – 19 мм., ширина – 2 мм., толщина – 0,3 мм. (Фото 1). С большой вероятностью является свадебным кольцом.
3. Одно женское пластинчатое кольцо полусферического сечения с украшенным растительным орнаментом щитком, в центре которого – каст, вставка утрачена. Выполнено из желтого (бронза?) сплава. Диаметр кольца – 20,5 мм, ширина – 2,2 мм, толщина – 0,3 мм. Вероятно, как и перстень № 1 также является свадебным кольцом.

Во время осмотра нумизматической части клада выяснилось, что монеты были непрофессионально почищены (фото 3). При этом в музейной документации отсутствовали данные об том, кто, когда и в каких условиях произвёл чистку. Вероятнее всего, изначально они

⁴ Акт приёмки-здачи № 2367 от 03. IX 1966 г. // Архив отдела учёта Национального исторического музея Республики Беларусь. Книга КП за 1966 г., л. 102-103.

¹ Архіў Нацыянальнага мастацкага музея Рэспублікі Беларусь. Фонд № 3. Адз. зах. 82. Воп. 1.

² Рабцэвіч В.Н. Манетныя скарбы Мядзельшчыны // Памяць : Гіст.-дакум. хроніка Мядзельскага раёна. Мінск: выд. Белта, 1998. 59–61 с. Его же. Монетные клады XVII и первой четверти XVIII вв. на территории Чернигово-Северской земли и Восточной Белоруссии // Нумизматика и сфрагистика, Т 1. Киев: изд. АН УССР, 1963. 152. 202 с. Ibid. Ryabtsevich V.N. Skarby monet z XVI-XVII wieku na terenie obwodu Brzeskiego i Grodzieńskiego Białoruskiej SSR // Prace i materiały Museum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria numizmatyczna i konserwatorska. N 6. Łódź, 1988 – 211-239 s.

³ Синчук І.І. Скарб медных манет XVII ст. з вёскі Данілавічы Дзяржынскага раёна Мінскай вобласці // Весці Акадэміі навук Беларусі. Серыя гуманітарных навук. № 2. Мінск: выд. Беларуская Навука, 1995. 67-72 с.

были обработаны химическим реактивом (кислотой), который уничтожил большую часть рельефа и оголил глубокие каверны. После чистки, оставшиеся рывины с окислами были зачищены жестким металлическим предметом (зубной пульпоэкстрактор), что оставило на монетах ещё и глубокие царапины. Результатом такой «реставрации» стало фактическое уничтожение монетной части клада.

Стоит отметить слабое описание монет в инвентарной книге, которое не даёт практически никакой информации, за исключением номинала и года эмиссии¹. Инвентарные номера давались монетам по старой методике, когда один номер присваивался нескольким монетам одного номинала и года. Это вносит проблему при изучении и подсчёте крупных депозитов, где под одним номером могут находиться десятки, а порой даже сотни монет.

Из 20 монет Погостского клада: 1 монета (5 % от общего числа) является шелягом шведской королевы Кристины Августы Вазы, отбитым на рижском монетном дворе. Они выпускались в период с 1635 по 1654 гг.². Так же, в период с 1661 по 1665 гг. на монетном дворе города Сучава (Молдовское княжество) чеканились подделки (или имитации) рижских шелягов. Современное состояние монеты, не позволяет точно сказать о её оригинальности и отнести её к каким либо из перечисленных монетных дворов³. 7 монет (35 %) являются медными шелягами отчеканенными для Польского королевства. Одна монета датирована 1665 годом, даты на остальных монетах не сохранились. Коронные боратинки чеканились в период с 1659 по 1665 года⁴. 12 монет (60 %) – медные шеляги отчеканенные для Великого Княжества Литовского. Состояние 7 монет можно охарактеризовать как «узнаваемое» – на их видны только слабые очертания профиля Яна Казимира на аверсе и герб «Погоня» на реверсе. Лучше сохранившиеся остальные 5 монет подробно представлены в таблице:

Согласно работам польского нумизмата Цезария Вольского, литовские боратинки чеканились в период с 1660 по 1666 года⁵. Самой младшая монета в кладае датирована 1665 годом. Вероятнее всего, клад был спрятан в 1665 году, или на протяжении нескольких лет спустя. Что бы понять контекст, в котором был спрятан клад, стоит отдельно рассмотреть историю развития самой деревни Погост-Загородский. Деревня находится на расстоянии 35 километров на северо-восток от г. Пинска, на берегу современного водохранилища «Погост», в которое впадает река Бобрик. Впервые она упомянута как имение в привилее 1528 года, когда королева Бона Сфорца подтвердила прежние права владельцу Семёну Орде⁶.

В 1613 году Погост указан как собственность троцкого каштеляна Юрия Николаевича Радзивилла, после смерти которого, имение отходит его двоюродным братьям – виленскому каштеляну Янушу и воеводе виленскому Кшыштафу Кшыштофовичам Радзивиллам⁷. Но это решение пришлось не по духу родным сёстрам Юрия Николаевича Радзивилла – Софье Дорогостайской и Екатерине Горайской. В результате небольшой тяжбы, в 1614 году Погост становится собственностью Екатерины Горайской⁸. После смерти Екатерины, имение переходит

¹ Акт приёмки-здачи № 2367 от 03. IX 1966 г. // Архив отдела учёта Национального исторического музея Республики Беларусь. Книга КП за 1966 г., л. 102-103.

² Монеты Прибалтики XIII–XVIII столетий. Определитель монет: каталог-справочник / ред.-сост.: Д. Я. Фёдоров. Таллин: изд. Валгус, 1966. С. 275-276.

³ Monede si bancnote romanesti / O. Luchian., G. Buzdugan., C. C. Oprescu. – Bucuresti: Sport-Turism, 1977. S. 94-97.

⁴ Przewodnik po szelągach Jana Kazimierza Wazy z lat 1659–1666 dla początkujących, podstawowe typy i odmiany / C. Wolski. Lublin, 2012. S. 2.

⁵ Там само. S. 15.

⁶ Пагост-Загародскі / 3 матэрыяльнай і культурнай спадчыны // Кніга Памяць, Пінскі раён / рэд.-скл.: Г.К. Кісялёў і інш. Мінск: выд. Белта, 2003. С. 602.

⁷ Глінскі Я. С. Князі Друцкія-Любецкія ў канцы XVI-XVII ст.: радавод, маёмаснае становішча, грамадска-палітычная дзейнасць / Архіварыус, выпуск 14. Мінск: НГАБ 2016. С. 338.

⁸ Архіў Нацыянальнага мастацкага музея Рэспублікі Беларусь. Фонд № 3. Адз. зах. 82. Воп. 1. С. 339.

её сыну Петру Петровичу Горайскому. Последний умирает и оставляет имение своей жене Анне Францкевич-Радзиминской. Анна выходит замуж за мстиславского подкомория (позднее новогрудского каштеляна) Богдана Вильгельмовича Статкевича¹, или Статкевича-Заверского². После брака, Погост был записан на дочь Петра Горайского, Екатерину. Что бы имение не вышло из семейного круга, Екатерину женили на сыне Богдана Статкевича от первого брака – Михаиле-Владимире. В 1649 году имение передаётся под его управление. В чехарду с собственниками вносит свой вклад национально-освободительное восстание украинского народа под руководством Богдана Хмельницкого. Погост был конфискован у предыдущих владельцев, но потом возвращён дочери Михаила-Владимира Екатерине. Екатерина умерла, будучи подростком, в период с 27 января 1664 по 5 июня 1665 г.³ Результатом серии судебных тяжб, в которых участвовал Богуслав Радзивилл, в 1668 году Погост становится собственностью князя Николая Ивановича Друцкого-Любецкого (представителя «волынской» линии князей Друцких-Любецких)⁴. Ещё в первой половине XVII века, Погост из имения превращается в крупное местечко, которое славилось своими ярмарками⁵.

Таблица 1.

Место хранения, номер по КП	Описание	Дата чеканки	Место чеканки
НИМРБ.КП 21069/2Н	Ав: В центре помещён профиль Яна Казимира с лавровым венком на голове, повёрнут в правый бок. Вокруг круговая легенда: [IOAN] CAS·REXRv: В центре помещён государственный герб ВКЛ «Погоня», между ног у коня находится монограмма НКРЛ ¹ . Вокруг круговая легенда: [S]OLI·MAC D[UC LIT 16XX]. ¹ Сокращённо от «Hieronim Kirszensztein Podskarbi Litewski».	Не сохранилась	Неизвестно
НГМРБ.КП 21069/2I	Ав: В центре помещён профиль Яна Казимира с лавровым венком на голове, повёрнут в правый бок. Вокруг круговая легенда: [IOAN] CAS REX]Rv: В центре помещён государственный герб ВКЛ «Погоня», между ног у коня находится монограмма НКРЛ. Вокруг круговая легенда: SOLI [MAC] DUC LIT [16XX]	Не сохранилась	Неизвестно
НГМРБ.КП 21069/4A	Ав: В центре помещён профиль Яна Казимира с лавровым венком на голове, повёрнут в правый бок. Вокруг круговая легенда: IOAN C[AS REX]Rv: В центре помещён государственный герб ВКЛ «Погоня», между ног у коня находится монограмма НКРЛ. Вокруг круговая легенда: SOLI MA[C] DUC L[IT 16]64	1664 г.	Виленский монетный двор
НГМРБ.КП 21069/4B	Ав: В центре помещён профиль Яна Казимира с лавровым венком на голове, повёрнут в правый бок. Вокруг круговая легенда: IOAN CA[S REX]Rv: В центре помещён государственный герб ВКЛ «Погоня», между ног у коня находится монограмма НКРЛ. Вокруг круговая легенда: SOLI MAC DUC LIT 1664	1664 г.	Виленский монетный двор
НГМРБ.КП 21069/5	Ав: В центре помещён профиль Яна Казимира с лавровым венком на голове, повёрнут в правый бок. Вокруг круговая легенда: IOAN CAS RE[X]Rv: В центре помещён государственный герб ВКЛ «Погоня», между ног у коня находится монограмма НКРЛ. Вокруг круговая легенда: SOLI MAC DUC LIT 1665	1665 г.	Виленский монетный двор

¹ Глінскі Я. С. Князі Друцкія-Любецкія ў канцы XVI-XVII ст.: радавод, маёмаснае становішча, грамадска-палітычная дзейнасць / Архіварыус, выпуск 14. Мінск: НГАБ 2016. С. 339.

² Статкевіч-Чагабанаў А. В. Статкевічы, Сацкевічы-Статкевічы герба «Касцеша» // Я – сын Ваш. Мінск: Палікрафт, 2009. С. 119.

³ Глінскі Я. С. Князі Друцкія-Любецкія ў канцы XVI-XVII ст.: радавод, маёмаснае становішча, грамадска-палітычная дзейнасць / Архіварыус, выпуск 14. Мінск: НГАБ 2016. С. 339.

⁴ Там само. С. 329; 340.

⁵ Пагост-Загародскі / З матэрыяльнай і культурнай спадчыны // Кніга Памяць, Пінскі раён / рэд.-скл.: Г.К. Кісялёў і інш. Мінск: выд. Белта, 2003. С. 602.

Официально, курс медных шелягов был аналогичен курсу биллоновых и равнялся 1/3 части гроша¹. В реальности на денежном рынке Речи Посполитой курс боратинок был нестабильным и как правило составлял не более половины номинального. Наличие в кладе двух медных обручальных колец может говорить об том, что это был небольшой семейный депозит на чёрный день. Клад мог быть спрятан как жителями местечка Погост, так и обитателями ближайших к Погосту деревень. К сожалению, отсутствует какая либо информация о таре и глубине залегания депозита. Очень схожие небольшие денежные и денежно-вещевые клады имеются как в собраниях музеев Беларуси (клад из Жодино, Нумизматический кабинет истфака БГУ)² и Украины (клад, найденный в г. Львове на ул. Краковской в 2010-2011 гг.)³. Вероятное время сокрытия клада 1665-1669 гг., когда военные действия в этом регионе уже закончились.

Литература

1. Costin, B. Pinzar, A. The coins of Moldavia and Vallachia [Электронный ресурс]. 2003–2010. Режим доступа: <http://monederomanesti.cimec.ro>. Актуальность: 09.08.2014
2. Luchian O., Buzdugan G., Oprescu C. Monede si bancnote romanesti. Bucuresti: Sport-Turism, 1977. 429 p.
3. Pohost (8) Zahorodny. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Tom VIII: Perepiatycha. Pożajście. Warszawa: Wiek, 1887. 960 s.
4. Ryabtsevich V.N. Skarby monet z XVI-XVII wieku na terenie obwodu Brzeskiego i Grodzieńskiego Białoruskiej SSR. Prace i materiały Museum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria numizmatyczna i konserwatorska. N 6. Łódź, 1988. S. 211-239.
5. Wolski C. Przewodnik po szelągach Jana Kazimierza Wazy z lat 1659 – 1666 dla początkujących, podstawowe typy i odmiany. Lublin, 2012. S. 35.
6. Акт приёмки-здачі № 2367 от 03. IX 1966 г. Архив отдела учёта Национального исторического музея Республики Беларусь. Книга поступлений за 1966 г., Лл. 102-103.
7. Архіў Нацыянальнага мастацкага музея Рэспублікі Беларусь. Фонд № 3. Адз. зах. 82. Воп. 1.
8. Глінскі Я. С. Князі Друцкія-Любецкія ў канцы XVI-XVII ст.: радавод, маёмаснае становішча, грамадска-палітычная дзейнасць. Архіварыус, Вып. 14. Мінск: НГАБ 2016. С. 327-347.
9. Кісялёў Г.К. Пагост-Загародскі. З матэрыяльнай і культурнай спадчыны. Кніга Памяць, Пінскі раён. Мінск: Белта, 2003. 624 с.
10. Крышук Р.І. Тры скарбы барацінак ВКЛ. Беларускі гістарычны часопіс. 2017. № 7. С. 38–42.
11. Милян Т., Лазурко О. Скарби підземного Львова: каталог выставки. Львів, 2011. 132 с.
12. Рабцэвіч В.Н. Манетныя скарбы Мядзельшчыны. Памяць: Гіст.-дакум. хроніка Мядзельскага раёна. Мінск: Белта, 1998. С. 59–61.
13. Рябцевич В. Н. Монетные клады XVII и первой четверти XVIII вв. на территории Чернигово-Северской земли и Восточной Белоруссии. Нумизматика и сфрагистика. Т 1. Киев: Изд. АН УССР, 1963. С. 152–202.
14. Рябцевич В. Н. Нумизматика Беларуси. Мінск: Полымя, 1995. С. 685
15. Сінчук І.І. Скарб медных манет XVII ст. з вёскі Данілавічы Дзяржынскага раёна Мінскай вобласці. Весці Акадэміі навук Беларусі. Серыя гуманітарных навук. № 2. Мінск: Беларуская Навука, 1995. С. 67-72.
16. Статкевіч-Чагабанаў А.В. Статкевічы, Сацкевічы-Статкевічы герба «Касцеша». Я – сын Ваш. Мінск: Палікрафт, 2009. С. 19-294.

¹ Рябцевич В. Н. Нумизматика Беларуси. Мінск: изд. Полымя, 1995. С. 211.

² Крышук Р.І. Тры скарбы барацінак ВКЛ. Беларускі гістарычны часопіс. 2017. № 7. С. 38–42.

³ Скарби підземного Львова: каталог выставки/ скл. Т. Милян., О. Лазурко., М. Шніцар., Н. Войтович., В. Шишак., Львів, 2011. С. 20.

17. Фасмер Р.Р. Список монетных находок. Сообщения ГАИМК. Т. II. Ленинград, 1929. С. 281-324.
18. Фёдоров Д. Я. Монеты Прибалтики XIII–XVIII столетий. Определитель монет: каталог-справочник. Таллин: изд. Валгус, 1966. 422 с.
19. Харламповіч П.В. Манетныя скарбы, знойдзеныя ў Беларусі, у зборах Беларускага дзяржаўнага музея. Гістарычна-археалагічны зборнік. № 1. Менск, 1927. С. 303-344.

References

- Fasmer, R. R. (1929) *Spisok monetnyh nahodok* [The list of the coin finds]. *Soobshhenija GAIMK*. (2). 281-324. [in Russian].
- Fjodorov, D. Ja. (1966) *Monety Pribaltiki XIII–XVIII stoletij. Coin identifier: directory-catalogue* [The Baltic coins of XIII-XVIII cent.]. Tallin. [in Russian].
- Gliniski, Ja. S. (2016) *Knjazi DruckiJa-Ljubjeckija w kancy XVI-XVII st.: radavod, majomasnaje stanovishcha, gramadska-palitychnaJa dzjejnasc»* [Princes Drutsk-Lyubetsky at the end of XVI-XVII in.: Pedigree, property, social and political activity]. *Arhivaryus*. (14). 327-347. [in Belarusian].
- Harlampovich, P. V. (1927) *Manjetnyja skarby, znojdzjenyJa w Bjelarusi, u zborah Bjelaruskaga dzJarzhawnaga muzjeja* [The coin reassures excavated in Belarus in the collection of the Belarus state museum]. *Gistarychna-arhjealagichny zbornik*. (1). 303-344. [in Belarusian].
- KisJaljow, G. L. (2003) *Pagost-Zagarodski. Z materyJal»naj i kul»turnaj spadchyny* [Pogost-Zagorodsky. With the material and cultural heritage]. *Kniga Pamjac»*, Pinski rajon. 624 s. [in Belarusian].
- Krycuk, R. I. (2017) *Try skarby baracinak VKL* [The treasures of szelags of Grand Duchy of Lithuania]. *Bjelaruski gistarychny chasopis*. (7). 38–42. [in Belarusian].
- Luchian, O., Buzdugan, G., Oprescu, C. (1977) *Monede si bancnote romanesti* [The coins and banknotes of Romania]. Bucuresti. 429 p. [in Romanian].
- Mylian, T., Lazurko, O., Shnitsar, M., Voitovych, N., Shyshak, V. (2011) *Skarby pidzemnoho Lvova: kataloh vystavky*. [Treasures of underground Lviv: exhibition catalog]. 132 p. [in Ukrainian].
- Rabceвич, V. N. (1998) *Manjetnyja skarby Mjadzjel»shchyny* [The coin treasures of Myadzel District]. *Pamjac»*. pp. 59-61. [in Belarusian].
- Rjabceвич, V. N. (1963) *Monetnye klady XVII i pervoj chetverti XVIII vv. na territorii Chernigovo-Severskoj zemli i Vostochnoj Belorussii* [The XVII century coin treasures on the territory of Chernihiv-Seversk land and Eastern Belarus]. *Numizmatika i sfragistika*. (1). 152–202. [in Russian].
- Rjabceвич, V. N. (1995) *Numizmatika Belarusi* [The numismatics of Belarus]. 685 p. [in Russian].
- Ryabtsevich, V. N. (1988) *Skarby monet z XVI-XVII wieku na terenie obwodu Brzeskiego i Grodzieńskiego Białoruskiej SSR*. [The treasures of the XVI-XVII century coins from Brest and Grodno districts of USSR]. *Prace i materialy Museum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria numizmatyczna i konserwatorska*. (6). 211-239. [in Polish].
- Sinchuk, I. I. (1995) *Skarb mjednyh manjet XVII st. z vjoski Danilavichy Dzarzhynskaga rajona Minskaj voblasti* [The treasure of the XVII century coins from Danilavich in Dzerzhynsky district of Minsk region]. *Vjesci Akademii navuk Bjelarusi. Sjeryja humanitarnyh navuk*. (2). 67-72. [in Belarusian].
- Statkjevich-Chagabanaw, A. V. (2009) *Statkjevichy, Sackjevichy-Statkjevichy gjerba «Kascjesha»* [Statkevich Statkevich Satskevichy-Emblem «Kościesz» coat of arms]. *Ja – syn Vash*. pp. 19-294. [in Belarusian].
- The coins of Moldavia and Vallachia*. URL: <http://monederomanesti.cimec.ro>. – Actuality: 09.08.2014.

Wolski, C. (2012) *Przewodnik po szelągach Jana Kazimierza Wazy z lat 1659 – 1666 dla początkujących, podstawowe typy i odmiany* [A guide to the shelags of John Casimir Wasa from 1659 – 1666 for beginners, basic types and varieties]. Lublin. 35 s. [in Polish].

Иллюстрации

Фото 1. Кольцо (автор фото Владимир Сутягин)

Фото 2. Кольцо с щитком (автор фото Владимир Сутягин)

Фото 3. Современное состояние монет (автор фото Владимир Сутягин)

Андрій Бутко

аспірант кафедри суспільних наук,
інформаційної та архівної справи,
Центральноукраїнський національний
технічний університет,
Директор Світловодського міського
краєзнавчого музею
(м.Світловодськ), Україна
butandrej17@gmail.com

Andriy Butko

postgraduate student of the department of social
sciences,
information and archival affairs
Central Ukrainian National Technical University,
Director of the Svitlovodsk city local history
museum
(Svitlovodsk city), Ukraine
butandrej17@gmail.com

**НУМІЗМАТИЧНА КОЛЕКЦІЯ СВІТЛОВОДСЬКОГО МІСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО
МУЗЕЮ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ГРОШОВОГО ОБІГУ ЗАДНІПРСЬКИХ
МІСЦЬ ГЕТЬМАНЩИНИ**

**THE NUMISMATIC COLLECTION OF THE SVITLOVODSK CITY LOCAL HISTORY
MUSEUM AS THE SOURCE OF STUDY OF THE HISTORY OF THE MONETARY
CIRCULATION OF ZADNEPRSKY PLACES HETMANATE**

Анотація

Метою дослідження є аналіз нумізматичного зібрання Світловодського міського краєзнавчого музею в контексті вивчення загальних проблем грошового обігу в межах території Задніпрських місць.

Стаття присвячена аналізу особливостей грошового обігу Задніпрських місць Гетьманщини в період з початку XVII до середини XVIII століття. Автор вивчає наявні писемні джерела, історичні та краєзнавчі дослідження, у яких розглядається проблема грошового обігу, а також описує та аналізує відповідні нумізматичні матеріали із зібрання Світловодського міського краєзнавчого музею.

Дана стаття базується на використанні нумізматичного матеріалу зібрання Світловодського міського краєзнавчого музею та відомостей документів з прав власності на природні угіддя і господарські об'єкти території Задніпрських місць жителів Миргородського та Полтавського полків Гетьманщини, які також включають документи колишніх жителів Чигиринського полку. В перспективі дослідження грошового обігу Задніпрських місць Гетьманщини з початку XVII до середини XVIII ст. можна поглибити за рахунок вивчення нумізматичних зібрань інших музеїв та архівних писемних джерел, що мають відношення до вказаної території.

На основі наявного в зібранні Світловодського міського краєзнавчого музею нумізматичного матеріалу, що за своїм місцем знайдення відноситься до території Задніпрських місць Гетьманщини та має період карбування до середини XVIII ст., можна зробити наступні висновки: найбільша кількість монет – дрібного номіналу російського карбування з початку 30-х рр. – до середини XVIII ст. та дрібного номіналу Речі Посполитої карбування XVII ст.; ці грошові знаки потрапили на територію Задніпрських місць завдяки працівникам, що займалися тут сезонними промислами або переселялися сюди на постійне місце проживання з українських правобережних та лівобережних земель. Ці дані цілком корелюють з відомостями документів про право власності на задніпрські ґрунти Миргородського і Полтавського полків Гетьманщини, які свідчать про те, що місцеве населення протягом XVII ст. переважно використовувало грошові одиниці польсько-литовського походження та грошові знаки польського карбування, а з початку 40-х рр. – до середини XVIII ст. – грошові одиниці російського походження та грошові знаки російського карбування.

Нумізматичні матеріали, як і писемні, є важливими джерелами вивчення регіональних грошових відносин в межах Гетьманщини в період з початку XVII – до середини XVIII ст. Саме нумізматичні матеріали дають можливість пролити світло на окремі аспекти регіонального грошового обігу, а саме: дозволяють визначити тривалість використання населенням певних грошових знаків, доводять їх масовість та наявність у грошовому обігу монет різного, зокрема, іноземного походження. Водночас нумізматичний матеріал з території Задніпрських місць, який включено в науковий обіг, є кількісно незначним, тому актуальним є введення до наукового обігу нових неопублікованих нумізматичних матеріалів, що стосуються вивчення грошового обігу в регіоні.

Abstract

The purpose of the study is to study the numismatic collection of Svitlovodsk city museum of local history in the context of the general problems of studying monetary circulation within the territory of Zadnipsrskih places.

The article is devoted to money circulation on the territory of Zadnipsrskikh places of the Hetmanate in the period from the beginning of the XVII to the middle of the XVIII century. The author analyzes the available written sources, historical and local history researches that deal with the problem of monetary circulation, and also describes and analyzes the numismatic materials from the collection of Svitlovodsky city local history museum related to the territory of the Zadnipsrskih places of the Hetmanate during the specified period. The monetary circulation of the specified territory in the specified chronological framework in the historical and and local history literature not yet covered, but some local descriptions of numismatic sources made by the local history have been made, which, in their place of location and the time of chasing, are relevant to the specified territory and chronological framework, were not considered in the context of the coverage of monetary circulation.

This article is based on the use of the numismatic material of the collection of the Svitlovodsk city local history museum and information on the ownership rights to natural lands and economic objects of the territory of the Zadnipsrskih places of the inhabitants of the Mirgorod and Poltava regiments of the Hetmanate, which also include documents of the former inhabitants of the Chigirin regiment. The insignificant numismatic material available for studying money circulation in the Zadnipsrsky places, which is chronologically related to the beginning of the 17th – the first half of the XVIII century, and in its location is related to the said territory, is located in the museum collection of Svetlovodsk city local history museum, private gatherings of local lovers antiquity. Numismatic material entered the museum as a result of searches for picking up the material by museum workers, searchers and amateurs of antiquities, locally located settlements and old residential or commercial structures, now flooded by the waters of the Kremenchug reservoir, from the local population that was accidentally discovered by agricultural, construction or other works. All coins of the museum collection are only in a satisfactory condition (with the exception of a few silver coins in good condition). Due to the influence of the environment in which they were located before the discovery, they possess oxides, the vast majority of coins have traces of their long-term use (attrition of the surface).

In the future, the study of the money circulation of the territory of the Zadnipsrskih places of the Hetmanate can be deepened by studying the numismatic collections of other museums and written sources of archival institutions related to the specified territory during the period from the beginning of the XVII to the middle of the XVIII century.

Based on the available in the Svitlovodsk city linguistic museum collection of numismatic material, which in its location refers to the territory of the Zadnipsrsky places of the Hetmanate and has a period of minting until the middle of the XVIII century, the following conclusions can be made: the small quantity of numismatic material represented by the coins of small denominations of its origin are: Crimean Tatar (eastern), Western European – Polish-Lithuanian, Baltic and Russian chekan;

the largest number of coins are the small denomination of Russian dressing from the beginning of the 30-ies. – until the middle of the XVIII century and less coins of the small denomination of the Crimean Khanate and the Rzecz Pospolita of the XVII century mint; Coins got into the territory of Zadnipsky places with people who were in the province temporarily (came to seasonal industries), or moved here to a permanent residence from the Ukrainian right-bank lands that were during the specified chronological period within and under the protectorate of the Rzeczpospolita and Ukrainian left bank lands which was part of and under the protectorate of the Commonwealth until 1686, and later – part and under the protectorate of the Moscow kingdom – the Russian Empire. Coins from the territory of the Crimea and the lower reaches of the Dnieper in the Crimean Khanate and the Ottoman Empire could fall into this region with the chuyas, the cossacks, during the military campaigns of Crimean Tatars and Turks. These data completely correlate with the information of the documents from property rights of the zadnipes soils of Mirgorodsky and Poltava regiments of the Hetmanate, which testify to the domination of the use of the local population during the XVII century monetary units of polish-lithuanian origin and the monetary marks of polish minting, and from the beginning of the 40's – by the middle of the XVIII century – monetary units of russian origin and money sign of russian minting. In the archival documents on from property rights of the zadnipes soils in the period from the beginning of the XVII – in the first half of the XVIII century in the transactions related to the processes of inheritance and monetary relations of purchase and sale of natural lands and economic objects, the sums (hrosh – polish-lithuanian, denga – russian monetary systems) in the following monetary units are mentioned: kopa, zloty, pound of silver, and coins: western european ducats (called golds, chervones), western european tallers, polish zloty, russian rubles and kopeck.

Numismatic materials, along with written, are important sources for studying regional monetary relations within the Hetmanate in the period from the beginning of the 17th to the middle of the XVIII century. It is the numismatic materials that make it possible to shed light on the peculiarities of the regional monetary circulation in terms of the length of use of certain currency by the population, their mass and circulation of coins of various, including foreign origin. At the same time, numismatic material from the territory of Zadnipsky places, which is included in the scientific circulation, is quantitatively insignificant, therefore the introduction of new unpublished numismatic materials relating to the study of monetary circulation in the region is relevant.

Ключові слова: територія Задніпських місць Гетьманщини, документи з прав власності на ґрунти, грошовий обіг, нумізматичні джерела, монети.

Keywords: the territory of the Zadnipskyh places of the Hetmanate, documents from property rights, monetary circulation, numismatic sources, coins.

Особливості організації грошового обігу саме зазначеної території у вказаних хронологічних рамках в історичній та краєзнавчій літературі ще не досліджувалися, а зроблені місцевими краєзнавцями поодинокі описи нумізматичних джерел, що за місцем свого знаходження і часом карбування мають відношення до зазначених території і хронологічних рамок, не розглядалися у контексті висвітлення грошового обігу. Важлива методологічна підснова даної статті – рекомендації з методології досліджень проблем економічної історії Російської імперії В. Орлика¹. Також вагомими у контексті даного пошуку вважаємо відомості про грошовий обіг, фінансово-податкову систему, які містяться в дослідженнях В. Орлика,

¹ Орлик В.. До питання методології досліджень проблем економічної історії Російської імперії. Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Вип. XVIII. Київ.: Ін-т історії України НАН України, 2011. С. 59–64.

присвячених вивченню грошового обігу, фінансів і податків Гетьманщини¹; необхідними для більш ґрунтовного розуміння теми дослідження є також матеріали з історіографії грошового обігу Запорізької Січі, представлені О. Скороход². З нумізматичними матеріалами періоду Гетьманщини знайомимось в каталозі В. Нечитайла³. Відомості про скарби монет як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини знаходимо у праці О. Бакальця⁴. Ще одним важливим матеріалом для нашого дослідження вважаємо статтю М. Орлика, де автор розкриває історію грошового обігу за часів існування Нової Сербії та Єлисаветградської провінції протягом 1750–80-х рр. XVIII ст.⁵. Вчитель історії Великоандрусівської СШ, краєзнавець М. Караката в своїй праці⁶ зробив короткий опис монет, знайдених ним особисто чи місцевими жителями на затопленій водами Кременчуцького водосховища частині території сіл Велика Андрусівка та Калантаїв Світловодського району на правому березі р. Тясмин. В журналі “Нумізматика і фалеристика”⁷ вміщена коротка пояснювальна стаття авторства нумізмата К. Хромова, написана у відповідь на запит місцевого любителя старовини Р. Кобзаря, про монети східного походження, що деякі з них віднайдені на затопленій водами Кременчуцького водосховища частині території села Велика Андрусівка. Деякі відомості про знаходження монет на території села Галаганівка Чигиринського району містяться в роботі краєзнавця О. Солодаря⁸. Під час визначення типів монет та їх датування для розширення знань про грошовий обіг на території Правобережжя Дніпра протягом визначеного періоду дослідження ми користувались спеціалізованою літературою авторства В. Зварича⁹, М. Котляра¹⁰, А. Шостопаля¹¹ та деякими тематичними інформаційними веб-сайтами, як-от: Віоліті, Віхи.

Незначний нумізматичний матеріал для вивчення грошового обігу на території Задніпських місць, що хронологічно відноситься до початку XVII – першої половини XVIII ст. та за своїм місцем знайдення має відношення до вказаної території, знаходиться в колекції Світловодського міського краєзнавчого музею, приватних зібраннях місцевих любителів старовини. Нумізматичний матеріал надійшов до музею в результаті пошукових заходів зі збирання підйомного матеріалу, організованих музейними працівниками, шукачами-любителями старожитностей на місцях розташування населених пунктів та давніх житлових і господарських споруд, затоплених нині водами Кременчуцького водосховища; окремі монети надійшли від місцевого населення, оскільки були випадково знайдені під час сільськогосподарських, будівельних чи інших робіт.

¹ Орлик В. М. Козацтво Лівобережної України у фінансовій політиці Російської імперії у кінці XVIII – середині XIX ст. Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Вип. XVI. Київ.: Ін-т історії України НАН України, 2009. С. 83–97; Орлик В. Фіскальний апарат Гетьманщини (1654–1764 рр.). Бористен, 2010. №8. С. 25–28.

² Скороход О. Грошовий обіг Запорізької Січі: історіографія. Forum numizmatyczne №1. Pieniądz i mennice. 2016. S. 164–168.

³ Нечитайло В. В. Каталог монет України періоду козаччини XV–XVIII ст. Київ, 2001. 66 с.

⁴ Бакалець О. А. Скарби монет як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648–1781 рр.). К.: Стило, 2012. 336 с.

⁵ Orlyk M. On the history of money circulation in the territory of New Serbia and Elisavetgrad province 1750–80s, XVIII century. Pieniądz i systemy monetarne. Wspólne dziedzictwo Europy. Kuklik B. (red.), Filipow K. (red.). Polskie Towarzystwo Numizmatyczne. Augustów – Warszawa, 2012. S. 247–249.

⁶ Караката М. М. Давнє минуле Андрусівки (Історія села). 50-річчю Радянської влади присвячується. Київ, 1967. С. 110.

⁷ Хромов К. Відповідаємо читачам. “Нумізматика і фалеристика”, № 3. 1999. С. 42.

⁸ Солодар О. Галаганівка. Черкаси: Видавництво Ю. Чабаненка, 2010. 82 с.

⁹ Зварич В. В. Нумізматичний словник. Львів: Вид. ун-ту, 1972. 147 с.

¹⁰ Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. К.: Наук. думка, 1971. 174 с.; Котляр М. Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV–XVIII ст. К.: Наук. думка, 1981. 240 с.

¹¹ Шостопал А. В. Скарби Черкащини. Науково-популярне видання. Черкаси: Видавець Андрощук, 2007. 120 с.

Монети як грошові знаки потрапляли на територію Задніпрських місць з людьми, які перебували в краї тимчасово (приходили на сезонні промисли) або переселялись сюди на постійне місце проживання з українських правобережних земель, що були протягом вказаного хронологічного періоду в складі та під протекторатом Речі Посполитої, та українських лівобережних земель, що перебували в складі та під протекторатом Речі Посполитої до 1686 р., а пізніше – в складі та під протекторатом Московського царства – Російської імперії. Монети з території Криму та пониззя Дніпра в складі Кримського Ханства та Османської імперії могли потрапляти в цей край з чумаками, козаками під час військових походів кримських татар та турків. Гетьманщина своїх монет не карбувала, та вітчизняній історичній науці відомі випадки карбування на її території імітацій та фальшивих монет сусідніх держав. Про розповсюджене явище фальшування монет, що знаходились в грошовому обігу Гетьманщини, дізнаємось з праці А. Бойка-Гагаріна¹. Тож незначний за кількістю нумізматичний матеріал, представлений монетами дрібних номіналів, за своїм походженням поділяється на: монети кримськотатарського (східного), західноєвропейського – польсько-литовського, прибалтійського та російського карбування.

За інформацією, що міститься в наявних у нашому користуванні архівних документах про право власності на природні угіддя та господарські об'єкти Задніпрських місць Миргородського і Полтавського полків Гетьманщини, які також включають до свого складу документи колишніх жителів Чигиринського полку (використані дані більше двохсот документів з прав власності на ґрунти – купчих записів та ін.)², під час операцій, пов'язаних з процесами спадковості та грошових відносин купівлі-продажу, з початку XVII – до першої половини XVIII ст. в півтора раза частіше використовувалися грошові одиниці польсько-литовського походження та грошові знаки польського карбування, ніж російського (таблиця 1). Причому російські грошові одиниці та знаки вперше були використані у такій функції в 1699 р., в перших десятиліттях XVIII ст. застосовувались поодинокі, а з 1727 р. та в наступні роки використовувались вже досить часто; польські ж грошові одиниці та знаки востаннє застосовувались в операціях, пов'язаних з процесами спадковості та грошових відносин купівлі-продажу, в 1741 р. Тож деякий час (близько півтора десятка років) застосовувались грошові одиниці польсько-литовського та російського походження і грошові знаки обох карбувань.

Таблиця 1.

Застосування грошових одиниць за походженням на території Задніпрських місць Гетьманщини за період 1600–1752 рр.

Період	Роки включно	Кількість років в періоді	Грошові одиниці	
			польсько-литовські	російські
1	1600–1686	87	13	-
2	1687–1711	25	19	1
3	1712–1739	27	39	16
4	1740–1752	13	2	34
Разом		152	73	51

¹ Бойко-Гагарин А. Фальшивомонетничество в Центральной и Восточной Европе в эпоху Средневековья и раннего Нового времени. Киев, 2017. 560 с.

² Центральний Державний Історичний Архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 51, оп. 3, спр. 11437, арк. 6–154; Інститут Рукопису Національної Бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (ІР НБУВ), ф. І, спр. 63₁, дд. 59309–59317, арк. 28–39; дд. 59332–59334, арк. 80–89 зв.; ІР НБУВ, ф. І, спр. 63₁, д. 59322, арк. 43–48; д. 59336, арк. 93–96 зв.

В архівних документах з прав власності на задніпрські ґрунти в період з початку XVII – до першої половини XVIII ст. під час операцій, пов’язаних з процесами спадковості та грошових відносин купівлі-продажу природних угідь і господарських об’єктів, згадуються суми (грошей – польсько-литовської, денег – російської грошової системи) у певних грошових одиницях (копа, злотий, фунт срібла) та грошові знаки (монети) (західноєвропейські дукати (які мали назву золотий, червонець), західноєвропейські талери, польські злоті, російські рублі та копійки). Наведені витяги документів з прав власності на задніпрські ґрунти містять відомості про використання місцевим населенням для розрахунків під час операцій, пов’язаних з процесами спадковості та грошових відносин купівлі-продажу природних угідь та господарських об’єктів, певних грошових одиниць та грошових знаків: “и по десеть фунтов сребра”¹, 1650 р., “сумми готовой в монете твердой, золотих польских девять десят”², 1674 р., “за певную сумму, за коп три монети доброй и лечьби литовской”³, 1703 р., “за золотих тридцять лечьби литовской”⁴, 1708 р., “ценою за пять десят золотих грошей доброй монети”⁵, 1712 р., “синови моему тож талярый сто битих и червоних десять малых”⁶, 1713 р., “продал ценою за сорок золотих и чотири и копеек пять”⁷, 1733 р., “за сумму готових денег тридцять два рубля российской монети”⁸, 1745 р.

Серед кількісно незначного зібрання нумізматичних джерел Світловодського міського краєзнавчого музею знаходяться дрібні монети Золотої Орди, як-от срібний данг періоду правління хана Узбека, карбований в Сараї 739–740 Р. Х. (бл. 1340) (Рис. 1, 2). Працівники музею поінформовані про нумізматичний матеріал, знайдений місцевими любителями старовини, це, зокрема, срібний данг періоду правління хана Девлет-Берди (? – бл. 1432) чекану Ль-уй-Муаззам. Теоретично ці монети могли потрапити на досліджувану територію від татар під час їх військових походів вздовж річок Дніпра і Тясмину на території Правобережних воеводств Речі Посполитої та полків Правобережної Гетьманщини у пізніші часи. Бешлик Кримського ханства Менглі II Герей періоду його першого правління (1724–1730) монетного двору Бахчисарая та ще два срібні бешлики Кримського ханства середини XVIII ст.⁹ (Рис. 3, 4, 5, 6) могли потрапити в цей край за аналогічних умов або вже від місцевого населення, що мало торговельні відносини з Кримським ханством. Мідні монети східного походження в зібранні музею представлені золотоординським пулом 694 Р. Х. (бл. 1294) періоду правління хана Тохта (Токтай, Токтагу) (Рис. 7, 8), двома анонімними мідними пулами Золотої Орди (Рис. 9, 10, 11, 12). Монети знайдені місцевими жителями на території Світловодського та Чигиринського районів в межах території, що відносились протягом XVII – першої половини XVIII ст. до Задніпрських місць. Автору відомі випадки знаходження ще декількох золотоординських та кримськотатарських монет на території Світловодського району. Взагалі, за усними відомостями, отриманими від місцевого населення, знахідки східних монет в цьому краї за різних обставин раніше були непоодиноким явищем, та, на жаль, ми їх не маємо у своєму розпорядженні для наукового вивчення.

¹ ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 11437, арк. 114 зв.

² Там само: арк. 154.

³ Там само: арк. 59 зв.

⁴ Там само: арк. 102.

⁵ Там само: арк. 73.

⁶ Труды Полтавской архивной ученой комиссии. Полтав. учен. арх. комис.: изд. под ред. И. Фр. Павловского и др. Вып. 15. Полтава, 1917. С. 80.

⁷ ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 11437, арк. 27.

⁸ Там само: арк. 63.

⁹ Хромов К. Вказ. праця. С. 42.

Дрібні західноєвропейські монети в зібранні музею, що мають “місцеве походження” за своїм місцем виявлення, представлені срібним драйпелькером 1624 р. Георга-Вільгельма (1619–1640), Пруссія (Рис. 13, 14), та срібним польським півтораком (1,5 гроша) 1624 р. Сигізмунда III (1587–1632), монетний двір м. Бидгощ, Польща (Рис. 15, 16). Мідні монети представлені “коронними” Речі Посполитої та литовськими солідами (шелягами, боратинками) Яна Казимира (1648–1668) (Рис. 17, 18, 19, 20). Прибалтійська монета представлена фальшивим тогочасним ризьким солідом Христини-Августи королеви Швеції (1633–1654) з датою 40 (Рис. 21, 22). За даними краєзнавця М. Каракати¹, біля с. Велика Андрусівка Світловодського району на правому березі р. Тясмин знаходили польські срібні півтораки 1615, 1617, 1621 рр. Сигізмунда III, мідний солід Яна Казимира 1663 р., срібний денарій 1666 р. Георга-Рудольфа, Йоахима, Зальцбург [це було помилкове визначення монети, насправді дана монета – 3 крейцера Яна Християна і Георга Рудольфа (1602–1621), Польські землі, герцогство Сілезія-Лігніц-Бріг, 1617 р. – *Авт.*]. Монети знайдені місцевими жителями на території Світловодського та Чигиринського районів в межах території, що відносилась протягом періоду XVII – першої половини XVIII ст. до Задніпрських місць, та на прикордонні з ними. Є усні відомості, що надійшли від місцевого населення, про знайдення невеликого скарбу срібних польських монет дрібного номіналу в Чигиринському районі на правому березі р. Ірклій біля місця розташування млина на річці. Знахідки західноєвропейських монет вздовж річок Ірклія, Тясмину і Дніпра не є чимось винятковим, у них вбачаємо підтвердження початкового етапу колонізації Задніпрських місць населенням з території Речі Посполитої – Правобережної Гетьманщини. За повідомленнями, отриманими від місцевого населення, знахідки західноєвропейських монет в цьому краї за різних обставин раніше були досить частим явищем, та, для наукового вивчення, у своєму розпорядженні ми маємо їх досить небагато.

Монети Московського царства дрібного номіналу початку XVIII ст., так звана “чешуя”, – мідні та срібні деньги і копійки, що чеканилися зі шматочків проволочки. Взагалі, ці монети досить дрібні, і віднайти їх під час пошукових заходів зі збирання підйомного матеріалу на місцях розташування населених пунктів чи під час сільськогосподарських робіт дуже складно, тому автору відомі лише поодинокі випадки їх знаходження на колишній території Задніпрських місць в Світловодському та прикордонному з вказаною територією Чигиринському районах². В зібранні музею представлена мідна копійка Олексія Михайловича (1645–1676) – зразок монет, які карбувалися протягом 1654–1663 рр. та стали причиною так званого “мідного бунту” в Москві (Рис. 23, 24). За даними краєзнавця М. Каракати³, біля с. Велика Андрусівка Світловодського району, на правому березі р. Тясмин, знаходили срібну копійку 1696 р. Петра I (1682–1725). Знахідки монет Російської імперії – мідних деньги, копійки, п’яти копійок, що карбувалися вже на круглій заготовці, періоду до 30-х рр. XVIII ст. на визначеній для дослідження території теж є досить нечисленими. Зокрема, в музейному зібранні знаходиться копійка Петра I 1712 р., особисто знайдена автором на території Онуфріївського району поблизу річки Омельник (Рис. 25, 26). Автору відомі знахідки декількох копійок Петра I в Світловодському районі на затопленій водами водосховища території сіл Велика Андрусівка, Калантаїв. Відомі знахідки декількох монет в районі вищевказаних сіл і навіть одна особиста знахідка номіналом п’ять копійок, що належить до так званих “хрестовиків” Петра I 1724, 1725, Катерини I (1725–1727), 1727, Анни Іоанівни (1730–1740) 1730 років. Невелика кількість знахідок подібних монет, на нашу думку, опосередковано доводить той факт, що до 30-х рр. XVIII століття інтенсивність колонізації Задніпрських місць населенням з території Російської імперії – Лівобережної Гетьманщини – була незначною. Є усні повідомлення від місцевого населення про знаходження невеликого

¹ Караката М. М. Вказ. праця. С. 110.

² Шостопал А. В. Вказ. праця.

³ Караката М. М. Вказ. праця. С. 110.

скарбу “хрестовиків” в центральній частині колишніх Задніпрських місць, що доводить факт проникнення населення в процесі так званої “народної колонізації” вглиб території від річок Тясмину і Дніпра в напрямку Синюхи і Бугу. Є відомості про знайдення невеликого скарбу “хрестовиків” поблизу села Стецівки Чигиринського району¹.

Найбільша кількість наявних в зібранні музею монет, віднайдених на території Світловодського району, – російського чекану початку 30-х рр. –середини XVIII ст. До них відносяться полушки Анни Іоанівни 1731, 1735 років (Рис. 27, 28), деньги Анни Іоанівни 1730–1731, 1734–1740 років (Рис. 29, 30) та Єлизавети Петрівни (1741–1762) 1746–1752 років (Рис. 31, 32). Збільшення кількості знахідок монет зазначеного хронологічного періоду на території Світловодського району вказує на вже більш значну інтенсивність колонізації Задніпрських місць населенням з території Російської імперії – Лівобережної Гетьманщини, починаючи з 30-х рр. XVIII століття і до часу утворення на їх території Нової Сербії в 1752 р.

Серед нумізматичного зібрання Світловодського міського краєзнавчого музею наявні монети дрібних номіналів періоду карбування до середини XVIII ст. Зокрема: *кримськотатарського (східного) походження* – 6 штук: срібний данг періоду правління хана Узбека, карбований в Сараї 739–740 Р. Х. (бл. 1340); два срібні бешлики Кримського ханства середини XVIII ст.; мідний пул 694 Р. Х. (бл. 1294) періоду правління хана Тохта (Токтай, Токтагу); два мідних пули Золотої Орди; *західноєвропейського – польсько-литовського походження* – 5 шт.: срібний драйпелькер 1624 р. Георга-Вільгельма, Пруссія; срібний півторак 1624 р. Сигізмунда III, монетний двір м. Бидгощ, Польща; три мідні “коронні” Речі Посполитої та литовські соліди (шеляги, боратинки) Яна Казимира 50-х – 60-х рр. XVII ст.; *прибалтійського походження* – 1 шт.: фальшивий тогочасний ризький солід Христини-Августи, королеви Швеції з датою 40; *російського походження* – 19 шт.: мідна копійка Олексія Михайловича, яка чеканилися протягом 1654–1663 рр.; копійка Петра I 1712 р.; дві полушки Анни Іоанівни 1731, 1735 років; п’ятнадцять штук деньги Анни Іоанівни 1730, 1731, 1734, 1735, 1737, 1738, 1739, 1740 років і Єлизавети Петрівни 1746, 1747, 1748, 1749, 1750, 1751, 1752 років.

Всі монети зібрання музею знаходяться в задовільному стані (за винятком кількох срібних монет у добромому стані). Через вплив природного середовища, в якому вони перебували до знайдення, дані екземпляри мають окисли, переважна більшість монет зі слідами їх тривалого використання (потертості поверхні).

Джерела

1. Центральний Державний Історичний Архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 51, оп. 3, спр. 11437, арк. 6–154;
2. Інститут Рукопису Національної Бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (ІР НБУВ), ф. І, спр. 631, дд. 59309–59317, арк. 28–39.

Література

1. Orlyk M. On the history of money circulation in the territory of New Serbia and Elisavetgrad province 1750–80s, XVIII century. Pieniądz i systemy monetarne. Wspólne dziedzictwo Europy. Kuklik B. (red.), Filipow K. (red.). Polskie Towarzystwo Numizmatyczne. Augustów – Warszawa, 2012. S. 247–249.
2. Бакалець О. А. Скарби монет як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648–1781 рр.). Київ: СтилоС, 2012. 336 с.

¹ Солодар О. Вказ. праця.

3. Бойко-Гагарин А. Фальшивомонетничество в Центральной и Восточной Европе в эпоху Средневековья и раннего Нового времени. Киев, 2017. 560 с.
4. Зварич В. В. Нумізматичний словник. Львів: Вид. ун-ту, 1972. 147 с.
5. Караката М. М. Давнє минуле Андрусівки (Історія села). 50-річчю Радянської влади присвячується. Київ, 1967. С. 110.
6. Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. Київ: Наук. думка, 1971. 174 с.; Його ж: Котляр М. Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV–XVIII ст. Київ: Наук. думка, 1981. 240 с. Шостопал А. В. Скарби Черкащини. Науково-популярне видання. Черкаси: Видавець Андрощук, 2007. 120 с.
7. Нечитайло В. В. Каталог монет України періоду козаччини XV–XVIII ст. Київ, 2001. 66 с.
8. Орлик В. М. До питання методології досліджень проблем економічної історії Російської імперії. Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Вип. XVIII. Київ.: Ін-т історії України НАН України, 2011. С. 59–64.
9. Орлик В. М. Козацтво Лівобережної України у фінансовій політиці Російської імперії у кінці XVIII – середині XIX ст. Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Вип. XVI. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2009. С. 83–97.
10. Орлик В. Фіскальний апарат Гетьманщини (1654–1764 рр.). Бористен, 2010. №8. С. 25–28.
11. Скороход О. Грошовий обіг Запорозької Січі: історіографія. Forum numizmatyczne №1. Pieniądz i mennice. 2016. S. 164–168.
12. Солодар О. Галаганівка. Черкаси: Видавництво Ю. Чабаненка, 2010. 82 с.
13. Труды Полтавской архивной ученой комиссии. Полтав. учен. арх. комис.: изд. под ред. И. Фр. Павловского и др. Вып. 15. Полтава, 1917. С. 80.
14. Хромов К. Відповідаємо читачам. “Нумізматика і фалеристика”, № 3. 1999. С. 42.

References

- Bakalets', O. A. (2012). Skarby monet yak dzherelo vyvchennya hroshovoho obihu Het'manshchyny (1648–1781 rr.) [Treasures of coins as a source for the study of the Hetmanate's money circulation (1648-1781 years)]. Kyiv: Stylos. [in Ukrainian].*
- Bojko-Gagarin, A. S. (2017) Fal'shivomonetnichestvo v Central'noj i Vostochnoj Evrope v epohu Srednevekov'ja i rannego Novogo vremeni [Coin counterfeiting in Central and Eastern Europe in the Middle ages and early Modern time]. Kiev: Ukrainskaja konfederacija zhurnalistov. [in Russian].*
- Hromov K. (1999). Vidpovidaemo chytacham [We respond to readers]. Numizmatika i faleristika, 3, 48. [in Ukrainian].*
- Karakata, M. M. (1967). Davnie mynule Andrusivky (Istoriia sela) [The ancient past of Andrusivka (The history of the village)]. Kyiv. [in Ukrainian].*
- Kotliar, M. F. (1971). Groshovyi obig na terytorii Ukrainy doby feodalizmu [Monetary circulation on the territory of Ukraine is the era of feudalism]. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].*
- Kotliar, M. F. (1981). Narysy istorii obigu i lichby monet na Ukraini XIV–XVIII st. [Essays on the history of circulation and number of coins in Ukraine in the XIV–XVIII century]. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].*
- Nechytaylo, V. V. (2001). Kataloh monet Ukrayiny periodu kozachchyny XV–XVIII st. [Catalog of Ukrainian coins from the period of the Cossacks XV–XVIII centuries]. Kyiv. [in Ukrainian].*
- Orlyk, V. (2010). Fiskal'nyy aparat Het'manshchyny (1654–1764 rr.) [Fiscal apparatus of the Hetmanate (1654–1764 years)]. Borysten, 8, 25–28. [in Ukrainian].*
- Orlyk, V. (2011). Do pytannya metodolohiyi doslidzhen' problem ekonomichnoyi istoriyi Rosiys'koyi imperiyi [On the question of the methodology of research on the problems of the economic history of the Russian Empire]. Problemy istoriyi Ukrayiny XIX – pochatku XX st., XVIII, 59–64. [in Ukrainian].*

Orlyk, V. M. (2009). *Kozatstvo Livoberezhnoyi Ukrayiny u finansoviy politytsi Rosiys'koyi imperiyi u kintsi XVIII – seredyni XIX st.* [Cossacks of the Left Bank Ukraine in the financial policy of the Russian Empire at the end of the 18th – the middle of the XIX century]. *Problemy istoriyi Ukrayiny XIX – pochatku XX st.*, XVI 83–97. [in Ukrainian].

Orlyk, M. (2012). *On the history of money circulation in the territory of New Serbia and Elisavetgrad province 1750–80s, XVIII century* [On the history of New Serbia and Elisavetgrad province 1750–80s, XVIII century]. *Hroshi ta hroshovi systemy. Spil'na yevropeys'ka spadshchyna*, 247–249. Avhustov – Varshava. [in English].

Shostopal, A. V. (2007). *Skarby Cherkaschyny* [Treasures of Cherkasy region]. Cherkasy: vydavec' Androschuk. [in Ukrainian].

Skorokhod O. (2016). *Hroshovy obih Zaporoz'koyi Sichi: istoriohraftiya* [Cash flow of Zaporizhzhya Sich: historiography]. *Numizmatychnyy forum №1. Hroshi ta monetni dvory*, 164–168. Bilostok. [in Ukrainian].

Solodar O. (2010). *Galaganivka* [Galaganivka]. Cherkasy: vydavnyctvo Ju. Chabanenka. [in Ukrainian].

Trudy Poltavskoj arhivnoj uchenoj komissii (1917). [Proceedings of the Poltava archival scientific commission]. (15), 166, 16, 104. Poltava: izdatel'stvo pod redakciiei I. Fr. Pavlovskogo i drugikh. [in Russian].

Zvarich, V. V. (1972). *Numizmatychnyj slovník* [Numismatic dictionary]. L'viv: vydavnyctvo universytetu. [in Ukrainian].

Ілюстрації

Рис. 1, 2.

Рис. 3, 4.

Рис. 5, 6.

Рис. 7, 8.

Рис. 9, 10.

Рис. 11, 12.

Рис. 13, 14.

Рис. 15, 16.

Рис. 17, 18.

Рис. 19, 20.

Рис. 21, 22.

Рис. 23, 24.

Puc. 25, 26.

Puc. 27, 28.

Puc. 29, 30.

Puc. 31, 32.

Наталія Пасічник

доктор історичних наук,
доцент кафедри прикладної математики,
статистики та економіки,
Центральноукраїнський державний
педагогічний університет
імені Володимира Винниченка
(Кропивницький), Україна
pasichnyk1809@gmail.com

Natalia Pasichnyk

Doctor of History (Dr. habil),
Associate Professor of Applied Mathematics,
Statistics and Economics
The Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian
State Pedagogical University, (Kropyvnytskyi),
Ukraine
pasichnyk1809@gmail.com

Барбара Куклік

Польське Нумізматичне Товариство
філіал у Білостоку
(Білосток), Польща
Baszka65@wp.pl

Barbara Kuklik

Polish Numismatic Society
Branch in Bialystok
(Bialostok), Poland
Baszka65@wp.pl

**ГРОШОВА РЕФОРМА Є.Ф. КАНКРИНА (1839 – 1843 рр.) В ІСТОРИКО-КРИТИЧНОМУ
ОГЛЯДІ П.П.МІГУЛІНА**

**MONEY REFORM OF E.F. KANKRIN (1839-1843) IN HISTORICAL AND CRITICAL
REVIEW BY P.P. MIGULIN**

Анотація

У статті висвітлюються передумови, механізми реалізації, переваги, недоліки та наслідки грошової реформи 1839–1843 рр., проаналізовані в наукових працях професора фінансового права Харківського та Петербурзького університетів Петра Мігуліна. Інтерес до цієї теми зумовлений необхідністю вивчення та узагальнення наукової спадщини професора Мігуліна, тривале “забуття” якого було пов’язане з його міграцією після подій 1917 року.

Професор Мігулін опрацьовує значний обсяг фактичного й цифрового матеріалу з проблем грошово-кредитного обігу першої половини XIX ст. у Російській імперії та вищезазначеної грошової реформи, помітну увагу приділяє аналізу успішності чи неуспішності окремих монетарних заходів, полемізує з дослідниками цих явищ з окремих теоретичних та прикладних питань.

П. Мігулін переконаний в тому, що грошова реформа проводилася всупереч переконанням Є.Ф. Канкріна, який був прихильником паліативних заходів. Основними передумовами грошової реформи П. Мігулін вважає: розширення внутрішнього й зовнішнього ринків, що призвело до зростання обсягів надходжень золота й срібла за рахунок збільшення масштабів зовнішньої торгівлі й, відповідно, формування позитивного сальдо платіжного балансу; зростання доходів казни; скорочення емісії асигнацій через розвиток зовнішніх і внутрішніх кредитних джерел фінансування державного бюджету.

Професор Мігулін у хронологічному порядку з використанням значної кількості даних про грошово-кредитні заходи характеризує етапи грошової реформи. На підготовчому етапі формувалася запас срібла, дозволялися сплати до казни срібною монетою замість асигнацій, потім вводився срібний рубль як основа грошової системи, вводилися державні кредитні білети й на заключному етапі вилучалися з грошового обігу незабезпечені асигнації. Обмін асигнацій здійснювався до 1851 р., а депозитних білетів – до 1853 р.

Стійкість грошової реформи, на думку П. Мігуліна, забезпечувалася активним платіжним балансом країни. Основними організаційними перевагами проведеної грошової реформи, на думку П.П. Мігуліна, були послідовність, обережність, дешевизна її проведення та відсутність незадоволення з боку населення. Основним результатом цієї реформи автор обґрунтовано вважає встановлення стійкого обігу металевих грошей. Грошова реформа стабілізувала грошовий обіг, призвела до підвищення курсу рубля на світовому ринку та сприяла виходу з кризи банківської системи імперії.

Перспективами подальших досліджень щодо аналізу наукової спадщини П.П. Мігуліна з грошово-кредитної проблематики можуть виступати конверсійні операції 1893–1901 рр., особливості іпотечного кредиту й залізничних позик XIX – початку XX ст. та ін. малодосліджені аспекти імперського грошового обігу.

Abstract

The article continues the series of publications on problems and measures for reforming the monetary circulation of the Russian Empire. The article highlights the preconditions, mechanisms of realization, advantages, disadvantages and consequences of the monetary reform of 1839–1943, analyzed in the scientific works of Petr Migulin, the professor of Financial law of the Kharkiv and St. Petersburg universities. Interest to this subject is due to the need to work out the scientific heritage of Professor Migulin, whose long «oblivion» was associated with his migration after the events of 1917. A significant number of scientific papers of P. Migulin can serve as a source of research on the economic history of the imperial period, from the history of financial and economic science and education, as they contain unique statistical material on monetary issues. To achieve this particular goal, special methods are used for the study of socio-economic history: narrative, comparative-historical, historical-biographical, statistical, as well as the methods common to historical and economic studies – organizational approach and process analysis.

Thoroughly this monetary reform is characterized by a fundamental three-volume study of P.P. Migulin «The Russian State Credit» (Kharkiv, 1899–1906). In this work a separate chapter entitled «The Age of Earl E.F. Kankrin», dedicated to the measures of budgetary regulation, customs policy, monetary regulation and public debt of the Russian Empire during E.F. Kankrin's tenure as Minister of Finance. Professor Migulin studies a large amount of factual and digital material on money and credit circulation and monetary reform, pays considerable attention to the analysis of the success or failure of individual events, and argues with researchers of these phenomena on selected theoretical and applied questions. The analysis of certain financial measures was carried out by professor Migulin without taking into account the contemporary socio-economic conditions. P. Migulin explains the considerable interest in the monetary reform of 1839–1843 by the need to generalize the historical experience in order to increase the effectiveness of monetary reform S. Witte (1895–1897), that took place during the period of writing the first volume of the author's study of Russian state credit.

P. Migulin considers that the monetary reform was carried out in spite of the conviction of E.F. Kankrin, who was a supporter of palliative measures.

P. Migulin believes that the main preconditions for monetary reform are: the expansion of domestic and foreign markets, which led to an increase in the volume of revenues of gold and silver by increasing the volume of foreign trade and, consequently, the formation of a positive balance of payments balance; treasury revenue growth; reduction of issuance of notes through the development of external and internal lending sources of state budget financing. The need for monetary reform was conditioned by the excessive number of signatures and the circulation of parallel currency (gold, silver, platinum and copper coins that were simultaneously in circulation). Reductions in the number of notes in cash flow happened in stages. At the preparatory stage, the stock of silver was formed, it was allowed to pay to the treasury a silver coin instead of the notes, then the silver ruble was introduced as the basis

of the monetary system, government credit bills were introduced and, at the final stage, withdrawn from the circulation of unsecured notes. Exchange of notes was carried out until 1851, and deposit tickets – until 1853.

The stability of monetary reform, according to P. Migulin was ensured by the active balance of payments of the country. According to P. Migulin the main organizational benefits of the monetary reform were consistency, caution, cheapness of its conduct and lack of dissatisfaction from the population. The main result of this reform is reasonably considered the establishment of a steady circulation of metal money. Monetary reform stabilized the money circulation, led to an increase in the ruble exchange rate on the world market and contributed to the end of the crisis of the banking system of the empire.

The prospects for further research on the analysis of the scientific heritage P. Migulin on monetary issues may be the conversion operations of 1893-1901, especially the mortgage and railway loans of the XIX – early XX centuries and other less researched aspects of imperial money circulation.

Ключові слова: грошовий обіг, грошова реформа, асигнації, кредитні білети, бюджет, державний борг, платіжний баланс.

Keywords: money circulation, monetary reform, notes, credit bills, budget, state debt, balance of payments.

Історія грошового обігу та грошові реформи XIX ст. у Російській імперії детально проаналізовані представниками різноманітних наукових напрямів. Проте вивчення тогочасних фінансово-грошових перетворень, їхнє узагальнення у наукових розвідках є актуальним для окреслення можливостей реорганізації соціально-економічних інституцій, пояснення та вдосконалення окремих процесів сучасності. Назрілим також є опрацювання наукової спадщини «забутих» дослідників, чий ґрунтовні твори з цієї проблематики є недостатньо вивченими, утім актуальними на теперішньому етапі розвитку фінансової сфери української держави. До когорти науковців, які комплексно проаналізували фінансово-грошові процеси XVIII – початку XX ст., а також запропонували заходи підвищення ефективності фінансової політики Російської імперії, належить постать професора Харківського та Петербурзького університетів Петра Петровича Мігуліна, тривале “забуття” наукової спадщини якого було пов’язане з його міграцією після подій 1917 року. Значна кількість наукових досліджень П.П. Мігуліна може виступати джерельною базою досліджень з економічної історії імперського періоду, з історії фінансово-економічної науки й освіти, оскільки містить унікальні статистичні матеріали з грошово-кредитної проблематики зокрема та фінансової в цілому.

В останні десятиліття поживався інтерес до постаті та досліджень П.П. Мігуліна у контексті вивченні імперської фінансової політики та розвитку університетської фінансово-правової науки й освіти¹, відомий він також і як автор економічної програми перетворень аграрного сектору Російської імперії².

¹ Дмитриев А.Л. Петр Петрович Мигулин. Очерки по истории финансовой науки: Санкт-Петербургский университет. М.: Проспект, 2015. С. 334–345; Лушникова М.В., Лушников А.М. Российская школа финансового права: портреты на фоне времени: монография. Ярославль: ЯрГУ, 2013. 640 с.; Орлик В. Єгор Канкрін і фискальна політика Російської імперії в Правобережній Україні в другій чверті XIX ст. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методик*. № 13. Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. 2006. С. 97–110; Орлик В.М. До питання методології досліджень проблем економічної історії Російської імперії. *Проблеми історії України XIX початку XX ст.* 2011. № 18. С. 59–64; Орлик В.М. Дожовтнева фінансово-правова література як джерело до вивчення проблем фінансової політики уряду Російської імперії кінця XVIII початку XX ст. *Історія науки і біографістика*. 2010. № 2. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/INB/2010-2/10_orlyuk.pdf; Орлик В.М. Методологічні аспекти дослідження проблем податкової політики в українських губерніях Російської імперії у першій половині XIX ст. *Український історичний журнал*. 2008. № 5. С. 187–195; Орлик В.М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період: монографія. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. 631 с.; Пасічник Н.О. Фінансова і фінансово-правова наука і освіта в Наддніпрянській Україні в XIX – на початку XX століття: монографія. Кропивницький: Видавництво «Код», 2018. 434 с.

² Балахонова Е.В. Экономические воззрения П.П. Мигулина: автореф. дис...канд. эк. наук: спец. 08.00.01. СПб, 2002. 14 с.

Дана стаття продовжує цикл публікацій про проблеми та заходи реформування грошового обігу Російської імперії, а також про науковців університетських центрів Наддніпрянської України – дослідників цієї проблематики¹.

Метою статті є висвітлення передумов, механізмів реалізації та наслідків грошової реформи Є.Ф. Канкріна (1839–1943 рр.), проаналізованих професором Мігуліним у наукових працях дожовтневого періоду. Для досягнення визначеної мети використано спеціальні методи, характерні для дослідження соціально-економічної історії: нарративний, порівняльно-історичний, історико-біографічний, статистичний, а також методи, поширені в історико-економічних дослідженнях, – організаційний підхід та процесний аналіз.

Грунтовно вищезазначена реформа характеризується у фундаментальному дослідженні П.П. Мігуліна “Русский государственный кредит” (Харків, 1899–1906)², а також у працях “Реформа денежного обращения в России и промышленный кризис (1893–1902)” (Харків, 1902)³ та “Экономический рост русского государства за 300 лет (1613–1912)” (Москва, 1913)⁴. Історична цінність цих публікацій полягає не лише у тому, що автор аналізує фінансово-економічні процеси на тлі тогочасних явищ і процесів, а й в тому, що історико-критичний аналіз цих процесів здійснюється з використання унікальних архівних джерел (1898 року П.П. Мігулін отримав доступ до особистого архіву М.Х. Бунге, що зберігався в Київському університеті, а 1900 року – і до архівів Особливої канцелярії з кредитної частини міністерства фінансів, причому з деяких секретних документів він зміг зняти копії⁵). Професор Мігулін опрацьовує значний обсяг фактичного й цифрового матеріалу з питань грошово-кредитного обігу та грошової реформи, помітну увагу приділяє аналізу успішності чи неуспішності окремих заходів, полемізує з дослідниками цих явищ з окремих теоретичних та прикладних питань.

¹ Пасічник Н. Вплив науково-практичної діяльності Є.Ф. Канкріна на розвиток фінансово-правової думки. *Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць*. Випуск 54. К., 2018. С. 88–98; Пасічник Н. Дослідження І.І. Патлаєвським монетної системи Російської імперії в першій половині XVIII століття. *Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки: тези доповідей III міжнародної науково-практичної конференції*, 05–06 листопада 2015 р. Кіровоград – Київ – Переяслав-Хмельницький, 2015. С. 71–73; Пасічник Н., Ріжняк Р. Еволюція оцінки колекційної вартості монет (друга половина XIX – кінець XX ст.) *Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей*. Вип. 33. Переяслав-Хмельницький, 2013. С. 175–180; Пасічник Н.О. Грошова реформа Вітте у науковій спадщині представників університетських центрів Наддніпрянської України (кінець XIX – початок XX ст.). *Forum Numizmatyczne: studia i materialy (pod redakcją naukową Krzysztofa Filipowa)*. Białystok, 2018. № 2. С. 60–70; Пасічник Н.О. С.І. Іловайський про монетну регалію в Російській імперії. *Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки: тези доповідей IV Міжнародної науково-практичної конференції*, 22–23 червня 2016 р. Кіровоград Київ Переяслав-Хмельницький, 2016. С. 90–91; Пасічник Н.О. Паралельний обіг грошей як суперечливе явище фінансової системи за часів Є.Ф. Канкріна. *Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки: тези доповідей V міжнародної науково-практичної конференції*, 21–22 червня 2018 р. Меджибіж – Переяслав-Хмельницький – Кропивницький – Київ, 2018. С. 133–135.

² Мігулін П.П. Русский государственный кредит (1769–1899). Опыт историко-критического обзора. Т. I. Харьков, 1899. 606 с.; Мігулін П.П. Русский государственный кредит (1887–1899). Опыт историко-критического обзора. Т. II. Министерство И.А. Вышнеградского. Харьков, 1900. 602 с.; Мігулін П.П. Русский государственный кредит (1769–1899). Опыт историко-критического обзора. Т. III. (Эпоха 1893–1906 гг.). Харьков, 1907. 1116 с.

³ Мігулін П.П. Реформа денежного обращения в России и промышленный кризис (1893–1902). Харьков, 1902. 336 с.

⁴ Мігулін П.П. Экономический рост русского государства за 300 лет (1613–1912). М.: Типография Т-ва И.Д. Сытина, 1913. 234 с.

⁵ Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). / под ред. проф. М.П. Чубинского и проф. Д.И. Багалея. Харьков : Типография «Печатное дело», 1908. С. 217

Необхідно погодитися з П.П. Гензелем, що дослідження П.П. Мігуліна містить значний за обсягом цікавий матеріал, зібраний знавцем своєї справи, проте науковий аналіз під час характеристики окремих фінансових заходів здійснено без урахування суспільно-економічних умов, до того ж він переобтяжений відступами¹. Значний інтерес до грошової реформи 1839–1843 рр. дослідник пояснює реформою “проводимой в наши дни”² (це перехід до золотого монометалізму – так звана грошова реформа С.Ю. Вітте (1895–1897 рр.), котра відбувалася саме в період написання першого тому авторського дослідження про російський державний кредит, а вже третій том цього дослідження був безпосередньо присвячений періоду перебування на посаді міністра фінансів С.Ю. Вітте та фінансовим подіям того періоду³).

П.П. Мігулін виділяє в своєму дослідженні, присвяченому російському державному кредиту, окрему главу під назвою “Епоха гр. Є.Ф. Канкріна”⁴, де у хронологічному порядку з використанням великого обсягу історико-статистичної інформації розглядає заходи бюджетного регулювання, митної політики, грошово-кредитного регулювання і державний борг Російської імперії за часів Є.Ф. Канкріна. Характеризує Є.Ф. Канкріна як високоосвічену особу, заслуги якої були визнані в Європі (звання почесного члена Паризької академії наук), талановитого адміністратора, діяльність якого була пристосована до тогочасних умов імперського господарювання. Цифровий матеріал, яким оперує П.П. Мігулін, взятий з архівів Особової канцелярії міністерства фінансів (обсяги дефіциту державного бюджету, державні борги та ін.), суттєво відрізняється від більш оптимістичної звітності Є.Ф. Канкріна і ця невідповідність дозволила П.П. Мігуліну написати, що “исключительный порядок и блестящее состояние русских финансов в министерство Канкрин не более как легенда, вовсе не подтверждаемая документальными данными...”⁵. Але при цьому автор вважає несправедливим покладати на Є.Ф. Канкріна відповідальність за несприятливий стан фінансового господарства в умовах постійних державних військових витрат. П.П. Мігулін зазначає, що Є.Ф. Канкрін впорядкував російські фінанси і окремими заходами навіть сприяв розвитку вітчизняної торгівлі, промисловості, а водночас зростанню добробуту населення. Але П.П. Мігулін слушно вважає, що “о нормальном развитии торгово-промышленной деятельности не могло быть и речи при существовании крепостного права, при господстве в нашем государственном строе бюрократических начал, в связи с полным отсутствием гласности, отсутствием надлежащей личной и имущественной судебной охраны, при полном произволе, царившем во всех отраслях центрального и особенно местного управления”⁶. Професор Мігулін окремо не виділяє передумови грошової реформи, але зі значного обсягу інформації, викладеної автором у контексті грошово-кредитного обігу того періоду, можна їх визначити – це розширення внутрішнього й зовнішнього ринків, що призвело до зростання обсягів надходжень золота й срібла за рахунок збільшення обсягів зовнішньої торгівлі й, відповідно, формування позитивного сальдо платіжного балансу; зростання доходів казни; скорочення емісії асигнацій через розвиток зовнішніх і внутрішніх кредитних джерел фінансування державного бюджету.

¹ Гензель П.П. Библиография финансовой науки: толковый указатель к главнейшим сочинениям в русской и иностранной финансовой литературе. Вып. I. Ярославль: Тип. Губернского правления, 1908. С. 80–81.

² Мигулин П.П. Русский государственный кредит (1769–1899). Опыт историко-критического обзора. Т. I. Харьков, 1899. С. 137.

³ Мигулин П.П. Русский государственный кредит (1769–1899). Опыт историко-критического обзора. Т. III. (Эпоха 1893-1906 гг.). Харьков, 1907.

⁴ Мигулин П.П. Русский государственный кредит (1769–1899). Опыт историко-критического обзора. Т. I. Харьков, 1899. С. 89–163.

⁵ Там само. С. 89.

⁶ Там само. С. 92.

П.П. Мігулін дотримується точки зору, що грошова реформа проводилася всупереч переконанням Є.Ф. Канкріна, який був прихильником паліативних заходів, і наводить архівні записки, які підтверджують, з одного боку, що Канкрін докладав зусиль для стабілізації грошового обігу, а з іншого, що грошова реформа, котра ввійшла в історію під його прізвиськом, здійснювалася “не только вопреки желаниям гр.Канкринна, но и в подробностях далеко не соответствовала его предложениям”¹. Ця ідея П.П. Мігуліна дисонує з підходом В.О. Лебедева, К.В. Трубнікова та інших науковців, які вважали, що грошова реформа стала вінцем кар’єри Є.Ф. Канкріна, його найважливішим фінансовим програмним заходом після упорядкування державного бюджету, створення нагромаджень, очищення фінансової адміністрації від хабарників і казнокрадів, зростання добробуту населення і пожвавлення розвитку промисловості й торгівлі.

Перебуваючи на посаді міністра фінансів, Є.Ф. Канкрін значних зусиль докладав, щоб упорядкувати грошовий обіг та розв’язати проблему “зайвих грошей”, які друкувалися в надлишку протягом 1800–1823 рр. для покриття різноманітних витрат і перекриття дефіциту державного бюджету. З 1834 року в імперії функціонували паралельні грошові знаки: золота, срібна, платинова і мідна монети, тобто в грошовому обігу одночасно перебували паперові і металеві гроші, що провокувало існування лажу срібного рубля стосовно асигнацій. Паралельний обіг був суперечливим явищем фінансової сфери Російської імперії і призводив до того, що на територіях з рівнем економічного розвитку вище середнього в грошовому обігу домінувало срібло, а в губерніях з нижчим рівнем економічного розвитку переважали асигнації, що викликало протиріччя як економічні, так і політичні.

Скорочення кількості асигнацій у грошовому обігу відбувалося поступово. З 1827 р. дозволяються сплати до казни срібною монетою замість асигнацій, а з січня 1831 р. – срібною і платиновою монетами на будь-яку суму за курсом три рублі шістьдесят копійок асигнаціями за кожний срібний рубль². Чеканка монет із платини (з 1828 р.), що за рідкістю й вартістю не поступалася золоту, і введення до грошового обігу золотої монети (з 1833 р.), запропоновані Є.Ф. Канкріном для поповнення державної казни, сприяли виходу Російської імперії з фінансової кризи³. Поступово не лише податі і збори, а й усі платежі здійснювалися в монетах⁴ та асигнаціях, і в структурі надходжень до казни поступово змінюється співвідношення між монетами і асигнаціями на користь монет. Збільшення кількості срібних монет в обігу було зумовлено різноманітними чинниками, серед яких можна виділити такі: особисті запаси населення, котрі залучалися через нестачу готівки в умовах економічного зростання в країні; бажання населення розрахуватися знеціненими грошима через падіння курсу срібних монет порівняно з асигнаціями; надходження срібла з-за кордону через вищий відсоток за депозитами в російських банках і внаслідок позитивного сальдо торговельного балансу. Таким чином, певні вигоди від паралельного грошового обігу мала й держава, оскільки знецінювала проценти за кредитами і суттєво збільшувала державні запаси срібла без значних зусиль.

Логічним продовженням стабілізації грошової системи став Маніфест від 1 червня 1843 р. “Про заміну асигнацій та інших грошових представників кредитними білетами”, згідно якого: а) державні асигнації, що перебувають в обігу в обсязі 595 776 310 руб., поступово замінюються державними кредитними білетами на суму 170 221 800 руб.; б) державні кредитні білети обмінюються на срібло та призначаються для обміну асигнацій та депозитних білетів, видачі

¹ Мигулин П.П. Русский государственный кредит (1769–1899). Опыт историко-критического обзора. Т. I. Харьков, 1899. С. 150.

² Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. VI. № 4241.

³ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. VIII. Ч. 1. № 6562.

⁴ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. VIII. Ч. 1. № 6194.

за внесені в Експедицію вклади у золоту й срібну монети та злитки¹. Для обміну державних кредитних білетів при Експедиції, відкриття якої відбулося 1 вересня 1843 р., створювався постійний фонд золотої і срібної монети. Цей Маніфест законодавчо завершив реформу грошового обігу, котра встановила “устойчивое металлическое обращение и покончила раз и навсегда с ассигнациями, составляющими в течение семидесяти лет одно из глубочайших зол нашей экономической жизни”². Процес реформування продовжувався, заміна різних грошових знаків державними кредитними білетами здійснювалася поетапно: з 1 вересня 1843 р. почався обмін депозитних білетів за банківськими платежами, з 1 листопада 1843 – асигнацій, з 1844 р. – обмін асигнацій для приватних осіб. Обмін асигнацій здійснювався до 1851 р., а депозитних білетів – до 1853 р.

Основними організаційними перевагами проведеної грошової реформи, на думку П.П. Мігуліна, були послідовність, обережність, дешевизна її проведення³ та відсутність незадоволення з боку населення⁴. Цікавою для аналізу ця реформа є й з позицій вивчення взаємодії населення та фінансового управління. У процесі грошової реформи держава розраховувалася з власними боргами за асигнаціями, державне казначейство отримало нове джерело кредитування через випуск державних кредитних білетів⁵, кошти на реформу державне казначейство виділило з власних капіталів, що утворилися через 4% позику 1840 року та розмінний фонд, поповнений самим населенням. Фінансова адміністрація вселила довіру населенню щодо можливостей обміну нових грошових знаків, що дозволило уникнути фінансової паніки й невдоволь і “обмен всей громадной суммы ассигнаций (170 млн. руб. по переложении на серебро) совершился безо всяких препятствий не на звонкую монету, а на новые кредитные денежные знаки”⁶, які є зручнішими за своєю портативністю.

Вдале проведення грошової реформи стало можливим завдяки послідовній економічній політиці Є.Ф. Канкріна, що була спрямована на скорочення дефіциту бюджету, збереження позитивного платіжного балансу, проведення протекціоністських заходів, уникнення невігідних державних позик на зовнішніх ринках, застосування продуманих грошово-кредитних інструментів збільшення фондів золота і срібла тощо⁷. П.П. Мігулін також відзначає стійкість грошової реформи, яка забезпечувалася значним обсягом металевих грошей через активний платіжний баланс країни. Недоліками реформи дослідник вважає: витіснення зручними кредитними білетами срібних грімідких грошей; незначний обсяг розмінного фонду ($\frac{1}{6}$ від випуску кредитних білетів); той факт, що кредитні білети були зроблені, як асигнації, (після 1812 року) паперовими грошима, а не банкнотами⁸. Але П.П. Мігулін зазначає, що ці недоліки не потрібно перебільшувати так, як, на його думку, це робить В.Т. Судейкін⁹.

¹ Мигулин П.П. Русский государственный кредит (1769–1899). Опыт историко-критического обзора. Т. I. Харьков, 1899. С. 118–119.

² Там само. С. 150.

³ Там само. С. 150.

⁴ Мигулин П.П. Экономический рост русского государства за 300 лет (1613–1912). М.: Типография Т-ва И.Д. Сытина, 1913. С. 83.

⁵ Мигулин П.П. Русский государственный кредит (1769–1899). Опыт историко-критического обзора. Т. I. Харьков, 1899. С. 137.

⁶ Там само. С. 154.

⁷ Там само. С. 150–151.

⁸ Там само. С. 155.

⁹ Судейкин В.Т. Восстановление в России металлического обращения (1839–1843 гг.). Исторический очерк. М., 1891. С. 65–66.

У процесі аналізу грошової реформи П.П. Мігулін використовує поняття “звонкая монета”, “металлическое обращение”; в його працях відсутнє поняття “срібний монометалізм”, яке часто використовується в історико-економічних дослідженнях під час характеристики грошової реформи 1839–1843 рр. Вважаємо це виваженим підходом, оскільки модифікована грошова система передбачала карбування як срібних, так і золотих монет; законодавчо фіксувалося вартісне співвідношення золота й срібла; кредитні білети, що мали і золотий, і срібний вміст, розмінювалися на ці метали, відповідно грошова система мала ознаки біметалізму.

Грошова система Російської імперії базувалася на принципах функціонування металевого обігу до Кримської війни 1853–1856 рр., котра призвела до зростання дефіциту державного бюджету й значної емісії кредитних білетів, не забезпечених сріблом і золотом. З 1858 року державні кредитні білети стали нерозмінними грошима.

Отже, професором Мігуліним було проаналізовано передумови грошової реформи 1839–1843 рр., механізм її проведення з аналізом використаних інструментів, переваги та недоліки, а також економічні результати цієї реформи. Основним її результатом автор обґрунтовано вважає встановлення стійкого обігу металевих грошей. П.П. Мігулін, позитивно оцінюючи систему фінансового управління за часи міністра фінансів Є.Ф. Канкріна, вважає, що грошова реформа була проведена всупереч його переконанням та пропозиціям. Є.Ф. Канкрін з фіскальних міркувань був зацікавлений у наявності паралельного обігу й грошового лагу. Грошова реформа стабілізувала грошовий обіг, призвела до підвищення курсу рубля на світовому ринку та сприяла виходу з кризи банківської системи імперії.

Перспективами подальших досліджень щодо аналізу наукової спадщини П.П. Мігуліна з грошово-кредитної проблематики можуть виступати конверсійні операції 1893–1901 рр., особливості іпотечного кредиту й залізничних позик ХІХ – початку ХХ ст. та ін. малодосліджені аспекти імперського грошового обігу.

Література

1. Балахонова Е.В. Экономические воззрения П.П. Мигулина: автореф. дис...канд. эк. наук: спец. 08.00.01. СПб, 2002. 14 с.
2. Гензель П.П. Библиография финансовой науки: толковый указатель к главнейшим сочинениям в русской и иностранной финансовой литературе. Вып. I. Ярославль: Тип. Губернского правления, 1908. 110 с.
3. Дмитриев А.Л. Петр Петрович Мигулин. Очерки по истории финансовой науки: Санкт-Петербургский университет. М.: Проспект, 2015. С. 334–345.
4. Лушникова М.В., Лушников А.М. Российская школа финансового права: портреты на фоне времени: монография. Ярославль: ЯрГУ, 2013. 640 с.
5. Мигулин П.П. Реформа денежного обращения в России и промышленный кризис (1893–1902). Харьков, 1902. 336 с.
6. Мигулин П.П. Русский государственный кредит (1769–1899). Опыт историко-критического обзора. Т. I. Харьков, 1899. 606 с.
7. Мигулин П.П. Русский государственный кредит (1887–1899). Опыт историко-критического обзора. Т. II. Министерство И.А. Вышнеградского. Харьков, 1900. 602 с.
8. Мигулин П.П. Русский государственный кредит (1769–1899). Опыт историко-критического обзора. Т. III. (Эпоха 1893-1906 гг.). Харьков, 1907. 1116 с.
9. Мигулин П.П. Экономический рост русского государства за 300 лет (1613–1912). М.: Типография Т-ва И.Д. Сытина, 1913. 234 с.
10. Орлик В. Єгор Канкрін і фіскальна політика Російської імперії в Правобережній Україні в другій чверті ХІХ ст. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. 2006. № 13. С. 97–110.

11. Орлик В.М. До питання методології досліджень проблем економічної історії Російської імперії. *Проблеми історії України XIX початку XX ст.* 2011. № 18. С. 59–64.
12. Орлик В.М. Дожовтнева фінансово-правова література як джерело до вивчення проблем фінансової політики уряду Російської імперії кінця XVIII початку XX ст. *Історія науки і біографістика*. 2010. № 2. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/e-journals/INB/2010-2/10_orlyk.pdf
13. Орлик В.М. Методологічні аспекти дослідження проблем податкової політики в українських губерніях Російської імперії у першій половині XIX ст. *Український історичний журнал*. 2008. № 5. С. 187–195.
14. Орлик В.М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період: монографія. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. 631 с.
15. Пасічник Н. Вплив науково-практичної діяльності Є.Ф. Канкріна на розвиток фінансово-правової думки. *Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць*. Випуск 54. Київ, 2018. С. 88 – 98.
16. Пасічник Н. Дослідження І.І. Патлаєвським монетної системи Російської імперії в першій половині XVIII століття. *Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки: тези доповідей III міжнародної науково-практичної конференції, 05–06 листопада 2015 р.* Кіровоград – Київ – Переяслав-Хмельницький, 2015. С. 71 – 73.
17. Пасічник Н., Ріжняк Р. Еволюція оцінки колекційної вартості монет (друга половина XIX – кінець XX ст.) *Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей*. Вип. 33. Переяслав-Хмельницький, 2013. С. 175 – 180.
18. Пасічник Н.О. Грошова реформа Вігте у науковій спадщині представників університетських центрів Наддніпрянської України (кінець XIX – початок XX ст.). *Forum Numizmatyczne: studia i materialy (pod redakcją naukową Krzysztofa Filipowa)*. Białystok, 2018. № 2. С. 60 – 70.
19. Пасічник Н.О. С.І. Гловайський про монетну регалію в Російській імперії. *Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки: тези доповідей IV Міжнародної науково-практичної конференції, 22–23 червня 2016 р.* Кіровоград – Київ – Переяслав-Хмельницький, 2016. С. 90–91.
20. Пасічник Н.О. Паралельний обіг грошей як суперечливе явище фінансової системи за часів Є.Ф. Канкріна. *Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки: тези доповідей V міжнародної науково-практичної конференції, 21–22 червня 2018 р.* Меджибіж – Переяслав-Хмельницький – Кропивницький – Київ, 2018. С. 133–135.
21. Пасічник Н.О. Фінансова і фінансово-правова наука і освіта в Наддніпрянській Україні в XIX – на початку XX століття: монографія. Кропивницький: Видавництво «Код», 2018. 434 с.
22. Судейкин В.Т. Восстановление в России металлического обращения (1839–1843 гг.). Исторический очерк. М., 1891.
23. Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). / Под ред. проф. М.П. Чубинского и проф. Д.И. Багалея. Харьков : Типография «Печатное дело», 1908. 311 с.

References

Balakhonova, E.V. (2012). *Ekonomicheskie vozzreniya P.P. Migulina* [Economic views of P.P. Migulin]. Candidate's theses. Sankt-Peterburg. [in Russian].

Chubinskiy, M.P., Bagaley, D.I. (Ed.) (1908). *Yuridicheskiy fakul'tet Khar'kovskogo universiteta za pervye sto let ego sushchestvovaniya (1805–1905)* [The Law Faculty of Kharkiv University in the first hundred years of its existence (1805–1905)]. Khar'kov: Tipografiya «Pечатnoe delo». [in Russian].

Dmitriev, A.L. (2015). *Petr Petrovich Migulin. Ocherki po istorii finansovoy nauki: Sankt-Peterburgskiy universitet* [Petr Petrovich Migulin. Essays on the history of Financial Science: St. Petersburg University]. Moscow: *Prospekt*, 334–345. [in Russian].

Genzel', P.P. (1908). *Bibliografiya finansovoy nauki: tolkovyy ukazatel' k glavneyshim sochineniyam v russkoy i inostrannoy finansovoy literature* [The bibliography of Financial Science: an explanatory index to the main essays in the Russian and foreign financial literature]. Vol. I. Yaroslavl': *Tip. Gubernskogo pravleniya*. [in Russian].

Lushnikova, M.V., Lushnikov, A.M. (2013). *Rossiyskaya shkola finansovogo prava: portrety na fone vremeni: monografiya* [The Russian school of Financial Law: the portraits on the background of time: a monograph]. Yaroslavl': *YarGU*. [in Russian].

Migulin, P.P. (1899). *Russkiy gosudarstvennyy kredit (1769–1899). Opyt istoriko-kriticheskogo obzora* [Russian state credit (1769–1899). The experience a historical critical review]. Vol. I. Khar'kov. [in Russian].

Migulin, P.P. (1900). *Russkiy gosudarstvennyy kredit (1887–1899). Opyt istoriko-kriticheskogo obzora* [Russian state credit (1769–1906). The experience of a historical critical review]. Vol. II. *Ministerstvo I.A. Vyshnegradskogo* [The Ministry of I.A. Vyshnegradsky]. Khar'kov. [in Russian].

Migulin, P.P. (1902). *Reforma denezhnogo obrashcheniya v Rossii i promyshlennyy krizis (1893–1902)* [The reform of the monetary circulation in Russia and the industrial crisis (1893–1902)]. Khar'kov. [in Russian].

Migulin, P.P. (1907). *Russkiy gosudarstvennyy kredit (1769–1899). Opyt istoriko-kriticheskogo obzora* [Russian state credit (1769–1899). The experience a historical critical review]. Vol. III. *Epokha 1893–1906 gg.* [Epoch of 1893–1906]. Khar'kov. [in Russian].

Migulin, P.P. (1913). *Ekonomicheskiy rost russkogo gosudarstva za 300 let (1613–1912)* [The economic growth of the Russian state over 300 years (1613–1912)]. Moscow: *Tipografiya T-va I.D. Sytina*. [in Russian].

Orlyk, V. (2006). *Yehor Kankrin i fiskalna polityka Rosiiskoi imperii v Pravoberezhnii Ukraini v druhii chverti XIX st.* [Yegor Kankrin and the fiscal policy of the Russian Empire in Right-Bank Ukraine in the second quarter of the nineteenth century]. *Spetsialni istorichni dystsypliny: pytannia teorii ta metodyky* [Special Historical Disciplines: Theory and Methodology]. 13. Nats. akad. nauk Ukrainy, In-t istorii Ukrainy. 97–110. [in Ukrainian].

Orlyk, V.M. (2007). *Podatkova polityka Rosiiskoi imperii v Ukraini v doreformeniyi period: monografiia* [Tax policy of the Russian Empire in Ukraine in pre-reform period: a monograph]. Kirovohrad: *Imeks-LTD*. [in Ukrainian].

Orlyk, V.M. (2008). *Metodolohichni aspekty doslidzhennia problem podatkovoi polityky v ukrainskykh huberniiakh Rosiiskoi imperii u pershii polovyni XIX st.* [The methodological aspects of the study of tax policy issues in the Ukrainian provinces of the Russian Empire in the first half of the XIX century]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* [Ukrainian Historical Journal]. 5. 187–195. [in Ukrainian].

Orlyk, V.M. (2010). *Dozhovtneva finansovo-pravova literatura yak dzherelo do vyvchennia problem finansovoi polityky uriadu Rosiiskoi imperii kintsia XVIII pochatku XX st.* [The Prerevolutionary financial and legal literature as a source for studying the problems of the financial policy of the government of the Russian Empire in the late 18th early 20th century]. *Istoriia nauky i biohrafistyka* [History of Science and Biografistica]. 2. Retrieved from http://www.nbu.gov.ua/e-journals/INB/2010-2/10_orlyk.pdf [in Ukrainian].

Orlyk, V.M. (2011). *Do pytannia metodolohii doslidzhen problem ekonomichnoi istorii Rosiiskoi imperii* [On the question of the methodology of research on the problems of the economic history of the Russian Empire]. *Problemy istorii Ukrainy XIX pochatku XX st.* [The problems of the History of Ukraine of the 19th and early 20th centuries]. 18. 59–64. [in Ukrainian].

Pasichnyk, N. (2015). *Doslidzhennia I.I. Patlaievskym monetnoi systemy Rosiiskoi imperii v pershii polovyni KhVIII stolittia* [The investigation of I.I. Patlaev of the Monetary System of the Russian Empire in the first half of the 18th century]. *Aktualni problemy numizmatyky u systemi spetsialnykh haluzei istorychnoi nauky: tezy dopovidei III mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii*, 05–06 lystopada 2015 r. [The current problems of numismatics in the system of special branches of historical science: abstracts of reports of the III international scientific-practical conference, November 5–6, 2015]. Kirovohrad Kyiv Pereiaslav-Khmelnyskyi. 71–73. [in Ukrainian].

Pasichnyk, N. (2018). *Vplyv naukovo-praktychnoi diialnosti Ye.F. Kankrina na rozvytok finansovo-pravovoi dumky* [The impact of scientific and practical activity of E.F. Kankrin on the development of financial and legal thought]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy: Zbirnyk naukovykh prats* [Ethnic History of the Nations of Europe: Collection of scientific works]. Vol. 54. 88–98.

Pasichnyk, N., Rizhniak, R. (2013). *Evoliutsiia otsinky kolektsiinoi vartosti monet (druha polovyna XIX – kinets XX st.)* [Evolution of value of the collectible coins (second half of the nineteenth and the end of the twentieth century)]. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii: Zbirnyk naukovykh statei* [Scientific notes on Ukrainian history: a collection of scientific articles]. Vol. 33. Pereiaslav-Khmelnyskyi, 175–180. [in Ukrainian].

Pasichnyk, N.O. (2016). *S.I. Ilovaiskyi pro monetnu rehaliu v Rosiiskii imperii* [S.I. Ilovaisky on the coin regalia in the Russian empire]. *Aktualni problemy numizmatyky u systemi spetsialnykh haluzei istorychnoi nauky: tezy dopovidei IV Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii*, 22–23 chervnia 2016 r. [Urgent problems of numismatics in the system of special branches of historical science: the abstracts of reports of the IV International scientific and practical conference, June 22–23 2016]. Kirovohrad Kyiv Pereiaslav-Khmelnyskyi. 90–91. [in Ukrainian].

Pasichnyk, N.O. (2018). *Finansova i finansovo-pravova nauka i osvita v Naddnyprianskii Ukraini v XIX – na pochatku XX stolittia: monohrafiia* [Financial and Legal Science and education in Dnieper Ukraine in the nineteenth – early twentieth century: a monograph]. Kropyvnytskyi: Vydavnytstvo «Kod». [in Ukrainian].

Pasichnyk, N.O. (2018). *Hroshova reforma Vitte u naukovii spadshchyni predstavnykiv universytetskykh tsestriv Naddnyprianskoi Ukrainy (kinets XIX – pochatok XX st.)* [The money reform of Witte in the scientific heritage of the representatives of the university centers of the Dnieper Ukraine (the end of the nineteenth and the beginning of the twentieth century)]. *Forum Numizmatyczne: studia i materialy (pod redakcia naukowa Krzystofa Filipowa)*. Bialistok. 2. 60–70. [in Ukrainian].

Pasichnyk, N.O. (2018). *Paralelnyi obih hroshei yak superechlyve yavyshe finansovoi systemy za chasiv Ye.F. Kankrina* [Parallel circulation of money as a contradictory phenomenon of the financial system during the times of E.F. Kankrin]. *Aktualni problemy numizmatyky u systemi spetsialnykh haluzei istorychnoi nauky: tezy dopovidei V mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii*, 21–22 chervnia 2018 r. [The current problems of numismatics in the system of special branches of historical science: the abstracts of the reports of the V International Scientific and Practical Conference, June 21–22, 2018]. Medzhybizh – Pereiaslav-Khmelnyskyi – Kropyvnytskyi – Kyiv. 133–135. [in Ukrainian].

Sudeykin, V.T. (1891). *Vosstanovlenie v Rossii metallicheskogo obrashcheniya (1839–1843 rr.)*. *Istoricheskiy ocherk* [The restoration of metal circulation in Russia (1839–1843 pp.). Historical essay]. Moscow. [in Russian].

Іванна Гуржій

кандидат історичних наук,
науковий співробітник
Національна бібліотека України ім.
В. І. Вернадського
(Київ) Україна
ivka85.85@ukr.net

Ivanna Gurzhiy

PhD, leading researcher
Vernadsky National Library of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)
ivka85.85@ukr.net

Людмила Деменко

молодший науковий співробітник,
Національна бібліотека України
ім. В. І. Вернадського
(Київ) Україна
demlud@meta.ua

Ludmila Demenko

Junior researcher
Vernadsky National Library of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)
demlud@meta.ua

**ВИДАННЯ З НУМІЗМАТИКИ У ВІДДІЛІ БІБЛІОТЕЧНИХ ЗІБРАНЬ ТА ІСТОРИЧНИХ
КОЛЕКЦІЙ ІНСТИТУТУ КНИГОЗНАВСТВА НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ
УКРАЇНИ ІМ. В. І. ВЕРНАДСЬКОГО**

**ISSUES ON NUMISMATICS IN THE DEPARTMENT OF LIBRARY COLLECTIONS AND
HISTORICAL COLLECTIONS OF THE INSTITUTE OF BOOK SCIENCE OF THE
NATIONAL LIBRARY OF UKRAINE V. I. VERNADSKY**

Анотація

У відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій (далі ВБЗІК) Інституту книгознавства Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського наразі зберігаються видання другої половини XVI – початку XX ст., що стосуються нумізматики, а в деяких колекціях навіть представлені окремим тематичним розділом. Здебільшого – це видання з колишньої бібліотеки Київського університету св. Володимира, фонди якої були передані у 1925–1927 рр. до Всенародної бібліотеки України (ВБУ), майбутньої НБУВ. Серед фондів цієї книгозбірні особливу увагу привертають видання з нумізматики, що є складовою таких розділів як: королівська бібліотека «Collectio Regia» (відоме у XVIII ст. книжкове зібрання книг останнього польського короля Станіслава Августа Понятовського (1732–1798)); «Роки» – хронологічно сформований фонд з нових надходжень до бібліотеки університету, «Відділи» – фонд, що має системно-форматну розстановку за п'ятнадцятьма тематичними відділами.

Нумізматичні видання названого хронологічного періоду, що знаходяться у «Collectio Regia», виділені в ній в окремий тематичний відділ (Reg. VII d 3–Reg. VII d 189. Нумізматика). Переважна більшість видань у його складі за часом друку належить до XVIII ст., одне – до XVI ст., по декілька – до XVII ст. та початку XIX ст. Мова видань: німецька, французька, італійська, російська. Місце видань: Німеччина (Берлін, Лейпциг, Аугсбург, Магдебург, Бранденбург, Франкфурт, Нюрберг, Ганновер, Дрезден), Франції (Париж), Італія (Рим, Венеція, Неаполь, Падуя), Голландія (Амстердам). Австрія (Відень), Швеція (Стокгольм), Росія (Санкт-Петербург). Серед книг відділу: словники з нумізматики, посібники для вивчення антикварних монет, каталоги колекцій, видання з історії нумізматики окремих країн і їх правителів, дисертації, довідкові багатотомники з розпізнавання давніх монет, праці нумізматів XVII ст.: Лоренса Бегера, Жана Гардуена тощо.

У складі відділу «X. Історія» фундаментальної бібліотеки університету св. Володимира є розділ «X.7.1–X.7.25. Нумізматики. Метрологія. Медалі.», серед видань якого представлені пам'ятні книжки для збирачів монет Хребтов А., каталоги монет, збірники праць нумізматичних товариств та окремі праці з цієї галузі різними мовами і видрукувані в різних країнах.

До відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій чимало книжкових видань з нумізматики потрапили у складі фонду бібліотеки Київської духовної академії (наприклад, фундаментальні праці нумізмата й археолога І. І. Толстого та барона Шодуара де С.), з колекцією Києво-Печерської Лаври, з бібліотекою «Вольнского Губернского комитета по охране памятников искусства и старины». Саме у складі цього фонду були знайдені примірники з книжкової колекції баронів Шодуарів.

Також, видання з нумізматики зберігаються у родових книгозбірнях Урбановських-Стажинських «Бібліотека Загінецька», баронів Шодуарів та особових бібліотеках В. Б. Антоновича, О. В. Кочубея. Такі видання присутні у складі утворених у другій половині ХХ ст. фондів польськомовних, франкомовних книжкових видань та періодичних видань до 1917 р. різними мовами.

Abstract

At the beginning of the XIX century a large-scale merger of numismatists as scholars-professionals and collectors-fans in profile groups. Their activities contributed to the dissemination of knowledge not only in the field of numismatics, but also in general history. Numismatics has passed the centuries-old path of development, and began to be formed from the usual collecting of coins, interest in antiquity. In the Department of Library Collections and Historical Collections Institute of Book Science of the National Library of Ukraine named after. V. I. Vernadsky is currently keeping editions of the second half of the 16th and early 20th centuries concerning numismatics, and in some collections they are even presented in a separate thematic section. For the most part, this edition is from the former library of the Kiev University of St. Volodymyr, the funds of which were transferred in 1925–1927 to the National Library of Ukraine. Among the collections of this book collection, special attention is paid to the edition of numismatics, which is a part of such sections as: the royal library «Collectio Regia» (the book collection of books of the last Polish king Stanislaw August Poniatowski (1732–1798) known in the XVIIIth century) – the fund received in the library of the Kremenets Lyceum, which became the basis of the newly created university college; «Rocks» – a chronologically formed fund for new revenues to the university library, «Divisions» – a fund that has a system-format layout for the fifteen thematic departments. Numismatic editions of the named chronological period, which are in the royal collection «Regia», are featured in it in a separate thematic section (Reg. VII d 3 – Reg. VII d 189. Numismatics). The vast majority of publications of this thematic department at the time of printing belong to the XVIII century, about 13 – to the XVII century, one to the XVI century, several to the beginning of the XIX century. Language of publication: German, French, Italian, Russian. Place of publication: Germany (Berlin, Leipzig, Augsburg, Magdeburg, Brandenburg, Frankfurt, Nyurberg, Hannover, Dresden), France (Paris), Italy (Rome, Venice, Naples, Padua), the Netherlands (Amsterdam), Austria (Vienna), Sweden (Stockholm), Russia (St. Petersburg). Among preserved editions: dictionaries from numismatics, guides for learning antique coins, catalogs of collections, publications on the history of numismatics of individual countries and their rulers, reference multi-volumes for the recognition of ancient coins, works of numismatists of the XVII century: Lawrence Beger, Jean Garduana and other.

As part of the department «X. History» of the Fundamental Library of the University of St. Volodymyr is a section «X.7.1.–X.7.25. Numismatics. Metrology. Medals», among the editions of which are commemorative books for collectors of coins, coin catalogs, collections of works of numismatic societies and individual works in this field in different languages and printed in different countries.

To the Department of Library Collections and Historical Collections, many book editions on numismatics have been included in the library fund of the Kiev Theological Academy (KTA), for example, the fundamental works of the numismatist and archaeologist I. I. Tolstoy and Shoduar de S. Also, the KTA fund contains collections of works, catalogs and periodicals on numismatics.

Several editions related to numismatics are in the book collection of the Kyiv-Pechersk Lavra. Some of the editions on numismatics came from the library, the inscription of which is the inscription «Volynsky Provincial Committee for the Protection of Monuments of Art and Antiquity». It was in this library that the copies of the book collection of Baron Shoduars came to the National Library of Ukraine named after V. I. Vernadsky.

Also, publications on numismatics are stored in generic bookshops. In particular, in the generic book collection of the Urbanovsky-Stazhinsky «Zagynets Library», in the book collection of Baron Shoduar and many others.

A small number of numismatic publications is also isolated in V. B. Antonovich's personal collections and in the Polish and French-language collections of the Department of Library Collections and Historical Collectionsю

As part of the artificially formed in the second half of the twentieth century. The fund «Periodicals until 1917» contains the magazines «The Old Coin: Numismatic Magazine with Drawings, It Exits Monthly, Except June-August» (1911) and collections of works: «Notes of the St. Petersburg Archaeological and Numismatic Society» (1849 and 1850), «Notes of the numismatic department of the Imperial Russian Archaeological Society» (1906, 1909, 1910).

Some editions from numismatics are kept in particular in family book collection of Urbanovskikh-Stazhinskikh «Library of Zaginecka»: «Description of the Roman coins, their varieties, making the model» described and explained by Carlos Patum, New York, 1696, «Engraving On gold medals of the ruler Augustus from the smallest form to the largest form» Vienna 1765, «Museums of France. Numismatics and Precious Stones Guide. Art History Museum», «Research of monuments and coins» Jacobus Elsner (1692–1750).

In the book collection of foreign publications were also found for the publication of numismatic subjects. For example, Polish: «Warsaw Antique Store. Catalog No. 3. Numismatics, sphragistics, and treasure», 1914. saved under the designation: Of floor. In 4729. Consequently, numismatic publications stored directly in the department of library collections and historical collections IR Vernadsky National Library currently contemporaries are examples of books and research culture.

Ключові слова: нумізмати́ка, видання, відділ бібліотечних зібрань.

Key words: numismatics, edition, department of library collections.

На початку XIX ст. широкого масштабу набуло об'єднання нумізматів як вчених-професіоналів, так і колекціонерів-любителів у профільні групи. Їх діяльність сприяла поширенню знань не лише в галузі нумізматики, але й історії загалом. Нумізмати́ка пройшла багатовіковий шлях розвитку, а почала формуватися від звичайного колекціонування монет, зацікавленості до старовини. Важливу роль у еволюції досліджень з цієї галузі мали друковані видання, що були зібрані попередниками у приватних бібліотеках, книгозбірнях різних релігійних установ і навчальних закладів до початку XX ст. Такими друками пишається і найбільша книгозбірня України.

У відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій (далі ВБЗІК) Інституту книгознавства (далі ІК) Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі НБУВ) наразі зберігаються видання другої половини XVI – початку XX ст. з нумізматики, а в деяких колекціях навіть представлені окремим тематичним розділом. Здебільшого – це стародруки з колишньої бібліотеки

Київського університету св. Володимира, фонди якої були передані у 1925–1927 рр. до Всенародної бібліотеки України (далі ВБУ), майбутньої НБУВ. Серед фондів цієї книгозбірні особливу увагу привертають видання з нумізматики, що є складовою таких книжкових зібрань як: відома у XVIII ст. королівська бібліотека «Collectio Regia» останнього польського короля Станіслава Августа Понятовського (1732–1798) – фонд, що надійшов у складі бібліотеки Кременецького ліцею, яка стала першоосновою новоутвореної університетської книгозбірні; «Роки» – хронологічно сформований фонд з нових надходжень до бібліотеки університету; «Відділи» – фонд, що має системно-форматну розстановку за п'ятнадцятьма тематичними відділами. До відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій чимало книжкових видань з нумізматики потрапили в складі фонду бібліотеки Київської духовної академії (далі КДА), бібліотеки Києво-Печерської лаври (далі КПЛ), з родових книжкових колекцій баронів Шодуарів, Урбановських-Стажинських «Бібліотека Загінецька», з особових фондів В. Б. Антоновича, О. В. Кочубея та інших. Частина видань з нумізматики наразі перерозподілені за певними ознаками у нові фонди: «Періодичні видання до 1917 р.», «Польськомовні видання до 1917 р.» тощо.

Мета даної статті – ознайомити сучасних дослідників нумізматики з цінними книжковими виданнями другої половини XVI–XIX ст., що зберігаються у ВБЗІК ІК НБУВ, періодичними та продовжуваними виданнями, що містять розвідки і праці науковців XIX – початку XX ст.

Видання з нумізматики названого хронологічного періоду, що знаходяться у королівській бібліотеці «Collectio Regia», відібрані у окремий тематичний відділ, позначений таким чином: VII d. Res Antiquaria [Nummi] (Нумізматика). Наразі у відділі зберігаються 226 книжкових одиниць. Декілька видань цього тематичного відділу за часом друку належить до початку XIX ст., переважна більшість – до XVIII ст., близько 20 – до XVII ст., одне – до XVI ст., а саме – Gioja Decimasesta «Le Imagini con tutti i riversi trovati, e le Vite degl'Imperatori tratti dalle medaglie e dall'Istorie degli Antichi, per Enea Vico Parmigiano, 1548, in quarto, with cuts. Le Imagini delle Donne Auguste, con le Vite ed Esposizioni di Enea Vico». In Venezia, per il Valgrisi, 1557, in quarto, with cuts. Мова видань: латинська, німецька, французька, італійська, російська. Серед російськомовних – Круг Ф. И. «Разыскания (критические) о древних русских монетах, изданные императорскою академиею наук», Санкт-Петербург, 1807. Місце видань: Німеччина (Берлін, Лейпциг, Аугсбург, Магдебург, Бранденбург, Франкфурт, Нюрберг, Ганновер, Дрезден), Франції (Париж), Італія (Рим, Венеція, Неаполь, Падуя), Голландія (Амстердам). Австрія (Відень), Швеція (Стокгольм), Росія (Санкт-Петербург). Серед видань є словники з нумізматики – Rasche J. C. «Lexicon universae rei numariae veterum et praecipue Graecorum Romanorum cum observationibus antiquariis geographicis chronologicis historicis criticis» Praefatus est Christ. Gottl. Heyne. Leipzig, 1785–1793; посібники для вивчення антикварних монет – «Istituzione antiquario-numismatica, o sia Introduzione allo studio delle antiche medaglie in due libri proposta dall'autore dell'Istituzione antiquario-lapidaria» Roma, 1772; каталоги колекцій – «Catalogue d'une collection de médailles antiques, faite par la C-sse douair. de Bentinck, née C-sse d'Aldembourg...». Amsterdam, 1787. 2 vol., «Supplement aux catalogue d'une collection de médailles antiques, faite par la C-sse Douair. de Bentinck etc.» Amsterdam, 1788; видання з історії нумізматики окремих країн і їх правителів – Vaillant J. «Numismata imperatorum romanorum praestantiora» 3 vol. Romae, 1743; дисертації – Havercamp S. «Dissertationes de Alexandri Magni numismate: quo quatuor summa orbis terrarum imperia continentur, ut et de Nummis Contorniatas», Ludgunum Batavorum, 1722; довідкові багатотомники з розпізнавання давніх монет – Köhler J. D. «Im Jahr 1729–1750 wöchentlich heraus gegebener Historischer Münz- Belustigung Zwanzigster Theil, darinnen allerhand merkwürdige und rare Thaler, Ducaten...», T. I–XXII, Nürnberg, 1729–1750; праці нумізматів XVII ст.: Лоренса Бегера – Beger L. «Observationes Et Coniecturae In Numismata Quaedam», Antiqua, 1691; Жана Гардуена – Hardouin J. «Nummi antiqui populorum et urbium illustrate», Paris, 1684 тощо.

А тепер більш детально розглянемо декілька видань, що належать до відділу нумізматики королівської бібліотеки «Collectio Regia» славетного роду Понятовських. Одне з них – «Specimen vniversae rei nummariae»¹ (Зразок універсальних античних монет) викладений латинською мовою і датується 1695 р. Укладачами поданого матеріалу є Ендрю Морелло (Andreas Morell, 1646–1703) та Гельвецо Бернес (Helvetio Bernas, 1634–1709). На рахунку обдарованого журналіста та публіциста Ендрю Морелло 57 праць і 160 публікацій в різних виданнях не тільки тогочасної Німеччини, а й за її межами. Посібник «Універсальні античні монети» вийшов друком у Лейпцигу, в друкарні Томаса Фріча (Thomas Fritsch). У вступі подано загальну інформацію про нумізматику науку в античному світі в цілому, далі перераховані колекції монет відомих людей I–III ст. н. е.. Наприклад, таких як: римський імператор Антонін Піус (Tutys Aelius Hadrianus Antoninus Augustus Pius, 86–161), Марк Ульпій Нерва Траян (Caesar Marcus Ulpius Nerva Traianus, 98–117), Флавій Галерій Валерій Ліциніан Ліциній (Flavius Galerius Valerius Licinian Licinius, близько 250–325) та ін. У посібнику «Універсальні античні монети» подано інформацію про монети, виготовлені у техніці карбування, про різноманітні способи лиття у Давній Греції і Римі. У кінці вкладені ілюстрації із зображенням монет різних епох. Описаний примірник має такі ознаки: формат – 10x15 см, справа цільно-шкіряна із золотим тисненням на корінці, на титульному аркуші стоїть печатка університету Св. Володимира, шифр зберігання: **Reg. VII d 32b**

Наступне видання з «Collectio Regia» під назвою «Observationes et conjecturae in Numismata quaedam antiqva»² («Нотатки та деякі спостереження про медалі»), автором якого є відомий німецький бібліограф та нумізмат Лоренц Бегер (Lorenz Beger, 1653–1705). Праця латинською мовою, створена у співавторстві з Езекіїлом Спангеймом (Spanheim Ezechiel, 1629–1710) – німецьким дипломатом та фахівцем з історії права. Видання вийшло в світ у Бранденбурзі 1691 р., в друкарні «Виборчий Бранден». Праця присвячена головним чином вивченню та опису грецьких і римських монет та гемм із нумізматичної колекції в зібранні Курфюста. У виданні викладено детальний опис класифікацій грецьких монет за періодами та зображеннями. На титульному аркуші примірника стоять дві печатки: перша – «Bibliotheca universitatis St. Brandimiri» (Бібліотека Бранденбурзького університету), друга – «Библиотека университета Св. Владимира», обидві овальної форми, чорна фарба. Видання має ілюстрації грецьких та римських монет, що розташовані у кінці видання. Зважаючи на те, що це видання дуже давнє, знаходиться в незадовільному стані. Багато сторінок розірвані, або сильно пошкоджені, деякі частини тексту втрачені. Усього вміщено 27 розділів, нумерація сторінок у примірника відсутня. Формат 20x30 см., має шкіряну оправу темно-коричневого кольору, оздоблену флористичним орнаментом на корінці. На форзаці видання зазначено шифр: **Reg. VII d 30**

Також серед видань XVII ст. у відділі нумізматики «Collectio Regia» збереглися такі як: «Introduction à l'histoire par la connoissance des médailles»³ («Введення в історію через знання медалей») Чарльза Патіна та «De re Nummaria Liber singularis» («Книга з економіки») Віллеброрда Снелла. Видання Чарльза Патіна (Charles Patin, 1633–1693) «Введення в історію через знання медалей» вийшло друком в Парижі у 1665 р., у видавництві «DuBray u Ninville», що належало Баварській державній бібліотеці. Чарльз Патін – французький лікар та нумізмат. Завдяки своїй нумізматичній праці, став найвідомішим лікарем у Франції свого часу. Нумізматичний посібник складається із передмови, вступу та 23 розділів. У виданні надана інформація головним чином про використання медалей та їх цінність, про їхні назви, походження та різницю між собою. Також подається детальний опис єврейських пунічних медалей та

¹ Specimen vniversae rei nummariae / Morell, A., Bernas, H. Lipsiae, Apud J. Thomam Fritsch. 1696. 339 s.

² Beger L., Ezechiel S. Observationes et conjecturae in Numismata quaedam antiqva. Colonia Brandenburgica: Typis Ulrici Liebperti, Electoral.Brandenb. Typogr., 1691. 162. p.

³ Patin Ch. Introduction à l'histoire par la connoissance des médailles.-Paris: Chez Ifan du Bray et Pierre Variqvot. 1665 – 262 p.

іспанських готичних, медалей, що виготовлені із срібла та бронзи. На титульному аркуші присутня печатка «Библиотека университета Св. Владимира». На форзаці, у верхньому правому куті, читаємо напис: «12a Numism». Оправа видання цільношкіряна, із золотавим оздобленням в центрі. Примірник знаходиться в задовільному стані. Формат 14x8 см. Шифр зберігання: **Reg. VII d 12a**

Невеличкий посібник з економіки Віллеброрда Снелла (Wilebrord Snel van Royen, 1580–1626) «De Re Nummaria Liber singularis»¹ є одним із найстаріших в королівській бібліотеці «Collectio Regia». В. Снелл – голландський математик, фізик, астроном та нумізмат. З 1612 р. був професором Лейденського університету. Видання «Книга з економіки» вийшло в світ у 1613 р. в місті Лейден (Південна Голландія). Основна тематика твору – опис голландських, зеландських та римських золотих монет. На титульному аркуші присутня печатка «Библиотека университета Св. Владимира» (овальна, фіолетова фарба). Формат видання 16x10 см. Шифр зберігання: **Reg. VII d 10**

З історії формування фонду королівської бібліотеки «Collectio Regia» відомо, що сучасний склад тематичних відділів цього зібрання містить не лише видання, зібрані королем, а також ті, що додалися під час перебування цієї книгозбірні у інших власників: бібліотеці Кременецького ліцею та бібліотеці університету св. Володимира в Києві. Тому серед книг відділу нумізматики є видання як в оправах і з екслібрисами королівської бібліотеки, так і ті, що доповнили відділ пізніше. Більшість видань ілюстровані.

У хронологічно сформованому фонді фундаментальної бібліотеки університету св. Володимира під назвою «Роки», що упорядковувався з надходжень після 1834 р., також зберігаються видання з нумізматики. Проте вони містяться окремо одне від одного, відповідно до року надходження у названу бібліотеку, що ускладнює пошук. Одне з них – «Classes Generales Geographiae numismaticeae sev monetae Urbium, populorum et Regum»² («Загальна класифікація монет за географічним розташуванням») нумізмата та археолога Домініко Сестіні (Domenico Sestini, 1750–1832). З 1777 до 1792 року він здійснював численні подорожі на Схід, в Малу Азію, Месопотамію, Грецію і Балкани. Під час цих візитів він займався головним чином археологічним спадщиною і монетами, але також проявив себе як ботанік, орнітолог. Названа книга вийшла у світ латинською мовою у Лейпцигу 1797 р. Видання структурно складається з двох частин: перша має 4 розділи, друга – 5. У ньому надано опис стародавніх монет Іспанії, Верхньої та нижньої Італії, Франції (Галлії), Британії, Німеччини. Примірник має шкіряну оправу та крапчастий обріз, на верхній кришці золотавими літерами вказано назву твору. Формат видання 25x22 см. Шифр зберігання: **1838-26**.

Наступним розглянемо ще одне видання, яке належить до фонду «Роки», – «Numismatique du voyage du jeune anacharsis: ou medailles des beaux temps de la Grece: ouvrage Dedie au Roi»³ («Нумізматика. Подорож молодого Анахарса, або медалі часів доброї Греції: праця присвячена королю»). Автор цієї праці Ландон Чарльз Пол (Landon Charles-Paul, 1760–1826) – французький художник, мистецтвознавець, був придворним живописцем герцогині Беррійської. Посібник вийшов друком у Парижі 1818 р., у видавництві «Au Bureau des annales du musee». У виданні подається опис грецьких медалей та монет, їхня класифікація. Складається він з двох частин. Оправа: товстий картон із шкіряним корінцем, на якому наліпка з шифром: 1838-822. На титульному аркуші є дві печатки: «Biblioth. Academ. Vlnensis» та «Bibliotheca universitatis St. Vladimiri». Перша печатка говорить про те, що цей примірник попередньо належав до

¹ Snelli W. De re Nummaria Liber singularis. – Ex Officina Plantiniana Raphelengii, 1613. 72 p.

² Sestini D. Classes Generales Geographiae numismaticeae sev monetae Urbium, populorum et Regum. Lipsiae : In Libraria Gleditschia, 1797. 132 p.

³ Landon, Ch.-P. Numismatique du voyage du jeune anacharsis [Text]: ou medailles des beaux temps de la Grece: ouvrage Dedie au Roi. Paris: Au Bureau des annales du musee, 1818.144 p.

бібліотеки Віленської медико-хірургічної академії. Друга печатка підтверджує належність до бібліотеки університету св. Володимира. Формат видання 36x17 см. Шифр зберігання: **1838-822**.

У систематично впорядкованому пізніше (кінець XIX – початок XX ст.) у фундаментальній бібліотеці Київського університету імені св. Володимира фонді «Відділи» видання з нумізматики були тематично виокремлені і об'єднані у складі відділу «X. Історія» у підвідділі «X.7.1–X.7.25. НумізMATика. Метрологія. Медалі». Наразі в ньому зберігаються близько 50 книжкових одиниць. Більшість видань за часом виходу належать до початку XX ст., 16 – до XIX ст., одне датується XVIII ст. Серед друків представлені: пам'ятні книжки – Хребтов А. «Памятная книжка для собирателей монет, чеканенных в царствование императрицы Екатерины II», Санкт-Петербург, 1897–1900 (Шифр зберігання: **X.7.1.**); каталоги монет – Lavoix M. H. «Catalogue des monnaies musulmanes de la Bibliothèque nationale», Paris, 1891 (Шифр зберігання: **X.7.5.**); збірники праць нумізMATичних товариств – «Нумизматический сборник», Москва, 1911–1913 pp. (Шифр зберігання: **X.7.20./C**); окремі монографії та періодичні видання з цієї галузі різними мовами і видрукувані в різних країнах.

До відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій чимало книжкових видань з нумізматики потрапили у складі фонду бібліотеки Київської духовної академії (КДА). Наприклад: фундаментальні праці нумізмата й археолога І. І. Толстого – «Русская допетровская нумизматика» (Санкт-Петербург, 1886 р., шифр зберігання **CVIII 3/75**), «Монеты Великого Князя Василия Дмитриевича. 1389–1425 гг.» (Санкт-Петербург, 1911 р., шифр зберігання **CIX 3/173**); монографія археолога і мистецтвознавця М. Ф. Біляшівського – «Монетные клады киевской губернии» (Київ, 1889 р., шифр зберігання: **CVII 4/113**); колекціонера-нумізмата С. Шодуара – «Обозрение русских денег и иностранных монет, с древних времен» (Санкт-Петербург, 1837 р., шифр зберігання **CVII 5/218**). Також фонд КДА містить збірники праць, каталоги, періодичні видання з нумізматики, зокрема це: «Каталог русских удельных, великокняжеских, царских и императорских монет и цена на них» (Київ, 1887 р., шифр зберігання: **CVI 2/422**), «Каталог монет чеканенных в России с 1699 года по 1810 год включительно» (Санкт-Петербург, шифр зберігання: **CVII 4/116**) і «Список старинных золотых и серебряных монет и медалей, принадлежащих Киево-Печерской Лавре» (Київ, 1899 р., шифр зберігання: **CVII 6/327**).

Деякі видання, які стосуються нумізматики, знаходяться у книжковій колекції Києво-Печерської Лаври. Наприклад, «Список старинных золотых и серебряных монет и медалей, принадлежащих Киево-Печерской Лавре» 1899 р. і «Правила о назначении денежных выдач по ведомству Святейшего Синода» 1856 р.

Частина видань з нумізматики надійшли з бібліотекою, на печатці якої такий напис: «Вольнского Губернского комитета по охране памятников искусства и старины». У цьому книжковому зібранні ми зустріли «Regum et imperatorum Romanorum numismata aurea, argentea, aerea a Romulo et C. Iul. Caesare vsque ad Iustinianum Aug» / Gharles Groy, Charles de Croy; Antonio Agustín; Jacques de Bie; Richard Collins; Jean-Gaspard Gevaerts. Antuerpiae-Romae, 1654. Саме у складі цієї бібліотеки до НБУВ надійшли примірники з книжкової колекції баронів Шодуарів. Видання «Bruttia numismatica, seu Bruttiae, hodiè Calabriae, populorum numismata omnia... descripta»¹ («Детальний опис монет всіх народів Європи, а також деякі інші, раніше опубліковані») Домініка Маньяна (Dominique Magnan, 1731–1796), знайдено у книжковій колекції Шодуарів. Названа праця відомого історика та публіциста викладена латинською мовою і вийшла друком 1773 р., в Римі. У виданні поданий детальний опис монет деяких країн Європи. Перш за все, автор приділяє увагу таким історичним місцевостям стародавньої Італії, як Бруттій, Калабрія, Лацій та Піцен. Також до посібника включено розділ, присвячений вивченню грошових одиниць грецьких

¹ Magnan D. Bruttia numismatica, seu Bruttiae, hodiè Calabriae, populorum numismata omnia... descripta. Roma, Impensis Fausti Amidei bibliopolae, 1730. 82 p.

колоній Себелісу та Кротону. Примірник знаходиться в гарному стані, на форзаці має екслібрис «In te Domine Spero; Ex Bibliotheca L: Var: STANISLAI DE CHAUDOIR», що підтверджує належність видання до книжного зібрання баронів Шодуарів. На титульному аркуші, посередині, проставлено печатку «Вольнського Губернського комітета по охоране пам'ятників искусства и старины N 365». Примірник має цільношкіряну оправу, із золотим тисненням на корінці. Збережено в електронному каталозі під шифром: **N 365/M17**.

Розглянемо ще одне видання із колекції баронів Шодуарів «Romani Adnotationes nunc primum evulgatae in XII priorum Caesarum numismata ab Aenea Vico parmensi olim edita: noviter additis eorumdem Caesarum imaginibus majori forma à praestantioribus calchographis aeri incisus»¹ («12 бронзових імператорських медалей із поселення Парми»), автором якого є Джованні П'єтро Беллорі (Joannis Petri Bellorii, 1613–1696) – італійський художник, антиквар і мистецтвознавець. Він був хранителем старожитностей у Папи Римського Климента X. У 1671 р. був призначений секретарем Академії Святого Луки, а пізніше обіймав посади бібліотекаря і антиквара при дворі шведської королеви Христини. Роман «12 бронзових імператорських медалей із поселення Парми» видано в Римі, у друкарні Антонія де Россі (Antonius de Rossi) 1730 р. У виданні, окрім опису імператорських медалей, подано детальний опис пармських монет, починаючи з V–VII ст. до XVII ст.: чентезимо, сольдо, ліри. На даному примірнику присутні провенієнції такі ж самі, як зазначені на примірнику під шифром **N 365/M17**. Формат 22x15 см. Видання має шкіряну оправу світло-брунатного кольору, назва роману виведено золотавими літерами. Загальна кількість сторінок – 82. Збережено в електронному каталозі під шифром: **N 373 – F/B41**.

У книжковій колекції баронів Шодуарів мають місце такі стародавні видання як «Selecta numismata antiqua, ex museo Petri Seguini ..., ejusdem observationibus illustrata» 1666 р. (**шифр: Шодуари №472/S 43**) та багато інших.

Також видання з нумізматики зберігаються зокрема у родовій книжковій колекції Урбановських-Стажинських «Бібліотека Загінецька»: «Imperatorum Numismata Ex Aere mediae et minimae Formae; Descripta et Enarrata» / Per Carolum Patinum. Parisiis, 1696.; («De numismate Augusti aureo formae maximae ex rudibus Herculanis eruto» / Josephi Khell e s. j. Viennae, 1765; («Гравировка на золотых медалях правителя Августа от малой формы до наибольшей формы») «Musei franciani descriptio. Pars Prior. Comprehendens Numismata et Gemmas. Kunsthistorisches Museum. Sammlung von Medaillen, Munzen und Geldzeichen» («Музеї Франції. Посібник з нумізматики та дорогоцінного каміння. Художньо-історичний музей») та «Schediasma criticum quo auctores aliaque antiquitalis monumenta inscriptiones item et numismata emendantur, vindicantur et exponuntur» («Дослідження пам'ятників та монет») німецького теолога, богослова Якоба Елснера (Jacobus Elsner 1692–1750).

Автор посібника з нумізматики та дорогоцінного каміння «Musei franciani descriptio. Pars Prior. Comprehendens Numismata et Gemmas. Kunsthistorisches Museum. Sammlung von Medaillen, Munzen und Geldzeichen»² – австрійський нумізмат і священник-єзуїт Джозеф Еккель (Johann Joseph Hilarius von Eckhel, 1737–1798). Видане у друкарні «Христіані Заальбахія» (Лейпциг, 1781 р.) латинською мовою, видання поділено на дві частини. У першій частині подано історію створення таких всесвітньо відомих музеїв як «Лувр», «Музей історії Франції», «Музей Паризького Монетного двору» та ін. Друга частина – опис нумізматичних колекцій з таких музеїв як художньо-історичний, всесвітній музей у Відні, Імператорська скарбниця. На титульному

¹ Bellorii P. Romani Adnotationes nunc primum evulgatae in XII priorum Caesarum numismata ab Aenea Vico parmensi olim edita: noviter additis eorumdem Caesarum imaginibus majori forma à praestantioribus calchographis aeri incisus. Romae : Impensis Fausti Amidei bibliopolaе, 1730. 82 p.

² Eckhel J. Musei franciani descriptio. Pars Prior. Comprehendens Numismata et Gemmas. Kunsthistorisches Museum. Sammlung von Medaillen, Munzen und Geldzeichen. Lipsiae: Litteris Udalr. Christiani Saalbachii, 1781. 432 p.

аркуші зазначені провенієнції: екслібрис «Biblioteca Zahiniecka», печатка «Caroli Benjamin Lengnich». Оправа цільно-шкіряна, із сріблястим тисненням на корінці. Формат видання 23x15 см. Зберігається під шифром: **BZ 6117 (1)**.

Нумізматичне видання Я. Елснера «Schediasma criticum quo auctores aliaque antiquitalis monumenta inscriptiones item et numismata emendantur, vindicantur et exponuntur»¹ «Дослідження пам'ятників та монет» видрукувано у Бероліні (Берлін) 1744 р., друкарня «J. G. Michaelis» (Дж. Г. Михаеліс). Видання поділяється на 13 розділів, присвячених біблійній тематиці. Автор подає опис пам'ятників (богів, тварин, птахів), монет, медалей Старого та Нового Заповіту. На початку подано передмову від автора, у кінці – стислий зміст. Примірник має цільно-шкіряну оправа із золотим тисненням на корінці, де зверху є наліпка «5800» (порядковий номер в колекції «Бібліотека Загінецька»). На форзаці передньої кришки екслібрис: «Biblioteca Zahiniecka». Формат видання 21x17 см. Шифр зберігання: **BZ 5800 (2)/J13**.

Невелику кількість нумізматичних видань виокремлено і в особових фондах В. Б. Антоновича: «Исследования о древней русской монетной системе в XI, XII и XIII веке», «Клад с русскими монетами, найденный в Риге. Из «Зап. Археол. об-ва»; т. III), «История подделки монет в России до времен Петра Великого». А також О. В. Кочубея – «Description du musée de feu le prince Basile Kotschoubey d'après son catalogue manuscrit et recherches sur l'histoire et la numismatique des colonies grecques en Russie» Карла Коена.

Один з примірників видання з книжкової колекції Антоновича В. Б. «Suétone et la Numismatique»² («Светоній і нумізматика») надрукований у Брюсселі 1881 р. (друкарня Imprimeur du Roi). Автор Альфонс де Шодт (Schodt Alphonse, роки життя невідомі), давньоримський письменник, історик, особистий секретар імператора Адріана, найбільш відомий збірником біографій «Життя дванадцяти цезарів». Дане видання є алігатом з 35 творів різних авторів. Працю «Suétone et la Numismatique» приплетено до «Les fonctions intellectuelles et instinctives»⁴ («Інтелектуальні та інстинктивні функції»), автор Девід Лаборд (Laborde D., роки життя невідомі). Посібник Альфонса де Шодта містить інформацію про життя та творчий шлях давньоримського письменника Светонія, а також надається опис класифікації монет, якими той володів. Оправа цільношкіряна, корінець прикрашений геометричним орнаментом. Формат видання 22x15 см. Зберігається під шифром: **Антонович В. Б. I отд., № 1 (20), 35 all.**

В особовій книжковій колекції Кочубея О. В. було знайдено таке видання з нумізматики – «Description du musée de feu le prince Basile Kotschoubey d'après son catalogue manuscrit et recherches sur l'histoire et la numismatique des colonies grecques en Russie»⁵ («Опис музею покійного князя Василя Кочубея, опис каталогу рукописів і досліджень з історії та нумізматики грецьких колоній в Росії»). Автор Барон Борис Васильович Кене (Köhne, Bernhard von 1817–1887) – один із відомих нумізматів та геральдистів XIX ст. Видання видано мовою оригіналу 1837 р. в Парижі видавництвом «Imprimerie des papiers de la Couronne». Складається з двох частин: Опис Кіммерійського царства та Босфорського, історія утворення, грошовий обіг (1Ч.), наукові дані, теорії автора щодо утворення Кіммерії, Скіфії, Сарматії (2Ч.). видання має цільношкіряну оправа, на форзаці гербовий екслібрис Кочубеїв з написом «Изъ библиотеки Ал. Вас. Кочубея». Формат видання 25x15 см. Зберігається за шифром: **Кочубей О. В. 832.**

¹ Elsner J. Schediasma criticum quo auctores aliaque antiquitalis monumenta inscriptiones item et munismata emendantur, vindicantur et exponuntur. Berolini: Typis J. G. Michaelis, 1744. 176 p.

² Schodt, A. Suétone et la Numismatique. Bruxelles: Imprimeur du Roi, 1881. 24 s.

³ Светоний Гай Транквилл (блз. 70 до н.е. – 140) римський історик та письменник.

⁴ Laborde D. Les fonctions intellectuelles et instinctives. Bruxelles: Imprimeur du Roi 1881. 24 s.

⁵ Köhne. B. Description du musée de feu le prince Basile Kotschoubey d'après son catalogue manuscrit et recherches sur l'histoire et la numismatique des colonies grecques en Russie. Paris: Imprimerie des papiers de la Couronne, 1837. V. 1. 451 p.

У складі штучно утвореного у другій половині ХХ ст. фонду «Періодичні видання до 1917 р.» містяться журнали «Старая монета: нумизматический журнал с рисунками, выходит ежемесячно, кроме июня-августа» (1911 р.) та збірники праць: «Записки Санктпетербургского археологического-нумизматического общества» (1849 р. і 1850 р.), «Записки нумизматического отделения императорского русского археологического общества» (1906, 1909, 1910 рр.).

У книжковій колекції іншомовних видань були також знайдені видання за нумізматичною тематикою. Наприклад, з польської: «Antykwarnia warszawska. Katalog Nr. 3. Numizmatyka, sfragistyka, skarbowość»¹. – Warszawa: Kaniewski, 1914. збережено під шифром: **Із пол. В 4729**.

Отже, нумізматичні видання, що зберігаються безпосередньо у відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій ІК НБУВ, наразі для сучасників є зразками книжкової і дослідницької культури кількох поколінь і століть. Як джерела містять цінну інформацію для нумізматів, істориків та вчених інших наукових галузей про монети, гроші, медалі, розкривають процеси їхнього виробництва, фальшування монет та банкнот; знайомлять з класифікацією медалей і монет з різних європейських країн доби античності та середньовіччя.

Список джерел та використаної літератури

1. Specimen vniversae rei nvmmariae / Morell, A., Bernas, H. Lipsiae, Apud J. Thomam Fritsch. 1696. 339 s.
2. Beger L., Ezechiel S. Observationes et conjecturae in Numismata quaedam antiqua. Colonia Brandenburgica: Typis Ulrici Liebperti, Electoral. Brandenb. Typogr., 1691. 162. p.
3. Patin Ch. Introduction à l'histoire par la connoissance des médailles.-Paris: Chez Ifan du Bray et Pierre Variqvét. 1665. 262 p.
4. Snelli W. De re Nummaria Liber singularis. – Ex Officina Plantiniana Raphelengii, 1613. 72 p.
5. Sestini D. Classes Generales Geographiae numismaticae sev monetae Urbium, populorum et Regum. Lipsiae : In Libraria Gleditschia, 1797. 132 p.
6. Landon, Ch.-P. Numismatique du voyage du jeune anacharsis [Text]: ou medailles des beaux temps de la Grece: ouvrage Dedie au Roi. Paris: Au Bureau des annales du musee, 1818. 144 p.
7. Magnan D. Bruttia numismatica, seu Bruttiae, hodiè Calabriae, populorum numismata omnia... descripta. Roma, Impensis Fausti Amidei bibliopolae, 1730. 82 p.
8. Bellorii P. Romani Adnotationes nunc primum evulgatae in XII priorum Caesarum numismata ab Aenea Vico parmensi olim edita: noviter additis eorumdem Caesarum imaginibus majori forma à praestantioribus calchographis aeri incisae. Romae : Impensis Fausti Amidei bibliopolae, 1730. 82 p.
9. Eckhel J. Musei franciani descriptio. Pars Prior. Comprehendens Numismata et Gemmas. Kunsthistorisches Museum. Sammlung von Medaillen, Munzen und Geldzeichen. Lipsiae: Litteris Udalr. Christiani Saalbachii, 1781. 432 p.
10. Elsner J. Schediasma criticum quo auctores aliaque antiquitalis monumenta inscriptiones item et numismata emendantur, vindicantur et exponuntur. Berolini: Typis J. G. Michaelis, 1744. 176 p.
11. Schodt, A. Suétone et la Numismatique. Bruxelles: Imprimeur du Roi, 1881. 24 s.
12. Laborde D. Les fonctions intellectuelles et instinctives. Bruxelles: Imprimeur du Roi 1881. 24 s.
13. Köhne. B. Description du musée de feu le prince Basile Kotschoubey d'après son catalogue manuscrit et recherches sur l'histoire et la numismatique des colonies grecques en Russie. Paris: Imprimerie des papiers de la Couronne, 1837. V. 1. 451 p.
14. 14. Antykwarnia warszawska. Katalog Nr. 3. Numizmatyka, sfragistyka, skarbowość. Warszawa : Kaniewski: 1914. 126 s.

¹ Antykwarnia warszawska. Katalog Nr. 3. Numizmatyka, sfragistyka, skarbowość. Warszawa: Kaniewski: 1914. 126 s.

References

(1914.) Antykwarnia warszawska. Katalog Nr. 3. Numizmatyka, sfragistyka, skarbowość [Warsaw antique shop. Catalog number 3. Numismatics, sphragistics and treasure Warszawa : *Kaniewski*. [in Poland]

Beger L., Ezechiel S. (1691.) *Observationes et conjecturae in Numismata quaedam antiqua*. [Observations and assumptions in numismatics. Study of coins]. Colonia Brandenburgica : *Typis Ulrici Liebperti, Electoral. Brandenb. Typogr* [in Latin].

Bellorii P. (1730.) *Romani Adnotationes nunc primum evulgatae in XII priorum Caesarum numismata ab Aenea Vico parmensi olim edita: noviter additis eorumdem Caesarum imaginibus majori forma à praestantioribus calchographis aeri incisae*. Roma: *Impensis Fausti Amidei bibliopolae* [in Latin].

Eckhel J. (1781.) *Musei franciani descriptio. Pars Prior. Comprehendens Numismata et Gemmas*. Kunsthistorisches Museum. Sammlung von Medaillen, Munzen und Geldzeichen. [Description of museums in France. Coins and jewels of the historical and historical museum. Museum of Art History. Collection of medals and coins. Monetary signs] Lipzing: *Litteris Udalr. Christiani Saalbachii* [in Latin].

Elsner J. (1744.) *Schediasma criticum quo auctores aliaque antiquitalis monumenta inscriptiones item et munismata emendantur, vindicantur et exponuntur*. [Study of monuments and coins] Berlin: *Typis J. G. Michaelis* [in Latin].

Köhne. B. (1837.) *Description du musée de feu le prince Basile Kotschoubey d'après son catalogue manuscrit et recherches sur l'histoire et la numismatique des colonies grecques en Russie* [Described to the museum of Prince Vasil Kochubey, described to the catalog of manuscripts and dostigen from the history and numismatics of the gray colonies in Russia] Paris: *Imprimerie des papiers de la Couronne*. [in French]

Laborde D. (1881.) *Les fonctions intellectuelles et instinctives*. [Intellectual and instinctive functions] Brussel: *Imprimeur du Roi* [in French]

Landon Ch.-P. (1818.) *Numismatique du voyage du jeune anacharsis: ou medailles des beaux temps de la Grece: ouvrage Dedie au Roi*. [Numismatics. The journey of the young Anachars, or the medal of the good times of Greece: the work is devoted to the king] Paris: *Au Bureau des annales du musee* [in Latin].

Magnan D. (1730.) *Bruttia numismatica, seu Bruttiae, hodiè Calabriae, populorum numismata omnia... descripta*. [A detailed description of the coins of all the peoples of Europe, as well as some others previously published] Rome: *Impensis Fausti Amidei bibliopolae* [in Latin].

Morell A., Bernas H. (1696.) *Specimen vniversae rei nvmmariae* [Obvious signs of economic development]. Lipzing: *Apud J.Thomam Fritsch* [in Latin].

Patin Ch. (1665.) *Introduction à l'histoire par la connoissance des médailles* [Introduction to history through knowledge of medals]. Paris: *Chez Ifan du Bray et Pierre Variqvet* [in French]

Schodt, A. (1881.) *Suétone et la Numismatique*. [Suetonius and Numismatics] Brussel: *Imprimeur du Roi* [in French]

Sestini D. (1797.) *Classes Generales Geographiae numismaticae sev monetae Urbium, populorum et Regum*. [General classification of coins by geographic location] Lipzing : *In Libraria Gleditschia* [in Latin].

Snelli W. (1613.) *De re Nummaria Liber singularis*. [Special numismatic book]. Officina Plantiniana Raphelengii [in Latin].

Огляд Всеукраїнського фахового семінару

«ГРОШОВИЙ ОБІГ НА ТЕРЕНАХ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ В XIV – XVII СТ.»

20 по 21 травня 2019 р. у фортеці в м. Меджибіж (Хмельницька обл., Україна) пройшов Всеукраїнський фаховий семінар «Грошовий обіг на теренах Південно-Східної Європи в XIV – XVII ст.», організатором якого виступили Національний музей історії України, ДІКЗ «Меджибіж», Центр дослідження проблем нумізматики та історії грошового обігу при ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ ім. Г. Сковороди». Конференція відбулась на базі ДІКЗ «Меджибіж» завдяки підтримки директора заповідника – **Олега Погорільця**.

До участі у семінарі було запропоновано 12 тем від 13 учасників з усієї України – з Києва, Кропивницького, Львова, Одеси, Переяслав-Хмельницького, Радивилова, Світловодська, Харкова та Хмельницького.

Науковий семінар було відкрито вітальними словами директора ДІКЗ «Меджибіж» **Олега Погорільця**, ректора ДВНЗ «Переяслав-Хмельницького ДПУ ім. Г. Сковороди» академіка **Віктора Коцура** та завідувача кафедрою Центральноукраїнського національного технічного університету – професора **Василя Орлика**.

Надалі протягом двох днів учасниками конференції було оголошено доповіді, що тематично сконцентрувались навколо актуальних питань нумізматики українських князівств – Подільського, Київського, а також Червоної Русі. **Олегом Погорільцем** було повідомлено учасникам семінару про основні досягнення у вивченні монет Поділля, нові знахідки монет Червоної Русі на Поділлі введено до наукового обігу **Олексієм Бакальцем**, а роль регіону у торгівлі східними товарами уточнено **Андрієм Крижанівським**.

Найбільш екзотичною виявилась тема доктора історичних наук, професора **Василя Орлика**, що повідомив про особливості технологічного процесу карбування монет в Едеському графстві та державах Хрестоносців.

Тематику ісламських монет було розглянуто **Дмитром Яновим**, **Юрієм Зайончковським** та **Андрієм Бойко-Гагаріним**, нові матеріали з музейних колекції введено до наукового обігу **Владиславом Безпалько** та **Андрієм Бутко**.

Особливу цікавість та активну дискусію викликала доповідь академіка **Віктора Коцура**, присвячена огляду продажів московських «ефимків з ознаками» на світових нумізматичних аукціонах. Нові різновиди монет Речі Посполитої введено до наукового обігу **Анатолієм Круком** та **Валерієм Нечитайло**.

Загалом всі учасники представили на семінарі значний науковий доробок та суттєво доповнили надбання української нумізматики.

Наприкінці семінару підбито підсумки його робота та проведення наступного семінару заплановано на вечерень 2019 року вже з тематики монет Античного світу, присвяченого пам'яті видатного українського нумізмата – **Владлена Анохіна**.

Андрій Бойко-Гагарін

РЕЦЕНЗІЯ

на дисертаційне дослідження на тему:

**«ОБИГ МОНЕТ ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
У КАРПАТО-ДНІСТРОВСЬКОМУ РЕГІОНІ (1381-1691 РР.)»**

Рецензент: *Андрій Бойко-Гагарін* – кандидат історичних наук, заступник генерального директора з питань розвитку Національного музею історії України, м. Київ.

Подана на рецензування робота виконана у вигляді рукопису науковим співробітником Одеського археологічного музею – **Яновим Дмитром Мироновичем** під науковим керівництвом доктора історичних наук, професора **Дзиговського Олександра Миколайовича**.

Робота складається із вступу, списку умовних скорочень, чотирьох розділів, кожен з яких містить по 3 параграфи, а також списку використаних джерел та літератури, висновків та двох додатків. Загальний обсяг роботи складає 282 сторінки.

Варто особливо підкреслити той факт, що дослідження на тему нумізматики Османської імперії в Україні є досить спорадичними та рідко аналітичними, що визначає високу актуальність обраної здобувачем теми для вітчизняної науки. Про слабкий стан розробки теми свідчать також використані Дмитром Мироновичем переважно іноземні публікації попередників у списку використаної літератури. Використання більшості іноземних публікацій, у тому числі і турецьких, ми вважаємо значною перевагою рецензованої роботи.

Значна кількість літератури, що була опрацьована, дозволила скласти ґрунтовну історіографію, класифікувавши основні етапи дослідження обраної теми, де Дмитром Мироновичем також чітко продемонстровано, що основні публікації виконані не в Україні.

Вагомий внесок у розвиток української нумізматики полягає у введенні Д.М. Яновим у науковий обіг більше 800 (!) знахідок османських монет у досліджуваному регіоні, що фактично на сьогодні є єдиним найбільш повним топографічним реєстром знахідок цих монет, а подана у додатках до роботи мапа полегшує сприйняття матеріалу.

Цілком логічно обрано дисертантом хронологічні межі дослідження: визначаючи нижню межу початком потрапляння османських монет на територію Карпато-Дністровського регіону, завершуючи дослідження 1691 роком, що ознаменував перехід монетних дворів Османської імперії від ручного до машинного методу виробництва.

Відчутно, що дисертаційне дослідження Дмитра Мироновича є результатом багатолітніх наукових пошуків, проміжні результати яких апробовані на зарубіжних наукових нумізматичних конференціях, а також опубліковані у співавторстві із провідними фахівцями цієї галузі у Румунії, Україні та Сербії.

Запропонована здобувачем структура дисертаційного дослідження є цілком точною та якісно обґрунтованою, здатною у повному обсязі розкрити основні результати дослідження. Отримані в роботі результати дослідження достовірні, адже висновки побудовані на аналізі матеріалів із фондів зібраних 5 державних музеїв, збережених у профільних установах матеріалів археологічних досліджень у фортецях Білгород-Дністровського, Сучави, Сорок, Ізмаїлу, частина з яких вводяться у науковий обіг вперше. Опубліковані в роботі висновки чітко відповідають поставленій меті та завданням дослідження, результати роботи є аргументованими, логічно викладеними.

На високу оцінку заслуговують наведені дисертантом узагальнення та підкріплені місцевими знахідками особливості обігу мідних османських монет, увагу яким приділено у різних частинах рецензованої роботи.

Аналізуючи економічні процеси в Османській імперії та висвітлюючи положення та ролі османських монет у грошовому ринку досліджуваного регіону, описуючи процеси інфляції та дефляції, здобувач вдало використовує результати дослідження румунських вчених, сформовані на застосуванні сучасних точних методів вимірювання, зокрема рентгено-флуорисцентного аналізу складу сплаву металу. Натомість здобувачем висновки не доповнені самостійно проведеними дослідженнями з використанням сучасних вимірювальних приладів. Робота могла б значно виграти при наявності додатку у вигляді таблиці із елементним вмістом сплавів металів монет із колекції державних музеїв України та порівняння цих даних із результатами закордонних досліджень.

Також значного полегшення у сприйнятті основних положень роботи можна досягнути поданням на початку дисертації словника використаних в роботі термінів та понять. У першому розділі здобувачем також описано методи та джерела дослідження, обрані та визначені цілком точно. Якісно доповнити джерела дослідження могли б справи з історичних архівів Туреччини, що стосуються питань грошового обігу на сучасній території України.

Другий розділ дисертації присвячено питанню проникнення османських монет на територію Карпато-Дністровського регіону, становленню грошової системи в Османській імперії, генезі карбування та стандартів монет в Османській імперії, а також, як наслідок, потрапляння акче та мангирів у досліджуваний регіон, що підтверджено новими знахідками. Здобувачем встановлено, що першими османськими монетами, що потрапили до грошового обігу вивченого регіону, були монети султана Мурада I, здобувачем також складено розподіл знахідок мідних монет, що побудовано на хронологічному принципі.

Спираючись на закордонні дослідження, що виконані в державах, які у зазначений період також перебували в зоні впливу Порти, здобувачу вдалось порівняти ці досягнення та спроектувати побудовані іноземними дослідниками висновки до досліджуваного регіону, визначивши таким чином ті риси, що вкладаються у загальні тенденції обігу монет в Османській імперії та виокремити особливості побутування їх у досліджуваному регіоні, що визначає одне із найважливіших досягнень даної дисертації, маючи виняткову цінність для української нумізматики.

Робота Дмитра Янова обґрунтовано та впевнено виводить українську нумізматику до рівня країн, що на сьогоднішній день є центрами наукової османістики та суттєво розширює наше уявлення про загальну систему грошового обігу Османської імперії, доповнюючи його особливостями їх побутування на території українських земель, які до цього часу залишались поза увагою іноземних та вітчизняних вчених.

Важливим маркером інтеграції українських регіонів у світову економічну та торговельну систему є знахідки монет іноземних емітентів, що отримало подальший розвиток у дисертації. Здобувачем введено в науковий обіг нові знахідки монет султанату Сельджуків Рума, Кілікійської Вірменії, Трапезундської імперії та держави Мамлюків, що досить рідко є об'єктом дослідження вітчизняних нумізматів. Зауважимо, що описане в дисертації положення щодо срібних джучидських монет карбування монетного двору Янгі-Шехр або Шехр-аль-Джадід можна доповнити матеріалами з Національного музею історії України, які дисертантом вже частково було опрацьовано в процесі підготовки дисертації.

Третій розділ дисертації присвячено особливостям обігу османських монет у Карпато-Дністровському регіоні у 1484-1584/86 роках у фокусі подальшого розвитку монетної справи Османської імперії. В історичній довідці до параграфу згадується протистояння османів проти Угорського королівства та наслідки цих подій для досліджуваного регіону. Ми вважаємо за доцільне вказати на потрапляння в регіон угорських монет, особливості побутування яких одночасно з османськими також варто визначити.

Одним із найбільш цікавих аспектів грошового обігу досліджуваного регіону є питання наявності у монетних знахідках тогочасних підробок, виготовлених незаконним чином з метою нанесення збитку населенню. Дмитро Миронович загалом вдало проаналізував та згрупував дослідження цього питання попередниками, отримавши найбільш повне уявлення про цей аспект. Вважаємо, що робота значно виграла б та висновки до цього параграфу мали б вагомніше підґрунтя при додатковому введенню в науковий обіг нових знахідок підробок монет в регіоні, що розширять вже сформоване в науці уявлення.

Досліджуючи аспект фальшування монет у Східній Європі, ми дійсно визначали рідкість приватних підробок мангирів машинного виробництва від імені султана Сулеймана II у 1099 році Хіджри на монетному дворі в Костантініє та у 1100 році Хіджри у Босна-Сараї, що протирічить поширеній в нумізматиці історіографії думці про ніби масовість цих підробок. В рецензованому дисертаційному дослідженні ми знаходимо підтвердження нашим попереднім висновкам, що здійснено Д. Яновим ґрунтованої на аналізі більш широкої джерельної бази, недоступної нам на момент публікації власної монографії.

Погоджуємось із позицією здобувача про доцільність розгляду власних емісій неповноцінних монет молдавськими господарями Штефаном IV (1517-1527), Деспотом Воде (1561-1563), а також введенням в обіг крупно-форматного мідного акче (у порівнянні із звичними на місцевому грошовому ринку османськими мангирами) за правління Іоана Воде Лютого (1572-1574) в контексті появи приватних підробок монет.

Четвертий розділ присвячено наслідкам грошової кризи в Османській імперії, скороченню потрапляння османських монет в регіон, описує появу більш крупних номіналів та завершує огляд побутування акче ручної технології карбування в досліджуваному регіоні. Важливою частиною розділу є наявний аналіз вмісту скарбів, що демонструє та визначає також роль монет Речі Посполитої у Карпато-Прутському регіоні в XVII столітті.

Зауважимо також, що до поданого в роботі списку джерел варто було б подати всі досліджені у дисертації монети з музейних колекцій, що фактично формують основу джерельної бази роботи, подавши їх у вигляді додатку із зазначенням ідентифікації монет, їх метричних даних та інформацію про місце їх збереження та інвентарний номер.

Беззаперечною перевагою роботи є наявні в ній додатки – топографія знахідок скарбів та одиничних монет, подане у вигляді мапи та з детальним описом складу скарбів. Наглядними є також надані в додатках графіки кількісного розподілу акче у знахідках околиць Білгород-Дністровського, що здійснено у різних статистичних вимірах.

Отже, можна підсумувати, що дисертаційне дослідження Дмитра Мироновича Янова є самостійною та ґрунтовною, чітко структурованою та логічно завершеною працею, виконаною із дотриманням чинних вимог. Робота якісно доповнює висновки провідних фахівців-нумізматів з Туреччини, Румунії та Молдови, будучи до того ж, першою в Україні дисертацією з нумізматики Османської імперії.

Указані в рецензії зауваження загалом не зменшують високої наукової значущості дисертаційного дослідження. Вважаємо, що робота Дмитра Мироновича Янова є винятково корисною для фахівців у галузі історії, археології та нумізматики, економічної історії та історії економічної думки як в Україні, так і далеко за її межами. Робота заслуговує на друк у вигляді монографії та широке тиражування.

Андрій Бойко-Гагарін

IN MEMORIAM. JAROSŁAW DUTKOWSKI

Po krótkiej, ale okrutnej chorobie odszedł o 4 nad ranem 5 lipca 2019 r. z naszego grona przyjaciel i kolega doktor nauk historycznych, numizmatyk Jarosław Dutkowski. Gdańszczanin, który swoje zainteresowania historyczne przełożył nie tylko na historię Gdańska w monecie i medalu, ale szerzej na numizmatykę średniowieczną i nowożytną Rzeczypospolitej Obojga Narodów i krajów ościennych.

DR JAROSŁAW DUTKOWSKI
(15. IV. 1954 – 5. VII. 2019)

Po ukończeniu studiów wyższych miał się różnych profesji. Pracował w klubie studenckim „Żak”

w Gdańsku, prowadził klub filmowy „Gag”, organizował festiwale filmowe, parał się pracą dziennikarską w gdańskiej prasie oraz był rzecznikiem prasowym Stoczni Gdańskiej. Zwyciężyła jednak pasja badacza i numizmatyka. Temu poświęcił się bezgranicznie do ostatnich chwil życia.

Miał dwie pasje z tym związane. Były to Stowarzyszenie Numizmatyków Profesjonalnych oraz „Przegląd Numizmatyczny”. Stowarzyszenie Numizmatyków Profesjonalnych założono w 1991 r. i skupiało osoby zawodowo zajmujące się numizmatyką. Jego prezesem i jednocześnie redaktorem naczelnym „Przeglądu Numizmatycznego” jako jego organu został dr Jarosław Dutkowski. „Przegląd Numizmatyczny” te ukochane dziecko Jarosława Dutkowskiego zaczął wydawać w 1993 r. Idei wydawania czasopisma poświęcił się na lata. Żył każdym przygotowywanym numerem i poświęcał się temu przez lata. Był nie tylko redaktorem naczelnym ale także głównym autorem kolejnych numerów „Przeglądu”. Przez lata przygotował 100 numerów w formie papierowej oraz ostatni 101 już w wersji elektronicznej. Dalszą edycję czasopisma przerwała nieubłagana śmierć.

Dr Jarosław Dutkowski to wielokrotny uczestnik polskich i międzynarodowych konferencji numizmatycznych. Były to konferencje lokalne i te o zasięgu europejskim. Uczestniczył w sympozjach w Nowej Soli, Supraślu, Augustowie, Gdańsku, Poznaniu. Czynny udział z referatami brał na Ukrainie (Lwów, Kijów), Litwie (Wilno), Białorusi (Mińsk), Słowacji (Koszyce) oraz Rumunii (Brasov).

Wiele publikował w przeróżnych czasopismach specjalistycznych. Był autorem artykułów w „Wiadomościach Numizmatycznych”, „Biuletynie Numizmatycznym”, „Lubelskich Wiadomościach Numizmatycznych”, „Wrocławskich Zapiskach Numizmatycznych” i wielu innych wydawnictwach historycznych.

Niezmiernie sobie cenił udział w konferencjach numizmatycznych ukierunkowanych na szeroko rozumiany wschód. Dr Jarosław Dutkowski dołączył do grupy osób od ponad dwudziestu lat realizujących długofalowy program współpracy numizmatyków Europy Środkowo – Wschodniej badających pieniądz tej części Europy zgodnie z ideą „wspólnoty dziejów”. Od 1998 r. na konferencjach w Supraślu, a następnie w Augustowie przedstawiał wyniki swoich długoletnich badań numizmatycznych oraz powiązanych z nią zagadnień medalierskich.

W 1998 r. międzynarodowemu gremium przedstawił: „Obieg złotych monet w Gdańsku w 1577 r.”. Dwa lata później w Supraślu omówił „Gdańskie monety i żetony pamiątkowe od XV do XIX w. przykładem konsekwentnej realizacji idei mieszczańskich”. Było to jego tematem badawczym, który podsumował w swojej dysertacji doktorskiej.

W 2004 r. omówił „Oblężenia miast w ikonografii monet z XVI i XVII w.” Po przeniesieniu międzynarodowych konferencji do Augustowa kontynuował działalność naukową omawiając interesujące go zagadnienia numizmatyczne: „Europejska wspólnota myśli i poglądów mieszczańskich na przykładzie medali drańskich XVII w.” (2008); „łup wojenny nie zna granic” (2010); „Wielodukaty

w XVII w. na ziemiach polskich, ile prestiżu ile ekonomii” (2012) oraz „Promocja treści protestanckich i propaganda gdańska na monetach i medalach Wazów polskich” (2014).

Swoje badania z zakresu numizmatyki przedstawiał na „Forum Numizmatycznym: Polska-Wschód” w Augustowie, które były kontynuowane pod egidą Pracowni Nauk Pomocniczych Historii XIX-XX w. Uniwersytetu w Białymstoku, zamiast konferencji środkowoeuropejskich. Na siedmiu „Forum” kontynuował swoją pasję badawczą. Owocem tych wystąpień były publikacje w wydawnictwie seryjnym: „Forum Numizmatyczne. Materiały i studia”: „Nowe problemy metodologiczne w badaniach numizmatycznych na podstawie powstania monografii : Złoto czasów dynastii Wazów” (2016); „Atrybuty władzy i prestiżu w ikonografii monet śląskich XVI-XVII w.” (2018) oraz „Medale pamiątkowe i medalowe klejnoty na Śląsku i na Pomorzu w XVI i na początku XVII w. jako przykład hagiografii lokalnych panów” (2019).

Swoje pasje badawcze dr Jarosław Dutkowski realizował poprzez publikacje książkowe. Początki były skromne, co związane były także z możliwościami edytorskimi. Zgromadzona przez lata bogatą literaturę numizmatyczną i katalogi aukcyjne spożytkował w swoich pierwszych publikacjach: „Ceny złotych monet polskich na aukcjach” (Gdańsk 1998) oraz „Srebrne i miedziane monety polskie i z Polską związane na aukcjach 1995-1999” (Gdańsk 2000). Obie te pozycje dr Dutkowski wydał pod egidą Stowarzyszenia Numizmatyków Profesjonalnych.

Następne publikacje były jak na ówczesne czasy wydarzeniem na rynku numizmatycznym. Ukazały się następne książki dr. Jarosława Dutkowskiego (współ z Adamem Suchankiem) wydane pod patronatem Stowarzyszenia Numizmatyków Profesjonalnych. Były to monumentalne Corpusy monet elbląskich, gdańskich i toruńskich: „Corpus Nummorum Gedanensis” (Gdańsk 2000); „Corpus Nummorum Elbigensis” (Gdańsk 2003) i „Corpus Nummorum Thorunensis” (Gdańsk 2010).

Pasja badacza nie pozwoliła Jarosławowi Dutkowskiemu spocząć na laurach. Podjął się pracy wydawałoby się nie do „ugryzienia przez ząb badacza”. Na początek korzystając z bogatych zasobów archiwum własnego, zgromadzonego przez lata, jak i zbiorów numizmatycznych krajowych i zagranicznych przygotował cykl katalogów. Wydał „Złoto czasów dynastii Jagiellonów” (Gdańsk 2010). Kolejną publikację stanowiły „Talary Jana Kazimierza” (Gdańsk 2012).

Ukoronowaniem Jego pasji badawczej było dzieło monumentalne, ukazały się 4 tomy: „Złoto czasów dynastii Wazów”. Nikt do tej pory nie powążył się zmierzyć nie tylko z tym zagadnieniem ale przede wszystkim ogarnięcia tego tematu o formacie przecież europejskim. Wymagało to wprost katorżniczej pracy, do której potrzebna była znakomita znajomość materiału z zakresu numizmatyki i medalistyki. Potrzebna była do tego nie tylko przeogromna znajomość literatury przedmiotu ale przede wszystkim kwerendy w gabinetach numizmatycznych w Polsce i poza jej granicami. Dr Jarosław Dutkowski odwiedził większość z ich oglądając każdą z monet w Wiedniu, Berlinie, Bratysławie, Pradze, Sztokholmie, Helsinkach i wielu innych miejscach.

Czterotomowa edycja „Złota czasów dynastii Wazów” ukazywała się sukcesywnie od 2015 r. (T.I) poprzez 2016 r. (T.II Polska, Prusy, Kurlandia), 2017 r. (T.III Śląsk) i 2018 r. (T.IV Pomorze).

Pasja badawcza z zakresu numizmatyki i medalistyki przełożyła się na pracę naukową. Jej efektem była dysertacja doktorska: „Motywy idei mieszczańskich na monetach, medalach i żetonach gdańskich” przygotowana pod kierunkiem prof. zw. dr. hab. Krzysztofa Macieja Kowalskiego. Dysertację tą Jarosław Dutkowski obronił na Uniwersytecie Gdańskim w 2007 r.

Ostatnim Jego przedsięwzięciem było utworzenie Gdańskiego Biura Numizmatycznego, na którego czele stanął w 2016 r. Głównym zadaniem Biura poza konsultacjami i dworactwem było wydawanie literatury numizmatycznej.

Numizmatyka polska wraz z odejściem Doktora Jarosława Dutkowskiego poniosła niepowetowaną stratę.

NON OMNIS MORIAR

prof. nzw dr hab. **Krzysztof Filipow**

IN MEMORIAM. **ВЛАДЛЕН ОПАНАСОВИЧ АНОХІН (1930-2019)**

Вперше мені довелося зустрітись із Владленом Опанасовичем Анохіним у 2000 році під час підписування ним для мене автографу книги «Античні монети Північно-Західного Причорномор'я» та ця коротка зустріч заклала в можму юнацькому серці жагу до експедицій, нумізматики та подорожей.

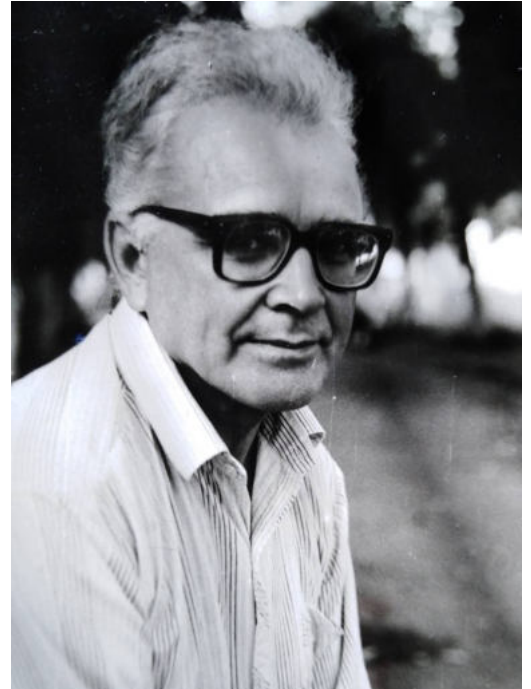
Його талановите вміння зацікавити співрозмовника та надати поштовх до роздумів привели до наукового шляху багатьох людей.

Наше справжнє спілкування з Владленом Опанасовичем почалось у 2016 році. мені була цікавою його думка про одну із своїх статей. Віддавши статтю, я геть забув, що вона містила виправлення до його каталогу та я злякався, що наше спілкування від цього мого обірватись, навіть не почавшись як слід. Але на щастя, згодом я отримав від Владлена Опанасовича пропозицію про видання каталогу у спільному авторстві, доповнивши та розширивши його. Наступні декілька років нашого спілкування повністю змінили моє відношення до нумізматики як науки.

Початок 2019 року затьмарився уходом Владлена Опанасовича Анохіна. Тепер випуск каталогу стане епітафією його життя та наукової діяльності. В житті він був людиною досить скромною та фанатично відданою нумізматиці. З розповідей старших представників поколінь – його дім був справжньою «Меккою» для нумізматів. Вивчаючи робота Владлена Анохіна дивуєшся глибині висновків при малій чисельності даних.

Також неможливо не згадати про велетенську кількість опрацьованих матеріалів, результатом яких став аналіз історичних та нумізматичних фактів не лише нашого регіону, але і всього Середземномор'я.

Любуючись зібраннями іноземних музеїв або відкриваючи каталоги світових аукціонів, ви завжди будете бачити його прізвище, яке там асоціюється з нашим уламком античного світу, занедбаного в океані варварської ойкумени.

Владлен Опанасович Анохін
(1930-2019)

Євген Колесніченко

Наукове видання

Український нумізматичний щорічник

Випуск 3

The Ukrainian Numismatic Annual

Issue 3

Адреса редакції:
Україна,
08401,
м. Переяслав-Хмельницький Київської області,
вул. Сухомлинського, 30.

Комп'ютерне верстання: Домбровська Я. М.

Підписано до друку 01.10.2019 р. Формат 60x84 1/8.
Папір офсет. Гарнітура Times. Наклад 100.
Виготівник: ФОП Домбровська Я. М.,
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 6366 від 22.08.2018 р.
08055, Київська обл., Макарівський р-он, с. Вільне,
вул. Чапаєва, 16а, e-mail: devis519@ukr.net